

ПОЕЗИЈА И ПРОЗА:

Живорад Недељковић,
Мирослав Јосић Вишњић,
Добривоје Јевтић, Ина Кабиш,
Света Литвак, Александар Шево, Иван
Вишевски **ОГЛЕДИ:** Владета Јеротић, Го-
ран Максимовић **СВЕДОЧАНСТВА:** Миро Вук-
сановић, Божидар Ковачек, Миливој Ненин, Борис
Парамонов, Сергеј гандлевски, Света Литвак, Драгиња
Рамадански **КРИТИКА:** Марта Фрајнд, Срђан Дамњановић,
Чедомир Попов, Младен Весковић, Љиљана Пешикан-
Љуштано-вић, Ненад Николић, Радојка Вукчевић,
Бранислава Васић, Анђелко Ердељанин

Министарство културе Републике Србије и предузеће
РСГВ из Новог Сада омогућили су редовно објављивање
Летописа Матице српске.

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824—1830), Јован Хаџић (1830—1831), Павле Стаматовић (1831—1832), Теодор Павловић (1832—1841), Јован Суботић (1842—1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850—1853), Јаков Игњатовић (1854—1856), Субота Младеновић (1856—1857), Јован Ђорђевић (1858—1859), Антоније Хаџић (1859—1869), Јован Бошковић (1870—1875), Антоније Хаџић (1876—1895), Милан Савић (1896—1911), Тихомир Остојић (1912—1914), Васа Стајић (1921), Каменко Суботић (1922—1923), Марко Малетин (1923—1929), Стеван Ђирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933—1935), Васа Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936—1941), Живан Милисавец (1946—1957), Младен Лесковац (1958—1964), Бошко Петровић (1965—1969), Александар Тишма (1969—1973), Димитрије Вученов (1974—1979), Момчило Миланков (1979), Бошко Ивков (1980—1991), Славко Гордић (1992—2004)

Уредништво

ИВАН НЕГРИШОРАЦ

(Драган Станић, главни и одговорни уредник)

МИХАЈЛО ПАНТИЋ, ЈОВАН ПОПОВ, САША РАДОЈЧИЋ

Секретар Уредништва
ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Лектор
ВЛАДИМИР ШОВЉАНСКИ

Коректор
БРАНИСЛАВ КАРАНОВИЋ

Технички уредник
ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од по десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 2.000 динара, а за чланове Матице српске 1.000 динара. Претплата за иностранство износи 100 €. Цена по једној свесци у књижарској продаји је 200 динара. Претплата се може уплатити у свакој пошти на жиро рачун број 355-1056656-23, са назнаком „за Летопис“. Адреса: 21000 Нови Сад, ул. Матице српске бр. 1, телефон: 021/6613-864 и 021/420-199, локал 112, факс: 021/528-901.

E-mail: letopis@maticasrpska.org.yu
Интернет адреса: www.maticasrpska.org.yu

Издаје: Матица српска

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 1.000

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

САДРЖАЈ

Живорад Недељковић, Акварели	805
Мирослав Јосић Вишњић, Прича о логорима	810
Добривоје Јевтић, Савршен рад	820
Ина Кабиш, Прво чудо	827
Света Литвак, Колекција	837
Александар Шево, Скице III	842
Иван Вишевски, Стране	847

ОГЛЕДИ

Владета Јеротић, Милан Ракић и религија	849
Горан Максимовић, Позоришна тематика и путујући глумци у приповиједној прози Стевана Сремца	895

СВЕДОЧАНСТВА

Миро Вуксановић, Дневнички бројчаник о наградама једној књизи	907
Божидар Ковачек, Милан Кашанин и Матица српска	929
Миливој Ненин, Писма Милана Кашанина Тихомиру Остојићу	938
Борис Парамонов, Ванкњижевни утисци из Москве	951
Сергеј Гандлевски, Мотиви детињства	956
Драгиња Рамадански, Потреба за задивљеношћу (Разговор са Светом Литвак)	960

КРИТИКА

Марта Фрајнд, Класицистичка суздржаност есеја (Јован Христић, Изабрани есеји)	969
---	-----

Срђан Дамњановић, О неспокојству историјског сазнања (Ксенија Марицки Гађански, О миту и религији: огледи и критике)	975
Чедомир Попов, Прологомена за сумрак Европе (Сава Живанов, Русија и раскол Европе)	979
Младен Весковић, Лоша рутина (Зоран Ђирић, Gang of four) .	982
Љиљана Пешикан-Љуштановић, Тужне комедије Зорана Божовића (Зоран Божовић, Бомба у позоришту и друге комедије)	985
Ненад Николић, Движенија тајнога уда поетическог (Граждански еротикон: Еротске странице српске књижевности XVIII и почетка XIX века)	988
Радојка Вукчевић, Сјећање и мјесто у књизи „Барка Светог Петра” Гара Јовановића (Гаро Јовановић, Барка Светог Петра)	993
Бранислава Васић, Магија писања (Пол Остер, Пророчка ноћ) .	998
Анђелко Ердељанин, Језик који сања (Петко Војнић Пурчар, У недоглед)	1002
Бранислав Карановић, Аутори Летописа	1004

ЖИВОРАД НЕДЕЉКОВИЋ

АКВАРЕЛИ

НАЧИНИ ПРИБЛИЖАВАЊА

Шта је иза оних тешких громада
Ка којима се, журећи за празним стомацима,
Осврћу пролазници, већ свикли
На снег најављени. Лепо је кад осврћеш се
Ка небу, као да молиш, лепо је
Кад се молиш, као да откриваш слике
Иза громада, иза било чега што плени:

Горе нафтоносна поља, чини се,
У некој савршеној пустињи, бесни
Коњаници односе боје одавде не би ли
Утоплили бивак непостојећи. И још:
Јато пролети између пруга ка тек
Заснованом сметлишту, да очерупа
Румене изнутрице. Ти чујеш

Све што је иза: топот, ватру која не стиже
Себе да поједе, додаш и овдашњи обрачун
Птичурина, и понешто још из каталога
Дана на измаку, нетремице тражећи доказ

Да постоји иза, да знаш шта га чини,
И где си ти, ти који знаш
Да све је најављено, да само начини
Приближавања громадама покретним
Предвидљиви нису... Да, само начини,

Та чудесна одвикавања од линија и црта,
Да никад се не сазна шта је остало иза,
Да иза одиста постоји...

ВРЕМЕ ТВОЈЕ

Нешто је почело, отпочело грохотним снегом.
Овим. Април, пост, гладовање... Као што љубав
Отпочне стрепњом, наивно, и одужи се. Занос
Касније бива превазиђен, без њега уме ткиво.

Облачиш јакне, крзно, лакомим би бегом
Сате да откључаш, до очекиваног да доспеш.
Пијеш песнике који су смехом самоћу разлагали.
Препознати се. У ономе што никада
Отпочело није, а чека, наталожено, у телу,
Као да није твоје. Чекаш, ту, шћућурен,
Јачу вејавицу, немогућност да мисао игде крене,
Мир под белином без трагова, да би, да би...
Почео... Такав је траг твој немерљиви...
Време твоје, кључ зазидан њиме...

ЗАНОС

Бестидно ромиња. А могло би бити
Сунчано, или тмурно, млак ветар би умео
Да превари јагорчевине, пчеле, и нестрпљиве...
И опет бестидно... Занос пред другим
Подацима, мисао која им измиче...
И друга, којој све измиче...

Иако руби танки лак под светлом фарова
И додаје наносе нестварног: прах
Недирнутог ћутања, да точкови
Сигурније имају упориште, да
Упориште буде свуда, свему налик...

Хијене смо, насмејане, могао би рећи неко,
Додати нови податак. Не разлагати
Шта је хтео да каже, занос пред
Оглоданим пленом не величајући. Могао би

Рећи неко било шта, и било шта би
Устукло пред бестидношћу. Ромиња...

АКВАРЕЛ

Чујеш топот, или други, преобучени звук
Доспева однекуд. Ни шта су сада мишићава
Тела не можеш знати, нити смеш да наслутиш.
Не знаш ни шта је испод боја, испод замисли,
Каква празнина, какав порив да је нема. Немаш
Замисао, а опет дограђујеш кулисе: иста,
Непролазна њива чека снагу опеваних сапи,
Птице ваде исто семе и односе га небу,
Оцвала вода пије сенке, размештене
Мимо правила. Помислиш:

Постоји ли ишта што није обрубљено
Варкама из детињства, постоји ли и та вода
У барицама, или горе, у плавети, срубљеној
Наивним потезом, наносом сјаја. Памтиш воду,
Памтиш и обед у хладу зове,
Уз ознојену длаку, и густу крв под сјајем,
Све што је забележено
Памтиш... А воде, воде круже...

Свеједно им бележи ли ко
Твоју одсутност, топот ублажен њоме...

КАО РЕЧ НЕСТВОРЕНА

Дан би могао бити леп и ведар, и пун,
Могао би, ако кажеш леп је дан, ведар је,
Дан је као душа моја, као време
Необручено. Могао би знати да све пада
Из тебе, и шта све покрећеш... И опис
Који ћеш хитнути у нечији мир, опис
Дана овог, сенка је душе,
Сажетости твоје. А ако ко узврати
Да је безмерно наружен дан, да тек је
Плесан на подеротинама дан твој, ипак

Осетићеш да зраци топли, и неопрезни
Као описи, прекрајају и боје лаке
Драперије над главама, упркос
Мисли, било чијој... И знају да ништа
Не постоји због другог, ништа због речи,
Или песама. Све само због себе...

Све, и време којег се ниједно трајање
Не тиче, ниједна сажетост у прожимањима,
Бескрајним као нестворена реч...

ЦЕЛИНА

Ако поседујеш, ти поседујеш део.
Знања, воље, или жудње, нечега део,
Делић сећања на жељу да имаш све
У руци прве која те је хранила...

Гладан си... И жеље да имаш више,
И жеље да са другима делиш то што имаш...
Неко има друге делове, и не спушта их
У могући мозаик.

Овај ваздух, бистар и несит као ум,
Овај сјај који руби свест:
Нису само они довољни моме телу,
Мој је сав свет, кажеш...

Не узвраћа свет, шћућурен у теби,
Уплашен, уплашен. Не мари
Ни за мање, ни за више, јер је
Свет. То имаш, о равнодушности знање,
Део непотребан икоме. Камен небрушени

И безвредан. Али спусти га
И придружи му остале, с олакшањем
Одбачене делове. Целина ће та умети
Друге да створи: свет ће отежати,
И распрснути се... Постати ваздух,
Гладан као ти, свакоме потребан...

ТАЈ ЗРАК СУНЧЕВ

Празне чаше, тањири, празне књиге.
Главе величају празнину брзих дана,
У себи, у речима. Течност збуњена је
Новим рубовима, порцелан одолева налетима
Жеље за гонетањем. Слова би другачији
Распоред, да распире жар: све што храни се
Оним чега нема.

Никог нема да увери се да никог нема,
Овде или у лобањи зазиданој ливадам
И шумом, пољем под прозирним снегом.
Само зрак светлости прелази из сопствене
Празнине у другу, издељену речима у настајању
И осећањем сигурности, да каже:
Има ме, има ме... И мора бити

Да само он слави, само он, тај зрак сунчев,
Увек исти, јер избора нема...

ГЛАС ТВОЈ

Тај глас би могао бити упућен теби,
Разазнаћеш чији је ако се примакнеш,
Или ако проговориш, дозивајући некога,
Непостојећег. Мачку или пса.

Глас допире и допире, помислиш да могао би
Бити упућен било коме, непостојећем,
Некоме ко ће се баш сада одазвати
И рећи: не постојим. Одиста, спрема ли се
Да скочи са оне осветљене зграде,
Он, непостојећи неко, не постоји,
Истински га нема...
Мора да је узбудљиво непостојање, мора да је...

А глас допире и допире, док светла
Уоколо гасе се. И само са твог прозора сија,
Као да једино он не постоји
У паганском мраку том. Заиста,

Глас који допире могао би бити упућен теби,
А коме другом, одани глас твој.

МИРОСЛАВ ЈОСИЋ ВИШЊИЋ

ПРИЧА О ЛОГОРИМА

1.

Ти ћеш мени да причаш о логорима!?

Ни бркове немаш, ниси још ни омирисао жену, а глад, мамурлук и аргатовање да не помињем.

Логори, па логори...

Верујеш ли ти у Бога?

Читао си Књигу проповедникову?

Ко зна шта је добро човеку у животу, за мало дана таштога живота његова, који му пролазе као сен, или ко ће казати човеку шта ће бити после њега под сунцем?

Кад умрем, а нећу још дуго, доведи попа да ме сахрани. Дежурног на гробљу. Гробарину сам редовно плаћао у нашој црквеној општини, у раки има места за још двоје. Нећу у крематоријум, у којем су ти оца и мајку после несреће спалили они њихови комунци. Њих су залудели у школи и на факултету, ни на славу ми у кућу нису смели да дођу, а венчали су се у комитету.

Кумовали су им, регистровали их у општинској канцеларији они који су у тим мрачним данима њихове вршњаке слали у Градишку, Лепоглаву и Забелу, на Гргур и Голи оток.

Догорела је и њихова свећа.

Смрт све брише.

Све се поравна и помири.

Логори су рак-рана, катастрофа број један на свету, обашка у двадесетом веку. Отворене каверне. Не знам када су онакви какве ја знам измишљени, а какви су били пре Христа, Бог зна. По мојем рачуну, више су они прогутали, осакатили и унесређили људи него ратови. Какви земљотреси, пожари, поплаве, урагани!

2.

„Деко”, кажеш, „силују, туку, убијају...”

Убијају, дашта, само полако.

И туку, кундацима, ужима и чизмама.

Не бирају ко је које вере и расе, које политике, које нације, али Јевреје, Србе и Цигане нису ништа ни питали.

Маљ, гасна комора, жица, нож, метак... да не ређам више, али и тежак посао, загађена вода или танка храна убијају.

А за силовања у логорима ништа не знам, нисам ни видео ни чуо да неко прича. Знам за она у селу, кад су стигле прве совјетске трупе на каћушама, кад су стизали хонведи, кад су пристигле турске ордије, кад су надирале монголске хорде, о томе пишу и књиге староставне, али ко би скакао на костуре и млохаву кожу у логорској бараки!

Плакао сам док сам гледао у жене ошишане до главе, у ритама. Краставе, шугаве, звераве. Ниси могао да разликујеш девојку од младића. Никаких облина, костури који ходају.

Жена мора да буде чиста, привлачна.

Знам за две-три које су, после силовања, због срамоте, дигле руку на себе.

Ја сам остао жив, Богу хвала, а колико је наших оставило кости иза швапске жице и у мункашима на „пустама” угарским — то ни Он не зна.

Сад се у новинама и књигама помињу само Јасеновац и Јајинци, Матхаузен и Аушвиц, то и ђаци основци знају и гусенице на лишћу, а ја сам направио мапу са педесет и три логора у којима је било око седамсто Стапараца и неколико хиљада сељака из околних села.

Ево ти, све по списку, мада нисам сигуран да сам их све пописао прописно: 2-а у Нојенбранденбургу, 7-а у Мозбургу, 3-а у Хамелбургу, 6-б у Варбургу, 12-а и 12-ф у Линбургу, 3-б у Фистенбергу, 4-б у Милбергу, 13-а, б, ц у Нирнбергу, 9 и 10-ц у Ајзенаху, 2-ц у Грајсвалду, 6-ц у Крефалду, 3-а у Лукенвалду, 4-г у Ошацу, 12-ф у Мецу, 10-б у Шлезвигхолштајну, 4-б у Хонштајну, 10-б у ХанOVERу, 10-а у Бремену, 6-ц у Минстеру, 6-а у Хемеру, 4-б у Мојзену, 10-б у Бремену, 10-а у Фербостену, 4-а у Шпицкунерсдорфу, 8-б у Лансдорфу, 6-ц у Оснабрику, 17-а у Кајзерштајнбруку, 2-а у Хохонхамелу, 11-б у Фалингбостелу, 10-б у Санбостелу, 16-б и 17-б у Кремсу, 9-ц у Бадсулцу, 8-а у Гермицу, 3-ц у Клистерину, 6-б у Деселу, 12-а у Јаматагу, 8-ц у Загану, 9-ц у Бакцузу...

Хоћеш још? Нема краја, нема почетка. Могу до зоре да ти их ређам, могу и спискове логораша да ти покажем. Имена и презимена, струке, датуми, места, судбине...

Знаш ли ти шта за једно село од три хиљаде чељади значи кад покупе и одведу седамсто људи?! И то углавном оне способне за рад. Нема ко ни на њиви ни по авлији да лије зној.

Остану старци, жене, деца и стока.

Пусту сокаци и биртије.

Из наше улице одвели су, само од ћошка до ћошка, нас двадесетак.

А осим паора, осим сиротиње и беземљаша, купили су и школарце и занатлије: сараче Раду Лукића и Душана Никачева, опанчаре Ђуру Плужаревог, Жарка Лукића и Гојка Милића, ковача Славка Георгијевића, бербере Лазара Павковог, Милету Волића и Ђуру Лукића, обућаре Рајка Станичковог и Милету Милића, наше бирташе Симу Муцића, Душана Стојшића, Радишка Катанића и Триву Бузациног, колара Миладина Волића, столара Цвету Трифуновог, агилног доктора нашег Стевана Поповића...

Логори су ницали као печурке, као зубача, као коприве.

На ливадама, у халама, у шталама.

Било их је више врста: радни, заробљенички, пролазни, концентрациони, војни, кажњенички, гасни, приватни, мушки и женски...

Шталаг, офлаг...

Кроз седам сам прошао.

Пошту од куће нисам добијао шеснаест месеци, сањао сам пакете са сланином и чварцима, са дударом и маковом штрудлом, а онда ми је стигла слика мојих. Мала, браонкаста, са искрзаним ивицама. На полеђини мрљав печат. Сваког дана сам гледао у мила ми лица, нисам могао да их се нагледам.

На плетеној столици седи моја жена, суза јој у оку, марама спала на рамена, а твој отац и тетка стоје са леве и десне стране и држе се за руке које су у крилу материном. Иза њих размакнута драперија, као у позоришту, а зид бео. И гледају право у мене, само што не проговоре.

3.

„Гладовао си и радио...”, кажеш.

Радио сам најпре у циглани са три пећи, па у руднику угља црног као коломаст, па у фабрици оружја са разваљеним кровом, па у подземном складишту, па на теретној железничкој станици, па на имањима у атару, па у рововима... Сад не могу да се сетим да ли је све ишло баш тим редом.

У несвест сам падао од глади, кости су ми пуцале, црева су ми испадала, красте нису стизале да ми зарасту...

Миладин Сурков је, као резервни подофицир, био задужен за фасовање и поделу хране. А шта је имао да нам дели?!

Комад црног хлеба, танак као шперплоча. Чорбуљаци од неке репе, коприве и зеља. Масна вода која се пуши и смрди. Суви купус са сточним резанцима. Мармелада или маргарин на врху ножа. Понекад и барени кромпир, па онај што га ми зовемо у чакширама.

Сви причају о јелу.

Жута, пачија супа, сос од мирођије, похована пилетина, сарма и подварак, димљене кобасице, туршија, штрудле... све ти у сан долази.

И то убија, баца те у очај.

У једном пролазном логору, не знам где, били смо на ледини, опасани жицом, под ведрим и олујним небом, како кад, понекад и у истом дану, можда и две недеље.

Киша пљушти по нама, ноге у блату и муљу до колена. Бог се расрдио, Илија Громовник бљује праску и ватру. Облаци се вуку по земљи, дане прогутао мрак. Дневно је умирало по десет људи, толико сам избројао и упамтио.

У једном вагону било је нас осамдесет, пет дана смо били заковани. Без воде, без хране. Само оно што си сакрио у поставу или џепове. Малаксали смо и почели да поболевамо.

Воз се зауставио у сумрак, у Бадсулцу код Вајмара, нису нас пуштали до зоре.

Бодљикавој жици на стубовима не видимо краја, бункери као у кртичњаку. На дрвеној табли црним швапским словима пише „Шталаг 9-ц”. Туку нас чворноватим штаповима, терају нас на некакав брлог од казана, дају свакакву мутну јечмену кафу, ретку мармеладу и по два танка парчета зобног или курузног хлеба.

Ту је била стара напуштена фабрика туткала, ноздрве су ми биле пуне смоле.

По цео дан, а често и ноћу, требало је будачити по напуштеном стрелишту. Пуцала су држаља и спадала гвожђа. Биле су ту и дрвене, накривљене мете и крпене лутке. Наоколо закоровљени ровови и баруштине. И облаци комараца, никад их толико нисам видео. Пију нам оно мало крви што струји у жилама. Да нам нису Французи помагали, додавали храну и воду, сви бисмо помрли од глади и жеђи. Кад неко падне, падне и онај ко му приђе да га придигне.

А кад подигнем главу увис, спопадну ме мука и вртоглавица.

Руке ми отпадају.

Жуљеви пуцају.

Један наш је, мислим да је био из Сивца, ковач или месар, прескочио жицу која нас је делила од Француза, пошао да покупи љуске од кромпира. А швапски стражар мислио да он бежи, дигао пушку и једним метком га оборио. Пао је на ђубре, мало се копрцао и издахнуо.

Ту су га и закопали, завалили.

Гледао сам како, у шуму поред жице, изводе намучене Русе и на њима млади војници, голобрада деца, уче да гађају.

Они који су били у официрским логорима нису терани на посао, обашка Холанђани, Французи, Данци, Шпанци, Пољаци... А имали су и бољу храну, обилазио их и Црвени крст. Њих је штитила нека конвенција, не знам који пропис.

Али за нас у рату није било регула.

Не знам датум, да ли прве или друге године у заробљеништву, данима је падао снег. Крупан, све се цакли, звездаст. Не виде се гране на дрвећу, ни оцаи на кућама. Небо се заледило. И земља. Хладан ветар дува и прави брегове. Код нас тако није било ни у време јовањске међаве.

Кад смо једном товарили некакве дугуљасте и бамбурасте сандуке у вагоне, пита мене Брата Шуцков, ставио шаку на уста: „Знаш ли ти шта ми ово овде радимо?” Раширио сам капке и руке: „Не знам, али видим да су ови пакети тежи од дрљаче, тежи од дреша.” А он ме вуче за подеран рукав и шапуће: „Ми одавде шаљемо муницију и топове на исток и на Балкан, да они тамо убијају наше и да руше.” Па ми покаже цев у једном начетом сандуку, из другог су испала два-три метка за митраљез, у стотинак кутија су биле бомбе као крушке на нашем салашу, а Бог зна колико упакованих граната смо истоварили из камиона и сложили у вагоне.

Три дана смо батргали по шинама, нису нас ни враћали у жицу.

„Сад знам шта је робија”, шкљоцао сам.

Тешко о њој могу да причају они који никад нису омири-сали жицу.

И по мраку су нас дизали, и по пљуску и вејавици ајчили, и по ребрима и цеваницама макљали. Спавали смо на отвореном или на слами у вагонима, јели смо све саме киселе бућкурише, помије над помијама, љуске и кожурице, у плеханим кастролама, на коленима, а мргодни стражари су, осим командира Гинтера који је у цивилству био пекар или млинар, сви били голобради.

Сломили су ми два ребра.

Кад су нас вратили у логор, бацише ме на кревет као цепаницу. И полише ме водом.

Био сам тако згрчен, личио сам на параграф, на спарушену коприву.

Сутрадан, хоћу да устанем, а ноге ми одсечене. Као да их имам само до колена, не осећам стопала ни листове. Тешка ми гузица, леђа севају, прикован сам за даске на којима лежим.

Немам крста.

И капци ми тешки, отекали.

Имали смо у суседној бараки мелемног доктора Лазу, Јеврејина који се уписао као Шокац, а право име му је било Аурел. У мраку нам је препричавао приче Лазе Лазаревића, због њега се и пријавио под тим именом кад су га улогоровали. Сав се топи кад те погледа. Имао је крупне, зелене очи, густе обрве. Танке бркове. Провидне прсте. У Сонти су га звали Златоје. Тај је мене спасао, проходао сам после седам дана, прогледао, стао на ноге, а његова глава је изгорела у крематоријуму.

Нагутао сам се слаткастог дима који је, ако дуне северац, долазио из дебелих оцака какве ни пекаре наше нису имале.

Тек после рата сам чуо, ни данас не могу да поверујем, а знам да није лаж, прочитао сам неколико књига и видео на филму и телевизији, колико је тих Јевреја, Жидова, Чивута, како их све зову, угушено отровним гасом и претворено у пепео.

Стотине, хиљаде, милиони...

Терали су их као овце на Јарошу.

Али они су жилав народ, старији и од Христа, а бележе се по женској крви и линији.

На циглани је било као у нашој јамури на Крнајском друму, пре рата. Месили смо блато, жута и песковита земља, са плевом, правили смо черпиће у дрвеним калупима и пекли циглу. После смо је ређали у ступчиће, петсто комада у сваки. Тај посао сам знао, од малих ногу, тако смо и ми подигли наш вајат на салашу и озидали свињац.

А научио сам да управљам багером и цигларском локомотивом.

„Ово је као да смо на моби, дабогда нас овде оставили до краја”, говорио је Нића Депалов, а ми смо сви исто мислили. „А има ли краја, људи”, крстио се Света Лападуркин. „Има, са два кубика над главом”, шалио се Вуша Крндија. Доста нам је било рудника у којем данима нисмо видели дневно светло, а ни лица један другом нисмо препознавали.

Десетак мештана нестало је у окнима.

Многи су остали без прстију, многи оглувели, многи без руке или ноге.

У том логору смо, за отприлике шест месеци, испекли толико цигала да су Швабе могле подићи бедем, висок два и дебео пола метра, од Берлина до Стамбола. А у руднику смо, за Бог зна колико дана, ископали хиљаду вагона угља.

Кад сам истрљао црну прашину, кожа ми је постала провидна.

Радили смо на аеродромским пистама у Шлезији, а после и у ковачници на селу, заборавио сам којем. Било је тешко, севали су ми зглобови, али сам научио да поткивам коње, да правим левче, чивије и шине за точкове, да савијам гвожђе.

Градили смо широку ћуприју у Бруку, на жабокредној Лајти. Уместо трошног дрвеног моста, који су подигли руски заробљеници 1914, ми смо га лили у бетону. Каја ми је појела кожу на шакама. Рамена су ми била згуљена. Ударали смо шипове у земљу и воду, савијали гвоздене шипке, лопатали шљунак. Ребра су ми дрхтала, колена пуцала, руке се тресле.

У сваком логору било је и оних које смо звали законспирисани, стално су њушкали и проверавали ко је за четнике а ко за партизане.

Неки Здравко Лукић, мислим да је био из Милтића, слушао је радио, знао је добро немачки, па онда куцао те вести и делио нам летке, прогласе... Не знам откуд му писаћа машина, откуд хартија. Ишло је то из руке у руку, од уста до уста. Па неко прича онако како пише, а неко још и додаје. Тако смо знали за Стаљинград, за Јасеновац и усташке покоље, за варшавски Гето, за капитулацију Италије, за сто Срба због једног убијеног немачког војника у Шумадији и друге страхоте.

У селу Меруму, где смо били као на нашим салашима, упамтио сам једног Ота Хајдера. Помагао је заробљеницима, логорашима. Доносио нам је кувану и суву храну, изношену одећу, па чак и цигарете. Причао је са нама као да смо комшије. А пуштао је да и у сеоску кафану свратимо, да не морамо носити пиво у команду.

Одвели су ме са осамдесет кила, био сам јак као ждребац, а вратио сам се са тридесет и седам. Био сам чврст као чатлов, а претворио сам се у пругић. Кожа ми се залепила за кости, колена су ми шкљоцала. Деца ме нису ни упамтила, поред жене сам прошао као сенка, мој баба је чкиљио и гледао кроз мене, а матера ме познала по очима и по кажипрсту који ми је скратила сечкалица.

Пао сам на перину.

Само сам сркнуо пачију супу.

Кад сам се опростио од Немачке и стигао у село, ни три месеца нисам саставио, зазидан у таванцу, а покупили су ме и правац у мункаше.

Одвели су пола села. И старце.

Вијали су нас до Баје.

Они на коњима, а ми пешице. У папучама, у гуменим опанцима, у зепама, у клонпама... Посрћемо, падамо и устајемо, а швићкају камције и пуцају бичеви по леђима.

Били смо у цивилним оделима. Свима су нам дали хонведске капе и на рукаве пришили маџарску тробојницу.

Копали смо јако широке и дубоке ровове, постављали жичане препреке и дизали насипе на Источном фронту. До паса сам био у блату, у води. Нагутао сам се песка који је ветар дизао у олуји. Давали су нам празан пасуљ, спарушен кромпир, усољену рибу, без капи воде. И чорбу од коприве, са громуљцама од мекиња. А кад се смрзла земља, сисао сам клице.

У октобру 1944, кад је Хорти окренуо леђа фашистима, мислили смо да ће нас пустити. Кренула је прича да је рат готов. Швабе су подвиле реп, надирали су Руси, а ни савезници нису дремали. Али ништа, на сцену су ступили њилаши. Откочили пушке, курче се, све ће нас регрутовати за немачку армаду. Доста су наших и транспортовали у Аустрију, убијали су као да заврћу шију кокошкама.

4.

„А како си изашао...”, питаш.

Двапут сам био затваран и двапут излазио. Из швапске жице и из мункаша.

Од логора до куће ишао сам дванаест ноћи, по дану смо спавали у шупама и шумама. Корачали смо и трчали, качили се на теретне возове, жуљали гузове на таљигама, љуљушкали у чамцу, бициклали. Јели смо печурке, корење, бобице, клипове... а давали су нам храну и добри људи, на салашима, којима нисмо морали да објашњавамо ни ко смо, ни куда идемо, ни одакле.

Кренули смо нас тројица, побегли од пијаних стражара, а кући смо стигли само ја и покојни Миленко Врачарић. На путу, негде између Капошвара и Печуја, сад не знам да ли код Чебења или тако некако, сахранили смо у једну рупу на обронцима Мечке нашег компањона Стипана, Буњу са чичовачких салаша.

Тек после рата, после друге жетве, отишао сам бициклом у Чичовце, летњим путем. Нашао сам му жену са троје деце и слепим свекром, казао им за Стипу и где му је гроб.

„Нећемо успети, поцркаћемо, подавићемо се, стрељаће нас...”, говорио је док се није онесвестио, а ја сам му стављао

шаку на уста и молио га да не понавља једно те исто. Кад нешто стално призиваш, то може да те и стигне.

„Ја морам да видим моје дете, Надицу моју, није ме ни упамтила кад сам одведен, а сад сигурно и трчи по авлији и брбља”, шапутао је Врачарић.

Суза само што ми није капнула, језик ми отекао. Јер и мене су моја деца, твој отац и тетка ти, тек по сликама знали.

Најтеже ми је било кад смо у барањском Буцаку крпили чамац за прелаз преко Дунава, па смо онда на раменима ту олупину носили и вукли кроз ритове и каналце све до старог корита Мостонге. Брицама смо издељали весла од неких грана.

Капци су ми сами падали.

Видели су нас неки жандари, машу нам. Деру се, скидају пушке са рамена. Мисле да смо чамцем ишли да ловимо рибу. Викнемо им две речи на маџарском, они понове и окрену нам леђа. А ми најпре премрли, па онда одахнули.

Тако смо и стигли до Водице, у наш атар.

Кад сам угледао торањ нашег храма посвећеног Богородици, прекрстио сам се трипут, пао на колена и пољубио земљу.

А из мункаша смо пуштени тек кад су каћуше почеле да ору бачку земљу.

5.

„Преко Дрине...”, кажеш.

Нико још није исправио све криве Дрине, па неће ни ови који сад истерују правду.

Ко узме власт, гледа где може да краде.

Власт је болест и баласт.

Власт квари.

Да је било мудрих и поштених, уместо алавих на власт и поремећених, од седмог дана до данас не би на свету било ни ратова ни логора, ни паљевине, ни отимачине, ни ликвидација.

Ни масовних силовања, ни клања.

Кажу да је у Босни, где су једни друге попреко гледали и шкргутали вековима и где су ханџар дивизије и усташе „извагонирали” српске породице у већини градова и доста села, у Босни од које су у последњој деценији двадесетог столећа правили филџан-државу, кажу да је било педесетак логора на муслиманској, хрватској и српској страни. Педесетак, а нека је и сто. Не рачунам оне „ватрогасне”, који су ницали преко ноћи и гашени чим логораше потамане, преселе или дају у размену,

какви су постојали у вешерницама и подрумима по зградама, на фармама и у фабричким халама, у окупираним касарнама, у поштама, магазима и конференцијским салама осигуравајућих друштава, у обдаништима и школама, у шуми... А шта је то према хиљадама логора у Немачкој и Бог зна колико под Стаљином и његовим брком!

Толико.

А ако ти то није доста, иди у нашу библиотеку и читаоницу, па читај: Музеј живих људи, Архипелаг Гулаг, Приче са Колиме, Удри банду, Бесудбинство, Приступ у кап и семе, Голи оток, Кањец филма, Трен, Безбожници, Црна књига... На полицама у левом ћошку има неколико стотина књига, доносе их онај Шиклинов деран што ради на Главном сокаку и онај из Ђороша који виси на билијару, све сам их прочитао, дрхта-ле су ми кости.

Свако сведочанство је драгоценост.

Ко је измислио логор, тај не верује у Бога.

А не верују ни они који ћуте и трпе, ни они који одмахују руком и жмуре, ни они који се праве блесави, ни они који забрављају.

Јер ће свако дело Бог изнети на суд и сваку тајну, била добра или зла, каже проповедник.

И немој ти мени говорити као црквењак: „видео сам у новинама” или „гледао сам преносе из хашке суднице”. Седи и читај, подвлачи и памти, док ти очи не испадну или побеле, па онда дођи да мени причаш о логорима.

ДОБРИВОЈЕ ЈЕВТИЋ

САВРШЕН РАД

КУЋА

Кућу сам ја изградио. Зидове, прозоре и врата, таваницу, кров. Крупне ствари сам такође ја набавио и разместио. Толико сам о томе мислио и око тога се трудио да сам се потпуно поистоветио са предметима. Има тренутака кад
ни у чему другом
не видим себе.

Остале чланове породице обухватам. По мени газе, а изнад и око њих сам. Када некуд одлазе, у мени успомену на њих чувају ситнице, које се често затурају: папуче, чешљеви, бележнице ...

ИЛИ ИЛИ

Имао сам малу кућу. Да бих унео регал, проширио сам улаз.
Да бих
унео клавир, проширио сам прозор. Да бих по потреби преносио ствари из једне просторије у другу, проширивао сам врата.

Моја кућа се крзала, трошила, преобличавала и од објекта све више

постајала идеја. Најзад сам приметио да је и нема.

Пролазим сада улицом и гледам излоге. Ствари у њима
примамљујуће
блистају. Одмереним ценама маме да их купим и кренем
са њима пре
но што сам промислио да ли се могу провући кроз све
теснаце до места
где трајно треба да буду постављене.

Али, одустајем од куповања, јер бих можда морао да
порушим и сам град
пренесећи и размештајући ствари.

ГДЕ ЈЕ ТОМЕ КРАЈ

Куће, лево и десно од моје, су у завади. Њихови бесови
су —
се једном тако
устремили један на другог да је моја кућа под
притисцима,
који нису били
намењени њој, почела да се истањује. Изобличена, једно
време је личила
на двоструко удубљено сочиво. Отприлике овако)(. Али
притисци су се
наставили. И сада је, та моја кућа, као чаршав на
конопцу
за сушење
веша.
Чаршав — час миран између уједначених притисака, час
напет у једну страну,
као бродско једно.

ПРГАВА

Има једна столица у кући на коју не смем да седнем.
Друге
прима
мирно,

а мене увек збаци. Не знам како то учини, али увек се,
збуњен, нађем на поду.

Пошто су столице веома сличне, од пре неколико дана не
препознајем ту
нетрпељиву према мени.

Никоме ништа не говорим. Само стојим по страни или,
да
то не би постало
упадљиво, тумарам по кући тамо-амо.

ПРЕД САН

Увлачим се у постељу као наочари у футролу. И,
одједном,
сав се претварам
у очи — постељина „на цветиће”, гледана изнутра,
постаје
негован врт и ја
осећам да ће ме успавати цвркул птица са изатканих
гранчица.

ЗАВЕСЕ

Завеса ти је фина ствар. Једна од најбољих које је човек
измислио.
За њу је измислио права реч. Направио је превише груба.
Може да
буде свилена, ланена, вунена. Шарена као лептирово
крило
и лака
као оно, често служи само да развесели поглед. Кад је
густа, дебела
и тешка, она по жељи човека дели унутра од споља.
Довољан је
покрет руке. Колике да су му силе, свет не може унутра,
ако је завеса
навучена или спуштена.

Она на мом прозору је од прозирне коцкасте мреже.

Све што видим кроз њу, могу без грешке да прецртам на
каро папир.

Не чиним то, али та могућност ме чини сигурним и
скоро

према свему изван собе. супериорним

Валтер Бенјамин је добро рекао:
— Завеса је преводилац за језик ветра.

ЗАЈЕДНИЧКИ СТАН

У мом стану има више породица:

- Ја, моја жена и моја деца;
- Столице — све као из истог легла;
- Разнобојна, од разних материјала,
разних величина — дугмета;
- Ножеви.

Породица ножева је најсличнија мојој
породици. Као да је адекват, можда
сажетак.

У неку руку, консеквенца.

НОЖЕВИ

Имам пуне џепове перореза. Куповао сам их, налазио,
добијао
на поклон. Сви су необично мали. Неки, кад се склопе,
дуго
су тек центиметар. Сваки је ипак довољно велики да се
њиме
пореже прст или избије око. Могли би се користити да се
разреже
часопис или подреже графитна оловка. Али часописи више
не
излазе за библиофиле који ће их отворати лист по лист,
као врата

по врата у неком чаробном здању. Могли би се, рекох,
користити за
подрезивање графитне оловке, веома су оштри, али сада
графитне
оловке имају срце тврдо као камен и ја их не користим.
Кад неку
испробам, учини ми се да ексером гребем по папиру и да
је

главна
особина те оловке што неће да пише.

Перорези су најразличитијих облика и боја. Највише их је
у
облику
стилизованих риба и зверова у скоку.

Корице су им од меког метала, податног за обликовање, а
сечива
од челика произведеног у кинеској кућној радиности.

Рекло би се да су због мајушности незгодни за руковање.
Али не.
И на сасвим овлашни притисак на једном крају корица,
сечиво искаче
и намах се ставља у положај да сече, боде, деље, гули.

Кад гурнем руку у џеп и уместо кључа или неке друге
ситнице која ми
је затребала заграбим по десетак непотребних ножића,
учини ми се да су
то само идеје ножева, симболи ножева, склопљени а
оштри

знаци
једног
света.

Баш као да је свака мекана, шарена, привидно питомија
рибица прогутала
по једну мању, челично убојиту.

Неки ножићи имају и по више сечива различитих облика.

Један пријатељ ми је саветовао да их све пажљиво чувам,
јер је по неки у

свим детаљима сем по величини веомна верна копија
славног
ножа из
најбоље чуваних музејских трезора и има, због тога,
велику
вредност.

Држим се тог савета, иако нисам сигуран да је исправан,
јер, знате већ,
пријатељи кад вам дају савете често дају машти на вољу.

КОЛЕКЦИОНАР

Знам човека који је колекционар старих сатова. Има врло
строге
критеријуме за вредност налаза. Не жали средства кад
наиђе на неки
којим може да допуни збирку. Али, за њега сваки сат
мора
бити темељно
покварен. Ако ради, још је незрео за оно што тај човек
тражи.

Питао сам га једном како је то по њему квар нека
вредност.

Гледао ме је зачуђено и с једва приметним осмехом.

Кад ни на такво његово опамећујуће гледање нисам
показао
бистрину ума,
рекао је:

— А да скупљам балсамоване фараоне, зар би неки жив
био погодан за збирку;
ко би се у чијем поседу нашао?

ЦРТЕЖ

Постоји један сасвим мали цртеж Богородице са Божјим
сином. Приписују

га Леонарду. Вероватно је то скица за Мадону са
каранфилом.

Док је цртеж био свеж и јасан, сви су га гледали обично
и није примећивано
ништа изузетно.

Сада се цртеж гледа под микроскопом или кроз лупу. И
тек сад, после толико
времена, види се да Христ уместо ручица раширених
прстију има хоботнице.

Није међутим јасно да ли га је тако нацртао сам
Леонардо
или је влага у
папиру
развела туш тако да је прстиће преобразила у пипке.

ЛИКОВИ

То су рељефи мојих родитеља, живе мајке и покојног оца,
на гробљанском
споменику.

Мајчино лице је богињаво, очево глатко избријано. Али,
увек
кад дођем на
гробље, затичем рељефе са све млађим очевим ликом, док
су ожиљци од
прележаних богиња на мајчином лицу увек крупнији и
све
потпуније
захватају лик.

Дуго сам мислио да се ту збива нешто натприродно. А онда
сам се сетио
да сам, наручујући од вајара ликове родитеља, оставио
породични албум
да ту пронађе узор за ликове у бронзи.

Он, међутим, не могавши да се изрази само са по једним
рељефом, у двама

серијама рељефа извајао је не ликове него животе мојих
родитеља.

Сада недељно кришом мења рељефе и троши своје серије
ликова у супротним
смеровима.

Пошто ми је постала јасна природа збивања, предвиђам
да
ћу једног дана затећи
свог оца извајаног као бебу у колицима, а уместо мајке
космичку маглину, јер
ће на измаку серије ликова њено лице сасвим прекрити
ожиљци, тако да ће се
велики број малих вртлога стопити у један једини,
свеопшти.

Моћи ћу тада, предвиђам, да ту, где се с тугом мисли о
крају, радосно медитирам
о почетку — космичком и човековом.

ИНА КАБИШ

ПРВО ЧУДО

* * *

Тај што кува слатко у јулу,
тај је спреман да живи с мужем,
и не намерава, наравно,
с љубавником да тајно бежи.
Иначе, што да троши шећер,
кад је већ с љубавником слатко
а и у стану му је тесно,
нема где ни да држи слатко.

Тај што кува слатко у јулу,
тај је спреман да живи дуго,
у сваком случају, бар зиму
тај намерава да презими.
Иначе, зашто би сад, гле, па
због осећања дужности он
не траћи краткотрајно лето
на то да би скидао пену.

Тај што кува слатко у јулу,
у диму паклене кухиње,
тај неће отићи на Запад,
нити купити карту за САД,
тај ће по дубоким сметовима
гацати на мирис рибизле...
Ко кува слатко у Русији,
тај зна, да излаза нам нема.

ПРВО ЧУДО

Бракови се склапају по викендицама
у раном детињству.
Викендица нам је била чудесна:
брвнара
са резбареним капцима
два трема
а тако велика
да, кад смо једне вечери
сви седели у једној половини
и пили чај из самовара —
такође великог и сјајног —
на другу половину су свратили Цигани
и однели сав сребрни есцајг,
а да их нисмо ни чули.

А башта је била тако велика
да је прелазила у шуму,
сакупљали смо печурке не излазећи ван
капије.

Живели смо у викендици од маја до октобра:
вечност.

Било ми је пет година.
Крај октобра.
Падала је ситна киша.
У башти беше сумрак.
Стајала сам на трему и гризла јабуку:
ћилибарски зрелу и хладну до кришке у зубима.
Јабукама беше затрпана читава кућа.
Кућа је скроз мирисала на Буњина.
На онај његов том —
велики, са жутиим страницама —
у ком су биле Антонове јабуке.
Али, крајем тог октобра,
на крају вечности,
још нисам умела да именујем тај мирис.
Њему је било тридесет пет:
пошто је земаљски живот прошао до половине,
обрео се у сумрачној башти,
то јест, ушао на далеку капију

¹ „Горко!” — на руским свадбама, традиционални узвик сватова на који се младенци љубе. — Прим. прев.

и путићем се упутио кући.
За њим су ишла још двојица.
Али, ја сам видела само једног.

Он је био велики и леп као из бајке:
плаве очи, смеђа брада, пшеничне коврџе —
принц.

Заљубила сам се одмах — сва:
заједно са јабуком, коју сам гризла.

Дошао је да копа бунар.
Осећала сам да то неће бити задуго,
да то неће бити заувек,
и да друкчије није могло:
били су последњи дани октобра —
вечност се завршавала.
Али, нисам хтела да се помирим са тим.
Копали су цели дан,
а ја сам целе ноћи —
затрпавала.
Петогодишња Пенелопа,
поништавала сам рад тројице мушкараца.
Тројице младожења.
Не, један је био прави младожења.
Они, што су ишли за њим, беху тек приличја.

И узалуд сам се бојала:
он никуда није отишао —
остао је у том октобру.

И ја сам остала.
Тако ми тамо стојимо:
принц и Пенелопа с јабуком у руци.

А деда и баба,
и радници с лопатама,
и Цигани са сребром —
сви седе у башти за великим столом,
вичу „Горко!“¹ — и пију:
пију вино —
право из бунара.

* * *

Рај је тако недалеко,
где се пије свеже млеко,
где се супа с месом једе,
где с Дантеом дуго седе.
Где има сунца и кише
да мак вечно румени се,
рај — не да места људима
већ само деци и псима.

ГОРИ, ГОРИ, МОЈА ЗВЕЗДО

Данте ништа није измислио:
био је на оном свету и видео све својим очима,
а када се вратио,
један прамен његове црне косе био је
потпуно сед,
као Љошки,
којем сам писала песме
и с којим сам седела у истој клупи,
а били су такви мразеви
да су нас у школу возили млекарским комбијем,
заједно са кантама запрљаним скорелим
млеком.

Седели смо у бундама и ваљенкама,
а учитељица је у рукавицама
написала на табли:
„Шта ћу да постанем?“
И Љошка је написао:
„Водич кроз пакао“
А ја сам уздахнула и написала
да ћу постати песник.
А сви остали — постаће космонаути.

И учитељица је у рукавицама
грдила мене и Љошку,
како се један нагледао западних филмова,
а други богзна шта мисли о себи —
уместо да живе животом своје земље,
а космонауте је хвалила.
И тада је Љошка рекао —

рекао је мени, али су сви чули:
„Идемо!” —
и полетели смо.

И села сам уз њега с црвеним мотоциклистичким
шлемом,
а пред нама је био читав живот
и Нова година.
Није било једино вршка за јелку,
а Љошка је рекао да има звезду
и да ће одјурити кући,
а ја сам одговорила: одлично, само се врати што пре,
па сам изула ципеле, попела се на шамлицу
и почела да китим јелку:
окачила сам стаклени сат,
ђинђуве,
јабуке —
и мада су казаљке на сату биле нацртане,
почело се смркавати,
а после је пао мрки мрак —
и тишина,
само су јабуке на јелци зазвецкале
када је отворио врата и упао Тимоша,
возач млекарског комбија.

Тешко је дисао и гужвао у руци шубару,
а ја сам се насмешила: „Нестало вам горива?”
Ништа није одговорио, само ме је погледао тако
да сам га одмах упитала: „Где је Љошка?”
И чика Тимоша је голу главу окренуо
на другу страну.
— Он је... разбио звезду?
Чика Тимоша је ћутао.
— И то... јако разбио?
Рамена су му се затресла,
лице је загњурио у шубару.
А ја сам — у белој хаљини и танким хулахопкама —
прошла поред чика Тимоше,
пресекла двориште,
и изашла на пут
где није горела ниједна светиљка,
у таму,
која ми је бола очи крхотинама Љошкине звезде,
и тек тада сам схватила
да није гориво — свет је нестао —

и потрчала сам
по мразу,
боса...
И сви су мислили да ћу умрети —
али сам постала песник.
И упознала сам другог водича кроз пакао.
Звао се Данте.
И док ме је водио —
из круга у круг —
бацила сам поглед на седи прамен у његовој
црној коси
и помислила,
да такав, такав се он вратио
са онога света,
Љошка је био
од детињства,
дакле, онај свет и јесте детињство.

А детињство је моје —
звезда мојих минулих дана —
Љошка.

Па, према томе, све ће бити у реду,
и ми ћемо се венчати.
И он ће ми се осмехивати
својим гагаринским осмехом,
зато што је он заиста
више од свих желео
да постане космонаут.

А ни ја нисам желела да будем песник,
али нисам могла да напишем
како желим да будем Љошкина жена.

МИТКА КОСМОНАУТ

Аутобус се верао у планину.
— А шта год да посадиш, ништа не успева:
кромпир не расте, шаргарепа не расте...

„Митка не расте” — помислила сам
силазећи са папуче аутобуса и гледајући Митку,
који је стајао на трему куће,

Знам: тамо, изнад вечито поквареног телевизора, виси
фотографија:
млада и младожења са цвећем поред тенка на
постаменту.

„...Татица је дошао из рата тенком.
Довезао се до ограда, али тенк није могао кроз капију,
па се помолио кроз отвор и звизнуо.
А мамица је била код куће, рибала патос: хаљину
подврнула и риба.
Чула је звиждук, погледала кроз прозор и викнула:
’Жив је!’
Хаљину је повукла, ферецу окачила код огледала и —
трк татици.

А он јој цвећем маше из тенка.
Ушла је код њега у кабину и отишли су да се
венчају...”
— Ма, немој да се смејеш — каже ми Миткина бака —
Мој син, Миткин отац, заиста је био у Чеченији...
— Оде он с његовом мајком —
— главом ми показује Митку —
после венчања на море.
После месец дана се вратише.
Питам: „Па, како је било на мору, сине?”
А он се насмеја па каже: „Као у тенку...”

... Побегли су са сопствене свадбе.
Сели у тенк, зато што им је воз био прескуп,
и кренули на море.
Али до мора не стигоше:
зауоставили су се иза села, код шуме,
и тако, не излазећи из тенка,
провели медени месец.
А после мање од годину дана родио се Митка.
Митка спава: најео се и заспао.
— Иди да спаваш на пећи — каже му бака.
Митка устаје и затворених очију, спавајући, пење се
на пећ.

Пећ не ложе: у кући имају гас —
али неће да лупају главом:
гас је државна ствар, према томе, није сигуран;
данас га има, а сутра ти га искључе због дуговања,
а шума — куда да се дене...

Осим тога — у сваком случају — на пећи се може
спавати.

А телевизор?

Он не ради:

ни Митка, ни Миткина бака не памте

да је икад радио.

— Ма, избаците тај телевизор! Шта ће вам?

— Па да ставим геранијум?

...Све ствари су овде биле заувек, па зато нисам могла
да се скрасим.

И почех да пишем.

А Миткина бака је стајала крај шпорета и причала:

— Одем ја по хлеб. Враћам се — кућа мирише на
апотеку,

син лежи на поду, а поред њега иверје: срце му
пукло...

Ја — тек после сахране — питам деду...

— Оног што се удавио?

— После пола године, а тада га питам:

„Како то, из рата се вратио жив, а код куће умро?”

А деда ми каже: „У рату је имао тенк...”

— Митка је плакао?

— Ма, није... Изашла сам са њим иза капије, већ се
беше смркло, иако није било касно,

пет сати, он погледа у небо, зажмирка и упита:

’Шта мислиш, бако, је ли татица прошао кроз Капију
Вечности?’

’Наравно, кажем, он је борац, тенкиста...’ —

а у грлу ми кнедла.

А Митка се насмешио, тужно као некад отац, и каже:

’А шта ако није шира од наше капије?...’

...Када сам одлазила, Митка је чврсто спавао.

— Довиђења!

— Дођи!

— Доћи ћу... некако.

— Гледај, нећеш га затећи... —

Миткина бака уздише и очима показује пећ,

одакле вири риђа глава —

Мајка му је отишла у град. Не могу — каже — овде...

Јасно: муж јој умро, свекар се обесио...

Само, коме је тамо потребна? Од муке се вуцара с
мушкарцима...

А кад је дошла овде, напила се, па поче:
„Продаћу ја ову проклету кућу. Сад нови Руси
унаоколо

парцеле за своје виле купују...”

„А куда ћемо ми?” — питам.

„Са вама заједно” — урла.

А Митка ће јој:

„Онда ћеш бити невеста без места”.

А она скочи:

„Сад ћеш ти мени бити без места!...” —

зграби метлу и поче тући дете испод појаса.

А он...

Запушила сам уши.

Али, следећег трена одлучно вадим из торбе гарнитуру

„Уради сам” и крећем према пећи.

...Верујем да ће леворуки Митка направити оно што
му треба:

космички брод.

И одлетеће. Са баком.

И у свом космичком броду ће почети да расте:

не из дана у дан него из часа у час.

А када се брод спусти на Марс

отвориће прозор и изаћи напоље,

тако да ћу, кад укључим телевизор с геранијумом,
видети њега на екрану.

— Митка-а!... — повикаћу у слушалицу телефона-
-играчке —

Па, како је тамо на Марсу? Има ли живота?

Високи, витки, златокоси Митка ће се осмехнути

тужним очевим осмехом и одговорити:

„Такође нема...”

И тада ћу му рећи:

„А могу ли тебе и баку да ставим у књижевност?
Треба

негде да живите...”

И Митка ће размислити и упитати:

„А како је тамо?”

И ја ћу му мирне душе одговорити:

„Као у тенку”.

Превела с руског
Радмила Мечанин

СВЕТА ЛИТВАК

КОЛЕКЦИЈА

* * *

кукице, рецке, жврљотине, кружићи
на празној линији листа папира
накривљене запете, заграде, тачке
некакви сигнали или знаци.
у исцртану мрежу хвата се
свакаква хијероглифска риба
у полетним шареним бравурама
писма, које је неко сачинио.
дуг је тај рукописни списак
фригидна белина рубрике — одурни је мамац
у коме се попречно заглављује
ношена струјом свакаква летваста твар
да би после неосетно плутала у тексту.
у ма којем делићу књижне запремине
након сваког случајног ударца
настаје произвољна фигура
спој квадрата и текстуре
словенских црта и рецки у брзопису
што рађа неправилну купу и изобличену лопту.

* * *

Надам се да вам прија тајни, мукотрпни
мој унутарњи рад.
Тражим у очима других кључеве за звук и
сјај, само

Згасла је моја ватра, распоређен у вазу букет
потонуо је до

грла.

Цветови вратиће души зрцалну сестру.
Власт туђих боја витоперећи, твој глас
одражавајући у устима
Лебдећи блештавилом прашине
Намах налазим светлуцав у шаци
измрвљен у речи стих.

* * *

Испољити знатижељу — шта то она црта
тананим потезима колачарке, на цветове
сужавајући око
суморна мртва природа, палмово
лишће
рука се размахала, кап по кап цури са пемзле
сасвим умочене у туш, суше се одмакнута
тек-тек отворена уста, док црта
баца поглед на чашу са цвећем
оштрим покретима лево-десно
наизменично срдито или охоло
као да је за одабир потребне боје у најмању
руку лења.

* * *

Не желим ништа, тако рећи, снажно.
Како год било,
Гледам — цветићи у традицији Жостова
Са великом упорношћу захтевају влагу, бацајући
поглед преко листа,
Прожети жиластим гранама;
Убеђена сам — у коначној верзији
сваки од њих је искусио
Светло из очију и звезду ребрасту;
Сенке су прострвене, са њима и прохладни
врт и драги суседи;
Зашто и у нашој тишини оде Жуковскога

Да не прозвуче, у изведби пијанисте, па чак ако
је он
стасит, плећат и мишићав?

* * *

дивиш се сада од јутра до мрака
помно сложеном букету:
стишаним цвастима,
нечујној прегршти детелине;
вију се захвално и поверљиво
између њих гранчице биља,
подрхтавајући кокетно листовима —
како вољено, како огрејано сунцем!
сакупљај цвеће, препусти се лету и
уживај у свежини сижеа

* * *

Беоцузи насртљивих хијероглифа,
Струјом ваздушном спретно пригрљени,
Жени у пролазу
Шапућу: Па збогом! Осврни се на нас!
Сандук, расцепљен по дужини
Пукотином,
Изнет је брижно из тамног пасажа,
Уздужни орнаменти,
Гест хероине, нешто источњачко у маниру,
Лења умиљатост узгредне речи
Узвинуте са латицама у исти мах...

* * *

У вашем присуству губим стид — незгодна
ствар
Губим и сан као врхунац свих увреда
Призор расцвале злолесине ублажава
утисак
И док је цртам, грану квргаву

То јест, копирам листове и бобице — мој
језик трпи
Додирујући у мислима писмо, и у прсте
знајући и дувајући
И воли фотограф младу астру камером да
снима
Мирише жута мирта, узани руб
рељефа вазе
Отуда следи веома занимљив
закључак
Ниједан предмет ни цвет из моје приче не
постоји
За очи

* * *

ненаметљиви грмови жутих ружица
другим речима, све жуте ружице
ненаметљиво су једноставне у подне радосно
другим речима, подне је радосно
сетне позе заузеше лила цветови
другим речима, тамно-лила грмови
распоредише листове, овлашно жуте
на ружичастом фону, другим речима,
сок им је сластан, безразложно празничан
на зеленој позадини ружичаст, другим речима

* * *

не постоје тужне руже, па онда нека
ни руже не постоје.
увођење руже једне у сан пусти, било
куда.
руком вредном пишем, куда хоћу тамо је
и ришем.
не, за риму није добра, све горе
од горег.
на питање „где” сви у хору, јадна ти
— узми коју било.
њихови ликови, ма како се трудила,
летимични су на

сваком кораку.
све руже се смрзавају на мразу, неке од
њих — пред тобом.
и свака је туста и отмена, штетна по
здравље.
немогућност описа, налево — у дуру,
надесно — у молу.
у суштини узалуд стварам бесмртни
лик твој

* * *

Све ове боје су румене, за то им не
треба белила.
Али неке су лале и жуте, зар
није тако?
Ставивши тачку на безбрижан живот, натукле
су и љубичасте маске.
Тако су загасите, обавијене мраком,
Нећу да кажем — мртве, али ако баш хоћете —
разне
Три речи: језиво штрче сабље, стабљике у
низу —
Као да су напустиле свет корова и
хрупиле у боемски сој луксузног цвећа
У лазурни свет трептања, намигивања,
успијања, зрачења.
Тамо су правила доста једноставна: мази
бумбара, лизни росу и штрци
Нектаром уљастим на румене жврљотине,
јасно?

АЛЕКСАНДАР ШЕВО

СКИЦЕ

III

ЛОКАЛНА ЛЕПОТИЦА

Распуст код рођака. Сваки пут кад недељом уђем у посластичарницу с намештајем на танким алуминијумским ногама на периферији великог града, време стане и почне да се огледа у себи као лабудови на идиличној слици што виси код улаза. Време стоји и сви присутни добро знају да се оно никад неће померити с места.

Врата се отварају, улази позамашна дама којој већ на челу пише да воли све што је слатко. Упадљиво је нашминкана и тако утегнута да би се човек могао заклети како ће оно на њој сваког часа попуцати.

Седа за сточић прекопута улазних врата, наручује колаче с неизбежном лимунадом. Док чека своје слаткише, прави се да никог не примећује, а кад дочека, почиње похотно да гута.

Гледамо у њу као омађијани и са сваким њеним залагајем час нам се чини да се танушне ноге столице под њом полако разилазе, час да креће петља на црној чарапи, час да попушта патент-затварач на сукњи.

Међутим, ни овај пут ништа се неће догодити, јер она, ево, врхом језика облизује усне, поправља шминку, плаћа и журно излази, а нама не преостаје ништа друго него да чекамо следећу недељу и да успут сањаримо о тајанственом свету одраслих.

АВИОН НАЛИК НА ИГРАЧКУ

Дуго лето, последње пред полазак у школу. Играмо се у теткином дворишту и нашу грају надјачава жути двокрилац налик на играчку која лети ниско, тик изнад крошњи и кровова сеоских кућа. Из кабине протурена рука маше нам белом марамицом.

— Ено Боће! Боћо, Бо-ћооо! — вичемо док он надлеће своју улицу и кућу.

* * *

Подневно сунце пржи све под собом. Стриц и ја враћамо се с њиве. Цветан, стричев риђан, једва вуче кола по омекшаном асфалту. Стриц стално пљуцка и, бришући зној са чела, беспомоћно гледа у небо. Право испред нас пут прелеће двокрилац жуте боје.

— Ено Боће — говори стриц показујући авион врхом канџије — види како ниско лети!..

* * *

Цветан сам скреће у нашу улицу, она пуна света. Сви изашли пред кућу, галаме, неко трчи.

— Погино Боћо! — чује се глас неке жене.

— Ма шта кажеш, јадна не била?!

— Јес, богами! Летео ниско, махао свима, а кад је хтео да окрене на пашњаку, закачио далековод! Ништа од њега није остало!..

* * *

Над малим сеоским гробљем и данас лети авион налик на играчку. Под њим на црном мермеру стоји: „Чомић Богдан — Боћо, поручник ЈРВ, 17. I 1934 — 25. VIII 1959.”

СВЕТ МИРИСА

Педантан, каквим га је Бог већ створио, хтео је и да све око њега буде такво. Сметао му је несклад, лоше нашминкана сусетка, гласан разговор телефоном, посебно непријатни мириси. Гушио се у непроветреној просторији, у близини ознојених тела. Читао је о новим генерацијама парфема, трагао за својим, што дискретнијим и постојанијим.

Откако је у некој причи наишао на изреку „нема људи — нема проблема”, све чешће је понављао у себи. Стаде да избе-

гава места на којима се окупља свет. Кад год је могао, трудио се да буде сам. Самоћа га је наводила на размишљање, размишљање је продубљивало самоћу. На крају остаде потпуно сам.

Сам је и умро. Нашли су га након десетак дана по задаху који је допирао кроз врата његовог стана.

ДИРЕКТОРОВА ПЕСМА

После потписивања великог уговора, директор нашег познатог предузећа поведе госте и сараднике да се то прослави. Након вечере и мало пића друштво живну. Однекуд се створише тамбураши, потече песма и вино. Када Цигани запеваше „Већ одавно спремам свог мркова”, директор повика да је то његова песма. Мераклијски је подизао и ширио руке као да хоће да загрли све присутне, цео свет. Посебно је уживао у рефрену „Све је мање коња, коња који јуре, а у ствари никуда не журе”. Надвикујући се с музикантима, понављао је да жали за прошлим временима, да је човек старог кова. Када рефрен поново грмну, он скочи и сви помислише да ће полетети, толико је личио на птицу која више нема шта да тражи овде, на земљи. У том трену зазвони му мобилни. Он ућута, погледа с неверицом то чудо технике и тихо рече: „Молим?.. У реду, бићу тамо за десетак минута...”. А кафаном се орило: „Све је мање коња, коња који јуре, а у ствари никуда не журе.”

АКЦИЈА

Прохладно магловито јутро. Испред зграде у чијем приземљу се тискају локали, међу којима је и пекара где често купујем хлеб, стадоше патролна кола. Искочише двојица полицајца. Један поправи лисице и футролу на опасачу, па уђе у пекару, други остаде крај врата.

Пролазници успоравају и застају, слуте прилог о борби државе с организованим криминалом који ће се вртети у вечерњим вестима.

Улазим у пекару. Полицајац купује бурек.

ЗНАК

Журим на посао. Из руке ми исклизну ципела и паде с терасе у снег.

Одем да је узмем, она окренута према кући пријатеља код којих одавно нисам био.

НАГО ПИСМО

Испред улаза на пијацу човек будзашто продаје књиге, издања из педесетих и шездесетих с печатом бившег власника, познатог сликара, који је недавно умро. „Зашто се наследницима увек жури?” — прође ми кроз главу. У роману И права љубав Готфрида Келера приметим посвету „Својој јединој љубави” исписану црвеним мастилом и купим га.

Код куће из књиге испаде писмо, рукопис као и на посвети. Написано је и послато из Загребa 9. фебруара 1956. На коверти латиница, у коверти ћирилицом: „...Желим само једно: да вечно стојим у препуној смрдљивој трећој класи, да ме гурају људи и лупају клозетским вратима, да је мрачно прокисло јутро, али да време стане, а све зато што бих држала твоју руку. Кад би ме питали који ми је био најсрећнији тренутак у животу, срце би без предомишљања одговорило: то јутро...”

Сетих се Десанкиних стихова: „Милости, царе, / за љубавна писма која преживе / срце и руку што их писа / кад се нага / нађу на туђем хладном длану...” и подиђе ме језа. Пожурих да учиним оно што прималац писма није стигао — спалих га.

ШАРЕНА КЕСА

Зимско јутро. Магла, тежак ваздух.

На аутобуској станици поглед ми привуче кеса живих боја с енглеским натписом „Будућност је почела”. Истог трена све око ње постаде још више сиво: и искрпљени асфалт с траговима жвакаће гуме, и опушци, испљувци, одећа купљена на пијаци, одсутни погледи људи тешких самим себи.

Од великог света, о коме смо годинама маштали, имамо само шарену кесу коју не испуштамо из руку. Држимо је, а да више и не размишљамо чиме већ сутра може бити напуњена.

ОПОМЕНА

После слушања узвишене музике руског дуета Михајлов, нешто пре 3 изјутра 2. јуна 2004. године, изађох на терасу. Поглед сам од себе одлута у небо.

Месец налик на дукат оперважен гримизном злокобном светлошћу полако зађе у ретке паперјасте облаке и појави се јасно оцртан профил Фрање Јосифа, затим Тита и Моше Пијаде. Трен-два касније заблиста лобања која се постепено смањивала и напослетку се претопила у главу нерођеног детета.

Призор је потрајао непун минут, да би, као све на крају, потонуо у таму све гушћих облака.

ПТИЦА

Оморика у дворишту ловачке куће на Тари.

Било облачно или не, сваког јутра око шест на њу слети мајушна шарена птица и почиње да испушта тужне кратке звуке, да скакуће с гране на грану.

Не знам зашто, али сигуран сам да ту не тражи храну.

ЉУБАВ

Двоје младих за кафанским столом.

Он је нагнут према њој, нешто прича и показује обема рукама. Она замишљено слуша пребирајући прстима по коси.

Звони мобилни, они га не чују.

ИВАН ВИШЕВСКИ

СТРАНЕ

* * *

„Овако више не може”,
рекли су ми
при повратку,
који се замало не оствари,
јер сам недавно желео да одем,
у једну малу кућу,
са једном добром женом,
али сам се ноћас вратио,
из треће шетње,
која не доноси срећу,
и видео сам човека с крилима,
насмешио ми се,
и пожелео своје ноге.

* * *

Не остављаш лако
Жену која те воли.
Временом јој ставиш птицу на главу,
начиниш високог човека у капуту
да је прати,
идеш за свима њима
да би иза наредног угла
могао да побегнеш,
приљубиш се уз зид,
заријеш нокте
и самртном тишином ћутиш.

САН МОГА БРАТА

Мој брат је хтео
да живи у причи,
да заволи жену из сна.

Долазио је мени у подрум
и заливао ме
казивањем о потрагама,
почео сам да пуштам корење
и израстао у дрво,
срушио кућу.

ВЛАДЕТА ЈЕРОТИЋ

МИЛАН РАКИЋ И РЕЛИГИЈА

МИЛАН РАКИЋ — ЛИЧНОСТ¹

Ништа културно ни духовно не можемо стећи без Ракићеве сарадње.

Исидора Секулић

Личност Милана Ракића доста је добро приказивана у бројним студијама: књижевно-критичким, политичким, личним — из пера његових пријатеља — и сасвим ретко психолошким. Већина ових списа посвећених личности Милана Ракића истиче исте или сличне црте његовог карактера: интровертованост, меланхолични темперамент; беспрекорно васпитање које је долазило до изражаја у односима с људима; објективност у процени пријатеља и непријатеља; склоност мисаоности, али и префињеној, скривеној осећајности; критички начин мишљења — за разлику од много распрострањенијег догматског и скептичког начина мишљења код људи; самокритичност, која је посебно долазила до изражаја при писању песама и њиховог објављивања; велико родољубље у млађим годинама, које није изгубило од значаја ни у каснијем животу Ракићевом, али је опадало у интензитету; песимистички „поглед на свет”, агностички или атеистички религиозни поглед (о чему ће у овом есеју бити више речи).

Желим да најпре наведем једно узбудљиво место из Сећања на Милана Ракића Богдана Поповића² о њиховом сусрету у

¹ За ову расправу користио сам у првом реду књигу Сабране песме Милана Ракића, коју је приредио Јован Пејчић („Верзал прес”, Београд 2001).

² Богдан Поповић, „Милан Ракић (сећање)”, Годишњица Николе Чупића, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1939.

јесен 1910. када је Ракић, и пре него што су се поздравили, почео да цитира стихове Јована Дучића из песме Сутон.

Тај сусрет Богдан Поповић описује овако: „У данашње, болесно, преврнуто време, кад су завист и нескромност основна обележја доба; кад бити виши значи бити омражен; кад сваки нижи хоће да буде виши, остајући нижи; кад сваки пристаје да хвали само горег од себе, никад бољег... (O tempora, o mores — примедба В. Ј.). Ракић је умео бити господин који ће, у неочекиваном првом сусрету, пре поздрава, као прву мисао која му пада на памет, одати на најлепши начин хвалу и поштовање своје такмацу, супарнику, противнику у песничком надметању.”

Сећајући се својих сусрета са Миланом Ракићем, М. М. Пешић³ пише: „Једном је Ракић за столом рекао: Да, песме су за мене причешће ... С мање речи, некако лапидарно, али тоном само њему својственим, постигао је више него ико у средини неизбежно одређеној да буде одвећ глагољива; и то само зато што је умео без претензија и на време рећи све, просто, искрено, и повући се у себе и седети као најмање позван међу присутнима да пресуди.”

Оваква карактеристика Милана Ракића, са којом се слажу сви који су га лично познавали, а који је био усамљена и јединствена појава „у средини неизбежно одређеној да буде одвећ глагољива”, подсећа ме умногоме на такође усамљену и јединствену појаву блаженопочившег епископа браничевског Хризостома (Војиновића) међу српским епископима у XX веку (имао сам срећу да га лично упознам и заједно са мојом супругом Јеленом релативно често посећујем). Владика Хризостом био је врстан православни интелектуалац, дубоке хришћанске вере — и понашања. Мало је говорио, а говор му је увек био кратак, сажет, довољан да искаже оно што је требало рећи. Његову једину књигу приређивач (Гордана Жујовић) насловио је више него примерено Тихи глас.

Ово поређење владике Хризостома и Милана Ракића не бих чинио да није и у једном и у другом нашем истакнутом српском интелектуалцу било нечега „архетипско хришћанског”, и то најпре у животном ставу и понашању према људима и своје на­роду, нечег не-балканског, јер најпре питомог, истински скромног, узвишено уљудног и благонаклоног, без обзира на то што је један од њих (владика Хризостом) јавно и, за време у коме је живео (у времену сурових прогона свештених лица у Србији, доста година после завршеног Другог светског рата), храбро, али не и пркосно („пркос је увек зло”, речи су патријарха српског

³ М. М. Пешић, „Песник мисли и ћутања”, Српски књижевни гласник, мај—август, Београд 1938.

Павла изговорене у цркви Светог Марка у Београду за време бомбардовања 1999. године) сведочио своју веру у Христа — док је други (Милан Ракић) могао остати агностик или атеист, а да при томе и он, на свој песнички начин, „причешћује” себе и друге својом великом поезијом. „Дух дува где хоће”, путеви Господњи неиспитани су, а према речима блаженог Августина: „Бог има многе које црква нема и црква има многе које Бог нема.”

Још у нечему значајном, а у нас веома ретко виђеном и доживљеном, сусретали су се, невидљиво, владика Хризостом и Милан Ракић. Била је то њихова способност да друге пажљиво слушају, нарочито, како М. М. Пешић пише, „кад то казују (ти други, који говоре — примедба В. Ј.) изворно, непосредно, свеже, макар и наивно. Нешто урођено устаљено, наследно, осећало се у тој љубави и изузетној радозналости за све из народа, за све што прође кроз врата народне мудрости.” Није ли то „урођено” и код једног и код другог српског благородног човека „хришћанско национално несвесно”?

Опште је познато да је Милан Ракић у току свога живота објавио мали број песама. Разлози за то, субјективне и објективне природе, углавном су такође познати. Повода (и као искушења) да и Милан Ракић објави више песама, попут других српских песника његовог доба, било је довољно. Милан Ракић увек је знао да им се одупре: Јован Скерлић пише му у више наврата, у току 1906. године. У Приштину му стижу вапијућа писма — „Одазовите се бар овом четвртном вапијућем гласу” — да за Српски књижевни гласник пошаље неки свој рад. Скерлићево писмо је од 27. децембра 1906. године.

Ово је прилика да се каже колико су наши добри писци (међу њима најпре Дучић и Ракић) били под сталним притиском наших угледних књижевних часописа да им пошаљу неки нови спис који је за објављивање. Изгледа да је једино Милан Ракић био у стању да се одупре оваквим притисцима (конкретно и ономе Јована Скерлића) односећи се строго (перфекционистички?) према свакој својој новој песми, задржавајући је уза се онолико дуго колико му је било потребно да процени да ли песму треба или не треба да објави. Оваквој самокритичности Ракићевој, између осталих разлога, треба приписати мали број веома квалитетних сачуваних и објављених његових песама.

Анализирајмо сада неке од раније спомињаних црта Ракићевог карактера. Почнимо са његовим родољубљем и политичком мисијом, осмотримо како су се ове црте карактера огледале у одређеним животним ситуацијама.

Војислав Ј. Вучковић⁴ истиче искрено родољубље Милана Ракића, које се показало не само вербално, већ и конкретно, у Балканском рату 1912. године, када је као добровољац у саставу чете војводе Вука учествовао у борби на Лисци, „иако је у младости био слабог здравља”.

Признајем да ми је тешко да замислим Милана Ракића, већ тада (1912. године) великог и признатог песника, како пуца на непријатеља и можда неког и убија — и то као добровољно пријављени борац!

Политичка делатност Милана Ракића, без обзира на његову дипломатску вештину и такт, поштење и објективност, и то у освиту новог светског рата (Другог светског рата, док је боравио у Риму као наш посланик, у времену успона фашизма), није била срећна и задовољавајућа — ни за самога Ракића, ни за његове претпостављене у Београду. Дипломатска служба Милана Ракића у Риму била је критикована из Београда, чак и од краља Александра, док је овај био жив, и то без јаснога образложења, тако да је Милан Ракић непрестано очекивао акт о пензионисању; он је и уследио после поновљеног сукоба с тадашњим председником владе Богољубом Јевтићем.

Војислав Вучковић пише да се чини да Милан Ракић није био превише погођен пензионисањем: „Проводио је дуге часове на клавиру. Говорио је да у томе налази изванредно уживање и потпун душевни мир.” Нисам уверен да је стварно тако било. Наиме, прве нападе малигне болести, због које ће напустити овај свет, Милан Ракић осетио је у лето 1935. године, када је потражио опоравак у Словенији и тамо написао песму Тај огромни месец лимунове боје. Исувише је кратак период мирног живота провео Милан Ракић после пензионисања (до смрти 1938. године), а да не помишљамо на убрзан, жељен крај болесника Милана Ракића. Као да је такав крај био очекиван — за добре познаваоце карактера Милана Ракића, али и жељан — од самога Ракића.

Пред полазак на другу операцију (марта 1938. године), срећујући старе хартије нашао је забачено, њему дотле непознато писмо, из кога је сазнао „да му је отац боловао не само од исте болести него и на истом месту”. То је био кобни предзнак.

Миодраг Ибровац⁵ лепо пише: „Провиђење га је бар поштедело од оскудице, од старости и од заборава — три искушења од којих је стрепео.” Новаца је Милан Ракић имао. Није

⁴ Војислав Ј. Вучковић, „Пензионисање Милана Ракића”, Зборник историје књижевности Одељења литературе и језика, Књига II, Београд 1961.

⁵ Миодраг Ибровац, „Милану Ракићу in memoriam”, Из страног прегледа, IX—X, Београд 1940.

био ни шкрт ни расипан с њиме. Материјална сигурност омогућила му је образовање, путовање, поглед „са висине”. Није остарео; као што је желео — „да проживим живот у тренутку једном” — умро је у средњим годинама. Заборављен није никако.

У једном каснијем есеју о Милану Ракићу, Миодраг Ибровац⁶ пише: „Ракић није био само писац у обичном смислу, него човек у највишем значењу те речи, јер се, на жалост, та два појма не подударају увек.”

Слично је и Исидора Секулић мислила када је рекла: „Прво се унутра очисти, па се онда манифестуј!” Мали је код нас број оваквих писаца, и у XIX и у XX веку. Дубоко у себе загледан (изразито интровертован, рекао би К. Г. Јунг), мисаон и осећајан, аристократског понашања и речи, тих, ненаметљив,⁷ а при томе пријатан и непосредан у друштву, не без присних пријатеља — Милан Ракић, по моме мишљењу, управо због ових набројаних особина његовог карактера није могао дуго остати у политици и политичком животу ондашње Југославије. Његово рано пензионисање представљало је, ипак, „мач са две оштрице” — душевни потрес који је можда условио почетак развоја злоћудног тумора у његовом телу (психосоматски синдром!).⁸ За Милана Ракића то је био природан продужетак вођења рефлексивног живота, који је проводио за клавиром, са књигама, у писању ретких, а квалитетом високо вреднованих песама, у мирном браку са вољеном женом.

Зашто је Милан Ракић прекинуо са писањем песама на девет година пре смрти, шаљући своју последњу, Опрштајну песму пријатељу Милану Гролу да је објави у Српском књижевном гласнику, у којем су му штампани први стихови? Ово је питање које су постављали бројни књижевни критичари Ракићеве поезије у прошлости, питали су се о томе, с тугом, обожаватељи његове поезије, а питају се, ево и данас, на почетку XXI века, нови књижевни критичари и нови млади људи који с искреним одушевљењем (да ли истим као и пре Другог светског рата?) читају Ракићеве песме.

Зоран Гавриловић⁹ луцидно пише: „Каква горка извесност, каква надмоћна, трагична свест да треба стати, да је речено што је имало да се каже!”

⁶ Миодраг Ибровац, Милан Ракић, песник и човек, САНУ, Београд 1970.

⁷ Други говоре око њега, а он слуша. Има он и ту ретку дисциплину да уме другог слушати” (Исидора Секулић о Милану Ракићу, Из домаћих књижевности, II, Магица српска 1964).

⁸ У Риму је, пре пензионисања, 1929. године, написао Опрштајну песму!

Зашто би била неприхватљива претпоставка да је Милан Ракић збиља исцрпао свој — немали, и никако сиромашан — репертоар разноврсних песама које је до те, 1929. године, с признатим успехом написао? А ипак, престанак писања (опет се питамо, да ли сасвим природан и очекиван?) представљао је увод у тешка животна збивања: релативно рано пензионисање 1933. године и, убрзо после тога, почетак малигне болести у телу, која је, када се огласила 1935. године, већ била увод у потоњу трогодишњу телесну и душевну агонију. Шта је онда чему претходило? Напуштање писања песама (можда због тренутног губитка инспирације или због претерано строге, већ одраније у Ракића присутне самокритичности) потоњој болести, или је наслућивање болести и пензионисање било пресудно за пресахњивање стваралаштва?

И док Војислав Ђурић¹⁰ сматра да је код Милана Ракића основно осећање недовољност, Зоран Гавриловић, прихватајући овај Ђурићев термин, пише да је Милан Ракић „туговао због недовољности зато што је силно и дубоко волео живот”.

Пажљива анализа свих Ракићевих песама требало би да покаже да ли је Зоран Гавриловић у праву: може ли се „силно и дубоко волети живот” са „заstraшеном виталношћу”, како овај аутор даље бележи.

Слично пише и Вук Крњевић:¹¹ „Чини нам се да је Ракић изнад свега био врстан, опор сензуалист, који је живот волио као прави сладокусац. Али као прави, непатворен сладокусац осећао је и то толико истанчано шта га све омета у истинској комуникацији с љепотом живота... Ракић је, да употребимо парадоксалну синтагму, мрзовољни сензуалиста.”

Нико не спори чулност у Милана Ракића када он пише љубавну поезију — било да велича или потцењује жену, било да признаје своју телесну страст према жени коју не воли јер у њој „воли себе самог”. Али основни, меланхолични темперамент Милана Ракића, који онда природно производи песимистички „поглед на свет”, уноси сумњу и мисаоно незадовољство и у ту искрену врлину чулности у љубавним Ракићевим песмама. У младим годинама природно је да се доживљава чулна страст и снажан порив према телу партнера.¹² Милан

⁹ Зоран Гавриловић, Предговор у: Милан Ракић, Песме, Матица српска / СКЗ, Нови Сад / Београд 1970.

¹⁰ Војислав Ђурић, Милан Ракић, „Просвета”, Београд 1957.

¹¹ Вук Крњевић, Исидорине опомене, „Просвета”, Београд 2000.

¹² Драма младог песника Ракића састојала се у првом реду од елемената физичких, од глади тела, од жеља и узимања, од физичког самољубља ... Човек и жена, то је дивота тела као извора свих снага, и оних за радост, и оних за песимизам душе, јер душа није друго туга и песимизам једног богатог фи-

Ракић, међутим, већ доста рано, у Сетној песми (из 1912. године, када му је било 36 година) — да не говоримо о песми Мисао из 1905. године — пева о старости, о коси која седи, о мирењу и клонућу чулне љубави. Није ли сувише кратко трајала „силна и дубока љубав према животу” коју можда превише истиче Зоран Гавриловић?

Војислав Ђурић сматра да су Ракићева одраније позната скепса, иронија и песимизам могли временом тако ојачати да се он, не једном, морао упитати: Чему писати? А песник сам каже: „Када сам једном престао са писањем, то је после остало — дакле, навика! из навике дуго пишемо, а онда, по навизи, сасвим престанемо.”

Војислав Ђурић, међутим, наводи и друге могуће разлоге престанка писања Милана Ракића: није хтео да се понавља, недовољно је веровао у свој дар, због дужег бављења у иностранству налазио је мање или никакве инспирације за песме (за разлику од времена боравка на родном тлу).

По Гавриловићевом суду Ракићева патриотска поезија, иако песимистичка — јер „извире из свести да су напори да се ствари поправљају узалудни, да се нужност пролажења па и пропадања заустави” — у исто време јесте и родољубива, чак проксна (На Гази Местану), а и ведра, с дубоким осећањем континуитета и свешћу о вредностима народа из кога је потекао. За разлику од европских земаља, пре свега Француске (Бодлер!), Србија још није била „сазрела” за поезију разорног песимизма, гађења над животом, свесног његовог негирања. Милан Ракић је добар пример једног специфичног песимизма младе земље у развоју, с наговештајима узалудности напора за изграђивање некакве светле будућности државе која би личила само на себе, не и на друге, веће државе, које су се већ налазиле (после Првог светског рата) у постепеном умирању.

Стојан Зафировић,¹³ који је са Миланом Ракићем провео шест месеци на његовом радном месту у Приштини 1911. године, сматра да је песимизам у Ракићевим родољубивим песмама добрим делом последица реалне трагичне ситуације Срба на Косову у првој деценији XX века, па тим поводом пише: „Настало је једно систематско истребљивање народа, физичко истребљивање и економско упропашћивање.” Трагична ситуација Срба на Косову, постала је још трагичнија у првој деценији XXI века!

Доста је усамљено мишљење Милана Грола,¹⁴ блиског Ракићевог пријатеља, који судове о Ракићевом песимизму одба-

зичког бића” (Исидора Секулић о Милану Ракићу, Из домаћих књижевности, II, Матица српска, Нови Сад 1964).

¹³ С. Зафировић, Из мојих успомена о Милану Ракићу, Скопље 1939.

цује речима: „Код Ракића песимизам није био у природи која је до краја очувала свој животни полет и ведрину ... Он је епикурејац и нагоном и главом ... Али који год били зли дуси с којима се Ракић борио до краја живота, они су били у свету око њега, никад у њему самом, у души која је иза свих искушења остајала чиста и орна за нове радости живота ... Оно што је Ракић доживео у четрнаестој години (рана и тешка смрт очева), и све друго затим у кући чија је судбина преконоћ измењена, наметнула је Ракићевој осетљивој глави мисао о смрти.”

СТВАРАЛАШТВО МИЛАНА РАКИЋА

Стара је и добро позната идеја да уметник (за разлику од научника, филозофа, религиозног мислиоца) бежи од живота у стваралаштво. Када је реч о „нашим крајевима”, више него мучна спољашња стварност балканских народа је, природно, талентоване песнике повремено одводила у другачији свет, свет маште и илузија. Довољно је да се сетимо Бранка Радичевића, Ђуре Јакшића, Диса, Лазе Костића, Милорада Митровића... Могуће је да је то разлог настанка неких, или и већине песама Милана Ракића. Нешто друго, међутим, желим да испитам у вези с овом тезом већине психолога и неких књижевних критичара, тезом о бекству уметника од реалности.

Када је реч о психолозима (нарочито о припадницима дубинске школе у психологији), у току читавог XX века скупљено је довољно доказа о силној снази несвесног, и у њему садржаној огромној енергији ирационалног живота сваког човека, испуњеног, пре свега, жељама у фантазији, затим различитог порекла ових жеља (најчешће жеља владања, агресије, тежње ка моћи, према Алфреду Адлеру, а онда и еротично-сексуалних жеља). Уметник се разликује од других људи, када су у питању маштовите творевине човековог несвесног живота, једино по томе што он успева да те производе маште преведе из, мање или више, безобличног и разливеденог стања у, опет више или мање, чврсте уметничке творевине (песма, прича, слика, скулптура итд.). И ово је довољно познато и прихваћено од већине стручњака који се баве испитивањем порекла уметничких дела.

Мене, међутим, више занима стварност живота из које се бежи. Да ли је она увек тако мучна да другог излаза за уметника нема него да из ње побегне (они који нису уметници такође беже, знамо и у које абнормалне и патолошке симптоме и

синдроме: алкохол, дрога, промискуитет, прождрљивост, незадрживо стицање материјалног иметка итд.)?

Не мора тако да буде. Имамо, најпре, довољно примера великих уметника који нити су имали мучно детињство, нити су живели у материјалној беди, а нису ни ратовали у току свога живота. Од чега су овакви уметници морали да беже? Највероватније од мучне унутарње стварности. Да ли је Милан Ракић чешће бежао од мучне балканске стварности у песничко стварање или је, као неки агностик или стоик (мање као религиозни хришћанин), примао ову стварност не бежећи из ње, већ је у поезији приказујући?

Перо Слијепчевић¹⁵ је у своме огледу о Ракићевој поезији запазио нешто занимљиво, што би могло да изазове расправу: „Ни у једног нашег песника (као у Милана Ракића — примедба В. Ј.) није линија развоја тако равна, управо без развоја, једнако висока од прве до последње песме.”

Могли бисмо се тренутно сложити с овим Слијепчевићевим судом, али се онда и замислити пред загонетком стваралаштва великих песника, у свету и код нас. Да ли се, и како, песници „развијају” — Јунг би рекао индивидуирају — следујући свој унутарњи, делимично несвесно вођени „индивидуациони процес”? Да ли су им, и зашто, песме из почетне или завршне фазе стварања (реч је углавном о песницима који су дочекали или увелико и прешли Ракићеве године живота) значајније или квалитетније него остале песме? Зар је могуће, питам се, да се Милан Ракић заиста није развијао као песник — што би онда могло да значи да се није развијао ни као човек, да није прошао пут индивидуације? Или да претпоставимо — што ми никако не изгледа вероватно — да у ствараоца постоје два паралелна тока: један је пут стваралаштва, други личног живота?

Узмимо за пример песме из младости, средњег доба и релативне старости Р. М. Рилкеа, или, код нас, Јована Дучића и Лазе Костића. Нису ли позне песме све тројице поменутих великих песника зрелије, садржајније и разноврсније у поређењу с њиховим песмама из младости? Зашто би онда Милан Ракић био изузетак — мада, збиља, као да нема разлике у инспирацији почевши од његових песама из 1902. и 1903. године (Долап или или Силно задовољство) па до Опроштајне песме из 1929. године? Није ли можда позитивни, контролисани нарцисизам Милана Ракића (и перфекционизам, као његов изданак) спречио даљи „развој” песника, задржавајући га на већ од по-

¹⁴ М. Грол, „Из сећања на Милана Ракића (II)”, Српски књижевни гласник, новембар, 1938.

четка стварања достигнутом високом нивоу песничке уметности!

Универзалну вредност неког уметничког, филозофског или религиозног дела, независно од питања „развоја” ствараоца, судимо, између осталог, не само по могућности, већ и по истинској унутарњој потреби читаоца да такво дело чита више пута, откривајући у њему, увек изнова, нешто ново. Таква дела од универзалног значаја и вредности несумњиво су најпре религиозни списи (Библија у јудеохришћанској религији), потом грчки трагичари, Шекспир, Достојевски... Ако се све песме Милана Ракића не могу сврстати у исти ред с наведеним ремек-делима прошлости, неке његове песме пажљивом и осетљивом читаоцу могу да, при поновљеном читању, открију нове видике, и то путем асоцирања и амплификавања основне ауторове замисли. Такве су Ракићеве песме оне које нуде универзалне истине живота, истине које сви искушавамо али их различито доживљавамо и преносимо другима. У овакве, трајно вредне Ракићеве песме могле би се убројати: Долап, Искрена песма, Очајна песма, Силно задовољство, Једна жеља, Мисао и још понеке.

Оно душевно стање до кога се могао Милан Ракић најдаље да попне, и да га задржи, према Ксенији Атанасијевић¹⁶ јесте стоичко сагледавање „недогледне узрочне повезаности човекових патњи”.

На филозофском плану, то би Ракићево душевно стоичко стање одговарало, према Ксенији Атанасијевић, појму „чистог безинтересног посматрања” грчких стоика. Милан Ракић је очевидно био, у добром смислу речи, оптерећен мишљу, нарочито онда када би неминовна смена душевних расположења — суморно строваљивање у обичност свакодневног живота после озарене еротске усламтелости — захтевала од њега једино могућу помоћ, а ова је увек долазила од школоване, развијене и продубљене Ракићеве мисли. Зашто је Милан Ракић остајао, као песник и мислилац, на ступњу естетском и етичком, односно на ступњу критичког (никад догматског, каткад савладаног скептичког ступња сазнања, према Канту), не достигавши никад религиозно? Недостајао му је, једноставно говорећи, мистички доживљај. Мистички доживљаји, ако и прођу, остављају за собом трајно екстатичко сећање, а оно онда, код ствараоца, или природно гаси потребу за саопштавањем или дотадашњи начин певања замењује новим (као код Дантеа, Милтона, Верлена, Клодела, Момчила Настасијевића). Ако нам Бог не

¹⁶ Перо Слијепчевић, „Ракићева поезија”, Српски књижевни гласник, мај— август, Београд 1938.

буде наклоњен па нам у току живота не пошаље бар једно истинско мистичко созерцање, које онда у нама све промени (метаноја), остаје (и песнику Милану Ракићу и обичном човеку који пати од мисли и стида од живота) не мала узвишеност мисли и лепота достојанственог живљења, које је Ксенија Атанасијевић, говорећи о Ракићу и његовом поетском доживљавању, описала овако: „Песимистичко гледиште, које код овога патника старих мученика што ’умираху ћутке на страшном кољу’ било је спојено са прекаљеном, свесном и неизменљивом одлуком да што је могуће достојније и достојанственије прође своју трновиту и хаотичну животну путању.”

Александар Арнаутовић¹⁷ ставља и пред нас данас, на почетку XXI века, изгледа увек актуелан проблем одрођавања Срба који бораве неко време у земљама Европе.

Поводом смрти Милана Ракића, Александар Арнаутовић истиче овога великог српског песника као пример ствараоца који је у себи сачувао све што је највредније из историје и стваралачког духа српског народа, наводећи стихове из његове песме Наслеђе из 1910. године:

Ја осећам ипак, испод свежих грана
И калема нових, да, к’о некад јака
У корену старом струји снажна храна...

Примећујем овде: ако је природно да људи у „другој половини живота” (после четрдесете—четрдесет пете године, према К. Г. Јунгу) почињу интензивније да осећају и желе „рођену груду” у којој би душа „била рада” да заувек остане, Милан Ракић је, насупрот томе, већ на измаку „прве половине живота” тачно знао вредност „рођене груде” иако је године проводио ван те груде, не пропуштајући, при том, да види, чује и научи све што је било вредно од тих других, далеких и страних народа (Шведске, на пример) и придружи то вредно драгоцену и никад изгубљеној сржи свога народа¹⁸ и његове духовне величине.¹⁹

¹⁶ Ксенија Атанасијевић, „Стоицизам Милана Ракића”, Српски књижевни гласник, мај—август, Београд 1938.

¹⁷ Александар Арнаутовић, „Смрт Милана Ракића”, Српски књижевни гласник, мај—август, Београд, 1938.

¹⁸ Можда би поменути Ракићеве стихови могли да послуже као доказ постојања тзв. национално несвесног у свима људима (осим индивидуалног, фамилијарног и колективног); о „национално несвесном” пише и Владимир Дворниковић у Карактерологији Југословена.

МИЛАН РАКИЋ И РЕЛИГИЈА

Мало је било великих песника у прошлости светске књижевности, а и наше, српске, који нису били религиозни. По себи се разуме, иако је кроз свакога од њих струјала иста енергија религиозног, сваки је од ових песника уносио у своју поезију неку оригиналну посебност, не без трагова утицаја одређене религије или „религиозног погледа на свет” (хришћанство, ислам, јудаизам, будизам, итд.). Када је реч о великој хришћанској поезији кроз векове, довољно је сетити се Дантеа, Милтона, Новалиса, Рилкеа, Верлена, Клодела; од наших песника Лазе Костића, Диса, Дучића, Момчила Настасијевића и других.

Исидора Секулић у изузетно вредном есеју Једна ниска религиозне лирике²⁰ као да је, пошто се слободно прошетала кроз светску, првенствено хришћанску лирику, хтела да потврди своје раније наслућивање да „религиозно стање душе човечје није редовно, али је стално”, да је развијање личног верског осећања потребно сваком човеку, ствараоцу посебно, не признајући да је време религије прошло. Једном речи, како то тумачи Иванка Удовички:²¹ „Исидора Секулић је у току читавог свог стварања доказивала да је сва велика уметност религиозна.”

Пре него што покушамо да сазнамо какво је било мишљење Исидоре Секулић о Ракићевој религиозности, осврнимо се, најпре, на неке друге значајне ставове наших књижевних критичара. На оправдано питање да ли је Милан Ракић био религиозан песник, Војислав Ђурић²² одлучан је у одговору (сходно, делимично, и своме назору на живот и смрт): „Ракић је најмање религиозан од свих наших ранијих песника.”

Да ли то значи, питам се, да је ипак био „мало” религиозан? Отац му је био, по свој прилици, наставља Ђурић, атеиста и материјалистички расположен у „погледу на свет”, јер је, наводно, говорио да су човек и мајмун истога порекла и да је наука ушла у траг чудесима.

Време у коме је Ракић живео, мишљења сам, није било повољно за развој дубље религиозности; ово се односи како на прилике и неприлике које су владале у српском народу, тако и на општу европску атмосферу уочи Првог светског рата. И по-

¹⁹ „Патриотизам је једно осећање које је мрско не имати, а смешно декламовати” (Перо Слијепчевић о Ракићевом патриотизму).

²⁰ У деветој књизи Сабраних дела Исидоре Секулић, Аналитички тренуци и теме, Матица српска, Нови Сад 1966.

литичка и општа збивања у Европи и на Балкану давала су Ракићу повода, тако мисли Ђурић, да посведочи: Лека нема, до смрти га нема!

Да ли је у праву Миодраг Ибровац²³ када пише: „Ракић није метафизичар кога спутава тајна нашег порекла и наше судбине. Надахнут из младих дана материјалистичком филозофијом, он је модеран следбеник Епикуров и Лукрецијев”?

Да ли је ово лично, искрено мишљење Ибровчево о Милану Ракићу, или је то нека врста његовог „кетмана”, под којом речи подразумевам и ону врсту жалосног компромиса који су ванпартијски интелектуалци седамдесетих година прошлога века (међу њима је и Миодраг Ибровац) правили са „материјалистичком филозофијом” владајућег марксизма?

Брижљива анализа Ракићевих „младих дана” и утицаја којима је могао да буде подложен (француских парнасоваца и симболиста), показала би тачност или намерну (?) нетачност Ибровчевих речи. Лично бих се одлучио једино за утицај Де Вињија и његове „стоичке филозофије” на Милана Ракића. Да ли овакав „поглед на свет” (Де Вињијев, донекле и Ракићев) искључује метафизику и припада ли „материјалистичкој филозофији”? Не делује вероватно.

На једном другом месту у поменутом есеју о Милану Ракићу, Ибровац ће, анализирајући Ракићеву песму Призив (из 1924. године) написати: „Песник који не прибегава Богу, као Верлен, нити с њим води борбу, као Вињи, очекује смирај, и од њене (мисли на своју драгу — примедба В. Ј.) молитве заштиту.” Питам још једном: да ли се може одрећи метафизичност Де Вињију који води борбу са Богом, а Ракићу скривена религиозност када се он (у песми Призив) узда у молитве своје драге?

Потражимо даље разлоге за слабију или никакву религиозност Милана Ракића, осим већ поменутих: породично васпитање, меланхолични темперамент са пренаглашеном мисаоношћу, време у коме је живео и активно ратовање.

Како ускладити претпоставимо нерелигиозног човека Милана Ракића са чврстим моралним принципима којих се држао целог живота? Морал без религије? Милан Турчин замерао је онима који су слали песника на места која му нису одговарала, дипломатска. И моја је била претпоставка да су политика и све што је било с њом у вези, нарочито од времена Ракићевог боравка у Риму, негативно утицали на телесно и душевно стање Ракићево. Поводом прве строфе Ракићеве песме из 1921. године Вечити путник:

²¹ У магистарском раду Есеј Исидоре Секулић, Институт за књижевност

Ја сам био створен, Госпо, да се родим,
Да живим, и умрем, све у истој кући,
Да целог живота, никуд не мичући,
У истоме куту разговоре водим, —

А ја белим светом расух живот цео;

истицао је (Милан Ђурчин) Ракићеву особину „да се дужност има вршити до краја” (ригидни принцип над-ја у психичкој структури Милана Ракића, сведочили би психоаналитичари).

Колико треба да човек постигне (или се с тим роди?) унутарње тананости, разумевања за све и свакога (јер сам носи у себи све и свакога), па да може да каже, као што је Милан Ракић — једном у друштву у коме је силовито нападан један човек — рекао: „Зашто, ако смо једаред ухватили човека у грешци, или му открили један недостатак или смешну страну, зашто га увек видети са тим недостацима и грешкама?” Нема ли у овим Ракићевим речима и благости и опроштаја правога хришћанина, и разумевања за „индивидуацију” која мења човека и његове раније назоре? Јесу ли и ове његове речи можда само израз сталне филозофије атараксије?

Анализирајући „поглед на свет” Милана Ракића, Јован Скерлић²⁴ запажа: „Оно што пада у очи одмах у целој његовој поезији, то је не само песимистичка, но чисто будистичка жица, констатовање свеопште беде људске и пролазности свега на свету...”

Овај навод Јована Скерлића буди интересовање критичара Ракићевих песама да сазнају нешто више о познавању, бар основних, тачних садржаја будистичке религије. Колико је таквог познавања било у Милана Ракића и Јована Скерлића, мени није познато. Оно што јесте познато проучаваоцима историје религија (између осталих знаних, нарочито К. Г. Јунгу), емпиријско је сазнање о ретком јављању аутентичног (значи и доживљеног и промишљеног) преласка из једне религије у другу. Отуд изненађује Скерлићево позивање на „чисто будистичку жицу” у Ракићевом песимизму, тим пре што је добро познато да је „констатовање свеопште беде људске и пролазности свега на свету” био и остао чест мотив у стварању великих европских песника.²⁵

и уметност, Београд 1977.

²² У књизи Милан Ракић, „Просвета”, Београд 1957.

²³ У књизи Милан Ракић, песник и човек, САНУ, Београд 1970.

²⁴ У књизи Писци и књиге, I, Геца Кон, Београд 1912.

²⁵ Било би занимљиво сачинити компаративну анализу песама аутентичних будистичких песника из прошлости, или и из садашњег доба, с неким

Анализирајући Ракићеву поезију (до 1904. године), Јован Скерлић убедљивији је када ове песме доводи у везу са „филозофском мирноћом античких мудраца” (стоичка филозофија античке Грчке). Он се посебно задржава на песми Освит из 1903. године, у којој су, мало необично, помешани стихови који убедљиво подсећају на „филозофску мирноћу” стоичара, са једним стихом који човека позива на хришћанско трпљење, а који гласи: „Преживи муке распетог Христа / За све у теби што греши и страда...”

Пред нама сада стоје (у Скерлићевој анализи Милана Ракића) три „погледа на свет” који се (без некритичког синкретизма) тешко могу спајати. Будизам, наиме, пошто је констатовао разлоге свеопште људске беде (то су човекове непресушне жеље), даје и могућност ослобођења од беде жеља: према тајанственој нирвани, то је осмоструки пут. Грчки стоици доследни су својој филозофији: мирно, филозофско подношење „пролазности свега на свету”; временом учврстити у себи мудрост одрицања. Најзад, хришћанска религија, супротно и од будизма и од стоицизма, потврђујући „трагично осећање живота” и свеопшност беде, у распетом Христу, који је у себи и на себи распео све људске грехе, прошле и будуће, чврстом вером открива васкрслог Христа, који својим васкрсењем постаје јемац за свеопште васкрсење грешног рода људског. Добро нам је знано да Милан Ракић није био религиозни песник у тој мери да би прихватио хришћанску веру у васкрсење мртвих, што не значи да није познавао и ценио хришћанску религију.

Споменути стихови о „мукама распетог Христа” природно се повезују са хришћанским истинама о греху и страдању. Појам греха непознат је и у будизму и код стоика. Уколико, пак, поменута два стиха Ракићева из песме Освит нису довољна да нас убеде у хришћанство Милана Ракића, јасно је нешто друго: немогуће је овога српског песника, православно крштеног и испраћеног, издвојити из сплета околности хришћанске српске културе, и шире, из две хиљаде година старе европске хришћанске културе. А европски стваралац је и данас, на почетку XXI века, без обзира на то да ли себе сматра атеистом или агностиком, прожет хришћанством и када тога утицаја није свестан.

У даљој анализи Ракићевих песма, Јован Скерлић не пропушта да нам пружи још један убедљив разлог Ракићевог песимизма, осим (свакако у Ракића присутног) „метафизичког разлога у односу човека према васељени и природи”. Проистиче он из, свима нам добро познате, српске малограђанске средине (релативно мало промењена од почетка XX до почет-

ка XXI века): „Безбојна средина са бедним интересима и још беднијим осећањима ... средина где човек стари без младости, вене без цветања, умире без живљења.”

Враћамо се овим на стару дилему у психологији и психопатологији појединца и народа — шта човека чини стварним песимистом? Да ли је то његово наслеђе, утицај породичне средине, утицај народа и државе, у којима је стасао до зрелости? Ово питање постаје увек изнова актуелно управо код талентованих стваралаца, уметника пера, па и код нашег Милана Ракића. Са малочас постављеним иду укорак и друга питања, од којих је једно поставио већ Јован Скерлић, додуше више као тврђење него као упит. Пошто је, наиме, указао на присуство младих талената у српској књижевности на почетку XX века, Јован Скерлић изразио је бојазан како ће се они изборити с опасностима, које он види у утицају стране и туђе књижевности (француске, када је реч о Милану Ракићу), али и у затварању српских песника у сопствену љуштуру — „еготичност” ових песника, „непријатељски расположених према струјањима живота”. Управо овај начин како Скерлић посматра развојни пут наших талентованих књижевника (нарочито Дучића, Ракића, Боре Станковића и других), сведочи о оштроумности и далековидости великог књижевног критичара. Он је, наиме, још почетком XX века тачно сагледао опасности сваке врсте за књижевност малог народа: опасност отуђења од свога извора, али и опасност од затварања у „кулу од слонове кости”. Актуелност указивања Скерлићевих на обе поменуте опасности за малу Србију и њене талентоване људе је, рекло би се, стална.

Оно, међутим, са чиме се не морамо сложити с Јованом Скерлићем, нарочито када даје савете српским песницима да се ману „фосфоресценције трулежи” или „контемплативног песимизма” утицајних западних декадената у поезији, јесте његово пренаглашавање „општечовечанске, социјалне поезије моралног здравља”, са речима „наде, вере, љубави према животу”. Скерлићева тврдња да од „песимизма још нико није умро”, само је делимично тачна, и може да се односи на тзв. мислени тип песимисте (Артур Шопенхауер, на пример), али не и на тзв. осећајни тип песимисте, који због вишегодишњега гајења свога песимистичког „погледа на свет” може и да се разболи и умре, и то од тзв. психосоматске болести, коју узрокују у првом реду наши емотивни конфликти. Уосталом, познато правило кабале — „изигравајући сабласт, човек постаје сабласт” — могло би се, у неким случајевима, успешно пренети и на дуготрајан песимистички поглед човека на живот и свет.

Вратимо се Исидори Секулић и једном њеном исказу у спомињаном есеју Једна ниска религиозне лирике. Исидора пише: „Покушали смо једном приликом избележити врсту антологије религиозних мисли у сабраном делу једног аутора који нема глас да је религиозан или мистик. Доживели смо што нисмо сневали. На свакој трећој-четвртој страници, у сваком ставку од вредности и лепоте: религиозни поглед на свет и на душу човечју.”

Иако се ова Исидорина проишљива опаска највероватније не односи на стваралачко дело Милана Ракића, покушајући се на овај есеј да, анализом неких песама Милана Ракића, приближим овог нашег великог песника (без субјективног „навијања” за религију — ако ми то буде пошло за руком), бар оном „универзалном братству” већине познатих стваралаца који су истински и са патњом тражили Бога.

Подсетимо се, пре тога, шта Исидора Секулић у своме опширном есеју о Милану Ракићу²⁶ говори о његовом односу према религији: „Као што обично бива, и код Ракића се недостатак истакао баш иа главној тачци, на великом проблему његова тела и духа. Ракић није носио у себи мистику ни религиозну ни опште спиритуалну, и песничка његова идеја о односу живота и пролазности, ритма и аритмије, остала је релативно неразвијена ... Бојати се да је Ракић Светом Духу, богу уметности и вечности, приписивао тајну времена, и да зато ни према њему није стајао у односу религиозном. Одсуство религије, пред великим проблемима, ’кржљавост’ је, да се послужимо добрим Ракићевим изразом...”

Религиозном човеку није тешко (а шта с нерелигиозним?) да се сложи с оваквим Исидориним мишљењем о Милану Ракићу, познајући целоживотне Исидорине ставове, првенствено да су многи недостаци у делима уметника последица одсуства религиозног доживљавања живота: „Висока остварења уметности долазе до религијског” — био је њен непроменљиви став.

Ракићевом песимизму, по мишљењу Исидоре Секулић, „недостаје додир са религијом, или сукоб са религијом. Ракић је остајао на земљи, дефинитивно. Њега је мучио свакидашњи вид живота и смрти, деспотски вид живота и смрти. У мистику њихову није залазио ... Одсуство религије било је у неком правцу фатално по песника Ракића.”

Да ли је Исидора Секулић сматрала да су ове њене речи (о „фаталности” одсуства религије у Ракићевој поезији) биле прејаке, или је неки други разлог био у питању — страх од

хришћанским песницима који су неговали заједнички песимистички мотив

марксистичке страховладе и у књижевности, двадесетак година после Другог светског рата, као што слуги Иванка Удовички, а и Ђорђе Јанић (у књизи Трагање за вером Исидоре Секулић, „Хришћанска мисао”, Београд—Ваљево—Србиње, 2001) — тек, „у другој редакцији (текста о Милану Ракићу — примедба В. Ј.) књижевница је избацила цео одељак са ставом да људска проблематика превазилази оквире социјалног и вуче у домен религије ... Тврдњу да је одсуство религије било фатално по песника Ракића је брисала, а оставила је само мисао да је недостатак религије био фаталан за његов песимизам” (Иванка Удовички).

Не бих улазио у расправу ни с Иванком Удовички нити са Ђорђем Јанићем (који неоправдано сматра да је И. Удовички „заступала радикално атеистичко гледиште, те је у својој књизи тежила не само да докаже да Исидора није била религиозна, већ да је и сама религиозност бесмислена” — на 119. страни поменуте књиге), већ бих се сложио с Исидором Секулић и с оба њена сведочанства о Милану Ракићу када је расправљала однос његове поезије према религији. Задржао бих се једино на речи „фаталан” (од латинског *fatum, fatalis*, у преводу: судбином одређен, неизбежан, злокобан) која је, чини ми се, у оба Исидорина текста о Милану Ракићу (оном пре и оном другом, после Другог светског рата) нешто наглашенија, мада би се и данас зналци језика, теолози или филозофи тешко сложили о тачном значењу речи фаталан, фатализам.

Остаје ми да на крају овог дела есеја о Милану Ракићу — у чијој ме личности, а нарочито у поезији, највише занимао његов однос према религији — покушам наизглед немогуће: да у неким песмама откријем *homo religiosus* у песнику Милану Ракићу. Ако у овоме будем и успео, то не мора да значи, нити ми је намера била да покажем, како је Милан Ракић ипак био религиозан, већ ће потврдити моје уверење (које је, уосталом, већ Исидора Секулић била изнела) како нема значајнијег песника ни у свету ни код нас који не испољава, у своме стваралачком замаху, бар као слутњу, тежњу да се било како „дочепа” трансцендентног и трансценденталног. Што би, уосталом, у таквој тежњи било ма чега необичног када се и тзв. обичан човек упиње, целога живота, свесно или несвесно, јаче или слабије, да докучи тајну свога пребивања на земљи.

У изврсном есеју Белешка (о пријатељству) из 1928/29.²⁷ Исидора Секулић пише: „На путу ка идеалу налази се станица трагичности, најдаља мета до које су људи, за сада могли сти-

„пролазности свега ... наш опстанак само је поступно крхање ломних илузија

ћи” (подвукао В. Ј.). Ако Милан Ракић можда и није стигао до ове станице трагичности, он није био ни тако далеко од ње.

Анализа осам Ракићевих песама које се баве
религиозном проблематиком

Желео бих најпре да подсетим да је „термин религија новијег датума, латинског корена, са могућим двојаким тумачењем. Једно полази од латинског религаре (religare), што указује на започету или поново успостављену везу са божанским бићем, црквом као божанском установом на Земљи, као и са људима. Друго тумачење полази од релегере (relegere), са значењем разабрати, поново увидети односе и везу човека са божанским бићем” (Драган Крстић, Психолошки речник, Савремена администрација, Београд 1996).

У латинским речницима, међутим, налазимо обично само један термин, religo, који се преводи као: натраг привезати, чврсто везати. Сва три превода латинских термина — religare, religere, religo — имају у основи исто значење, за мене овде (а и у мојим ранијим радовима) оно битно: поновно успостављање везе са божанским бићем. Уколико је тачна претпоставка већине угледних антрополога (и онда када неки од њих нису религиозни), да је „религиозни човек” у нама скривен, а онда нагло откривен или постепено откриван у току живота неког човека (мада постоји могућност да не буде никад откривен), онда ми се чини природном и друга претпоставка — да сваки човек у себи носи суштинску потребу да „поново успостави везу са божанским бићем” или да „поново увиди односе и везу човека са божанским бићем”. Већ је било речи у овоме есеју да је код креативних људи (нарочито код уметника, али и већине филозофа и научника) увид, потреба, чежња за Богом (као наслућеном Целином) јаче присутна; друго је питање како су они ову чежњу покушавали да објаве.

Поделивши (субјективним избором) песме Милана Ракића у четири групе — мисаоне, патриотске, љубавне и (условно) религиозне — свестан сам недовољности, па и ефемерности овакве поделе, јер је доста Ракићевих песама чија је садржина подједнако прожета мисаоношћу, љубавним осећањима, патриотизмом и религиозним смером казивања. Нисам уверен ни да сам ових осам, условно речено, религиозних песама Милана Ракића најбоље изабрао да бих њиховом анализом показао присуство или наговештај постојања стварно религиозних осећања у Ракићевој поезији.

Анализу ових песама пратићу уважавајући временски редослед њиховог настајања, покушавајући да откријем да ли је уопште било неког Ракићевог „напредовања” (индивидуације) у могућем сазревању његових религиозних осећања, и то по-

чев од прве изабране песме, Жеља (из 1902. године, када је песнику било двадесет шест година), до последње, осме у овом избору, Јасика (из 1937, када Ракић има шездесет једну годину). Текст сваке песме даћу најпре у целини, а потом ћу се задржати на оним стиховима у овим песмама који су ме посебно привукли.

ЖЕЉА

Кад и мени дође час да мрети треба,
Боже, дај да умрем у јесење ноћи,
Насмејан и ведар, у младалачкој моћи,
Под раскошним сјајем септембарског неба.

Смрт је тако лака. Ал' пратиља њена —
Сва таштина што се пред смрт снова буди,
И занатске сузе забрађених жена,
И бол извештачен равнодушних људи,

И мантије црне, чираци, и чоја,
Све то тако грубо и сурово дира
И гнусобом вређа осећања моја
Пред скромном лепотом вечитога мира.

О, умрети тако: без писке, без света,
Без досадне, глупе комедије смрти,
Нечујно, ко мирис увенулог цвета,
И живот и дуго очајање стрти,

Као једним махом, у младалачкој моћи,
Под раскошним сјајем септембарске ноћи!

Ти би дошла к мени без сузе у оку,
Иако те боли раздиру и гуше,
Скривајући јаде и тугу дубоку,
У кутима тајним нежне твоје душе.

Ти би дошла к мени и погледом једним
Последње би збогом рекла старом другу,
И милоштом красном и пољупцем чедним
Збрисала би тајну неизбежну тугу.

Дођи! Час је куцн'о! Ко у срећне дане
Поћи ћемо сами из досадног града,
Поћи ћемо сами у питоме стране,
Далеко од људи, далеко од јада.

О хајдмо у светлост, у поља, у цвеће,
У чедну тишину успаване ноћи,
У милошту тајну што из звезда слеће
И свечано струји по ведрој самоћи!

Гледај како месец над пољима сија
И облачке ретке растура и ведри,
И трава мирише и растиње клија,
И шуморе тужно кукурузи једри!

Над нама ће небо трептати у сјају,
Грлиће нас благо васељена нема,
Лепршнуће крилом у оближњем гају
Слепи миш, последњи што се на пут спрема,

Па док из даљине грми градска јека
И забаве пусте што нисе човека,
И бучно весеље тајанствено хуји,
Запеваће негде скривени славуји,

И природа цела зашумеће страсно,
И поља, и горе, и баште, и врти,
Све што у њој живи поздравиће гласно
Свечани долазак равнодушне смрти.

Заћутаћу тада. Нема речи више,
Пољубићу само твоју руку бледу,
И дишући мирно, све тише и тише,
Оставићу живот, невољу и беду,
Безбрижан и ведар, насмејан и чио.

И склопићу очи занавек. И тада,
Осетићу чудно, као кад се снови,
Са милоштом тајном што из звезда пада
И свежином скоро поораних њива,
Сјај очију твојих болећив и мио.

Није ништа необично да се млади људи у адолесцентном и постадолесцентном добу (до двадесет пете, па и тридесете године), нарочито када су обдарени песничким талентом, упорно и искрено баве темом смрти и умирања. Коначно, оно давно протекло романтичарско доба у књижевности (европској и српској) готово да није имало ниједног значајнијег песника коме је, не само у младости него и касније, недостајала скоро опсесивна тема: бављење смислом краја човековог живота. Ско-

ро да сам уверен, међутим, да нема ни данас, у XXI веку, ни једног збиља великог песника у Европи или код нас који је заобишао вечну тему нестанка човека с овога света.

Људи умиру када очекују да ће умрети (у старости), или умиру неочекивано, у младим и средњим годинама, изненада, погођени болешћу о којој нису ништа знали, убијени у рату од непријатеља или пријатеља, или случајно — у свако годишње доба.

У песми Жеља песник, у пуној животној снази, духовној, физичкој и стваралачкој, бави се темом смрти; само је наизглед неприродно и чудно (као што смо већ рекли) да је млад човек у фази успињања на луку животне путање, загрејан за проблем смрти; заправо, то и јесте најбоље доба у људском животу када се могу доносити битни судови о значају и смислу живота и смрти. Све што човек (стваралачки расположен човек нарочито) постигне у екстази младалачког и средњег доба живота (peak experience мистичара!), било да је овај доживљај (или више њих, сличних) исказан у уметности (нарочито у еротично-сексуалној сфери живљења), филозофији или религији, не може се више на исти начин поновити. Оргастичка екстаза ствараоца, божанског љубавника, у непосредној је вези с наговештајем краја, смрти или умирања, и то без страха од смрти; напротив — са силном жељом за умирањем. Да ли то можда значи да човек у успону снаге још не зна шта је стварно смрт, јер у њу не верује?

Постоји једно старозаветно веровање које каже да ће нас Бог судити какви смо били у часу умирања. Прича о покајаном и непокајаном разбојнику на Крсту, као да потврђује ово веровање и у Новом завету.

И наш песник Ракић би да умре (истина, не по својој вољи него „кад дође час да мрети треба“) „насмејан и ведар, у младалачкој моћи“, призивајући још у томе часу и раскошно септембарско небо. Када он, у једној другој песми (Једна жеља из 1905) исто тако чежњиво као и у овој зажели „да проживим живот у тренутку једном“, није ли ова плодна, стваралачка нарцистичка omnipotenciја Милана Ракића (и не само њега, већ и других великих песника у прошлости) могући знак несвесне метафизичке жеђи, или и несвесне уверености у бесмртност душе, која ће „тамо“ наставити са даљим величанственим суочавањима, све до самога Извора Светлости?

У наставку песме Жеља (друга строфа), песник напушта малочас описан екстатичан тренутак ведрог прихватања смрти (ведрог због „несвесног знања“ о непролазности Живота —

наше несвесно не зна за смрт, као што не зна за простор и време, саопштава и атеиста Сигмунд Фројд) и нагло се са озонских висина спушта у мучну реалност свакодневних „пратиља” смрти: не увек искрене сузе, равнодушности, мантије, чирака... Да ли би то песници радије да их, „Пред скромном лепотом вечитога мира”, Бог, попут Еноха и Илије, узнесе на небо, избегавши да „виде” погребе и све што ове прати! Што се тиче „вечитога мира”, њега, по свој прилици, нигде нема: у васиони, у ћелији (живој или „мртвој”), у атому — све је само у непрестаном преображају (материје у енергију и обратно). Живот нас ждере и благосиља! Супротно смрти је увек само ново рађање; какво, у коме облику — не знамо; можемо само да верујемо онако како нас наша религија, религија у којој смо рођени, учи (ако нас је научила).

Сликајући тамну и светлу страну смрти (сопствене смрти), Милан Ракић нити је светитељ нити мизантроп, зато и може да пожели (а ко не би пожелео!) да му у „часу који је куцнуо” приђе створење које је највише волео и од кога је био вољен и да га само „погледом једним и пољупцем чедним” очисти од сваке нечистоте (хришћани би рекли: од греха) и да заједно пређу „У милошту тајну што из звезда слеће... Над нама ће небо трептати у сјају / Грлиће нас благо васељена нема.”

Научници у психологији, медицини, парапсихологији давно су уочили, и потврдили, оно што је народ одувек знао или веровао — наимае, да се у тренутку смрти, код неких умирућих људи појављују најдраже особе (или само једна особа) која је скоро или давно умрла, и то најчешће као стварна појава (визија, халуцинација, нешто треће?) која делује не само умирујуће на самртника, већ га радосно припрема на прелазак.²⁸

Упоредо с оваквом, обећавајућом визијом смрти, скептични агностик Милан Ракић не пропушта да у даљим строфама не спомене „Свечани долазак равнодушне смрти ... И склопићу очи занавек.” Али управо тада из дубина божанског човека (иако недовољно у животу негованог верника Милана Ракића) проговара нада, он пева: „И тада, / Осетићу чудно, као кад се снови, / Са милоштом тајном што из звезда пада / И свежином скоро поораних њива, / Сјај очију твојих болећив и мио.”

Овим поређењем сна и смрти (сан је мала смрт, а ипак се у сну никад коначно не умире!), спомињањем тајне милосрђа

наших”.

²⁶ У књизи Из домаћих књижевности, II, „Милан Ракић”, Матица српска, Нови Сад 1964.

²⁷ Девета књига Сабраних дела, Матица српска, Нови Сад 1966.

што нам с неба може да дође у тренутку смрти (анђео чувар!), свежине земље која опет рађа, као и сјаја оностраних очију (које су се и Дису појављивале) — Милан Ракић, по моме мишљењу, у песми Жеља слуги Онострано.

ОСВИТ

Кад дође ноћ и широм целог света
Плине тишина што крепи и годи,
И дуге сенке високих дрвета
Падну по мирној зеленкастој води,

И све заћути ко да у том часу
С висова тавних, с тајанственим хуком,
Свеопшта смрт се на све стране расу
Гушећи живот својом моћном руком, —

Ја знам, то мртвило је пуста варка,
Обмана хладна као санта леда;
Ја знам: животом буја свака тварка,
И хиљадама очију ме гледа

Из густог жбуња, из цвећа и траве —
То стари греси у заседи стоје —
И млаз ледени кајања и страве
Преплави на мах бедно срце моје.

И чујем како злокобни славуји
Поју у лишћу високих дрвета,
И поред свега страховито хуји
Старинска песма о таштини света.

— Срчана буди, бедна душо моја,
И нек те сада ништа не колеба.
Без роптања, без крви и без боја,
Време је дошло и страдати треба.

Преживи муке распетога Христа
За све у теби што греси и страда,
За дужност, као Шпартанаца триста,
Узвиси живот величином јада!

Прекали се на огњу бола чиста,
И подносећи мирно муке ове,
Док равнодушно небо сјајем блиста,
Препорођена, чекај дане нове!

И снова месец трепери на води,
И спава река, и поље, и гора,
И свуд тишина што крепи и годи.
— Исток се ведри, звезде гасе... Зора.

Необична је Ракићева песма Освит, писана 1903. године и објављена, заједно с још неколико песама, у Српском књижевном гласнику (с познатим песмама У квргама и Искрена песма), када је Милану Ракићу било двадесет седам година. Да ли то у песнику још увек траје плодна продужена адолесцентна криза, у којој се смењују мрачни и светли тонови песничке палете, стим што ће у песми Освит (рекао бих: на чуђење познвалаца Ракићеве поезије) преовладати — светлост, освит, зора, препород?

Песма почиње претњом ноћи, општим мртвилком, свеопштом смрћу — познатим пратиоцима свих креативних песимиста овога света; познајући и раније и позније Ракићеве песме, не чуде нас овакви почетни стихови песме Освит стихови који, као у Бетовеновој Петој, оглашавају неумитност судбине свих живих бића на земљи. У наставку песме песник се (зачудо) опире таквом (свом?) погледу на свет. Рационално у песника, које у стиховима који следе достиже умно у рационалном, зна да је „мртвило пуста варка”, а онда и понавља да зна да „животом буја свака тварка”, да би се у следећем стиху, нагло (интуитивно) придружио гледишту космичког анимизма, који све оживљава, и у коме је „горе као и доле, доле као и горе” (из Хермесових Смарагдних таблица), јер Милан Ракић сад као и да доживљава, а не само умно мисли, да га живот са свих страна „хиљадама очију гледа”. Али како га невидљиве очи космоса гледају? Најпре налазимо подсећање на „старе грехе”, који од човека траже кајање. Не знамо који би то били стари греси Ракићеви, али он их као свесно непрепознати хришћанин ипак призива негде из дубине свога национално несвесног православног хришћанског бића. Али, пошто није свесно препознао конкретне грехе које је починио у прошлости, а да би имао услова да се стварно (хришћански) покаје, он може само да стрепи од „млаза леденог кајања” које му преплављује „бедно срце”.

Средњи део песме Освит одаје нам познату страну поносног стоицизма Милана Ракића (сматрам да је и Де Вињи овде присутан); он се не препушта очајању (смртном хришћанском греху, јер очајање најчешће одведе очајника најпре у клиничку форму депресије, а онда, некад, и у суицид), већ од себе тражи да се „без роптања и боја” препусти страдању. И сада следи јасна хришћанска порука, која песнику стиже из његово-

га хришћанског архетипа — истина и даље обојеног његовим филозофским ставом најближим стоицизму.

Не доживљавајући Христово васкрсење, које једино (за хришћанског верника) може да оправда не само голготско страдање Исуса Христа, већ и страдање свакога од нас — јер, иначе, чему страдање, зашто страдање? — Милан Ракић нуди самоме себи преживљавање Христових мука „за све у теби што греши и страда”. Старо питање: чему страдање, неминовно опет пред нас искаче — када га не може да избегне „обичан човек”, како ће га избећи велики песник! А на ово старо питање, стари су, и бројни, одговори: нема никаквог смисла моје страдање; страдам због „киселог грожђа” предака; страдам јер знам да сам у животу лично грешио, али, не и покајао се; страдам и када не знам да сам нешто крупно сагрешио, али када је мој Бог Исус Христос невин страдао и васкрсењем оживео, онда и ми, хришћани, иако не знамо увек зашто страдамо (и појединачно и као цео наш народ), умиремо и васкрсавамо да бисмо вечно живели.

Споменути стихови о „мукама распетог Христа” природно се настављају са правим хришћанским истинама, о греху и страдању. Појам греха непознат је како у будизму тако и код стоика. Уколико поменута два стиха Ракићева у песми Освит нису довољна да нас убеди у хришћанство Милана Ракића, немогуће је, како смо напред већ рекли, овога српског песника, православно крштеног и испраћеног, издвојити из сплета околности хришћанске српске културе, и шире — из две хиљаде година старе европске хришћанске културе. Европски стваралац је, понављамо, и данас, на почетку XXI века, без обзира да ли себе сматра атеистом или агностиком, прожет хришћанством и када тога утицаја није свестан.

Крај песме Освит може да нас, још једном, сад на ведар начин збуни. У невидљивој унутарњој борби „бедна душа” Милана Ракића, расцепљена између могућности прихватања страдања вером у Христа, распетог и васкрслог, и спартанске дужности подношења страдања, које ће „узвисити живот величином јада”, проналази у себи, одједном (?), принцип наде, која ће, насупрот „равнодушном небу” (али које „сјајем блиста”!) обећавати „дане нове”, јер „Исток се ведри, звезде гасе... Зора.”

РОСА ПАДА...

Небо је сиво, месец блед,
Тишина свуда, мир.
Не шуми сад платана ред,
И не жубори вир.

О, чудна ноћ, о, чудан сат,
Тајанствен, црн, и глух,
У који као вити влат
Мој болни дршће дух.

Осетим каткад тајни лет
Кроз ноћ, док ћути вир;
Стресе се лист и стресе цвет,
Па опет влада мир.

То роса, тихо као сен,
Пада на лист и цвет,
И блага ноћ за један трен
Освежи цео свет.

И ја осећам у тај сат,
Тајанствен, црн, и глух,
Док као нежни, вити влат
Мој болни дршће дух,

Да то у тами неки Бог,
Над светом који мре,
Из болећива срца свог
Пролива сузе те...

Рембрантовске сенке на оним његовим боговским платнима на којима се благо и танано смењују светлост и тама, могле би се, с опрезом, пренети на Ракићеву песму из 1904. године Роса пада. Нека је „небо сиво и месец блед”, нека „не жубори вир”, и сат нек је у ноћи „црн и глух”; све то чини да у песнику болно „дршће дух”, и можда баш зато — роса почиње да пада (са неба?) тако добростиво, тихо, али моћно, да она „освежи цео свет”, дотле црн и глух, свет скоро на самрти, јер је био довољан само један дан да га људска злоба на земљи доведе скоро до смрти.

Одакле стиже та чудесна, благотворна и исцељујућа роса која може да свет, земљу која је на самрти, васкрсне, тако преобрази да то ново јутро земље опет буде као прво јутро које је Бог једном створио?

Није ли ова окрепљујућа роса, која се ноћу скупља а ујутру провејава, слична спавању и сну човековом? Када човек, који се преко дана уморио, трошио и тако исцрпљивао може да спава, његов организам, налик свету који мре, испуњен је отровима који би га, без спавања и снова, зацело умртвили; и тада се дешава, као оно са росом, слично чудо: здраво спава-

ње, и снови који га прате, обнављају полумртвог човека потпуно, и он се ујутро из кревета подиже чио и нов, какав је једном био, онда када га је Бог у правремену створио.

А откуда чудо росе, која освежава цео свет, и чудо спавања, које човека враћа из „мале смрти” (спавања и снова) у нов и здрав живот?

За благост росе знао је још Лао-Це у VI веку пре Христа, јер је у својој чувеној Тао те кинг (XXXII глава, у преводу Светозара Бркића) писао: „Небо и земља се сједињују, / Да би блага роса падала / И изван људске моћи / На све народе подједнако.”

Као и у ранијим Ракићевим песмама, докле год он хоће само да мисли, продорно и луцидно, подижући свој дух до филозофских висина, сумња у Творца и онострано шири се концентричним круговима; неред и хаос у свету, као и у сопственој домовини, појачава песимизам над „светом који мре”; али када, за тренутак, слети на песниково раме голуб Духа Светог (који „дува где хоће”), који му такне срце и пробуди осећања, враћа се — вера кроз слутњу, нада — преко чежње, љубав поврх бола који греје. Тада ни достојанствени скептик и стоик Милан Ракић не одоли да нам не поручи и своје и наше тајанство слутње. Песников дух за тренутак је, додирнут Духом, и Он му шапће истину Живота: постоји „у тами неки Бог” који из „болећивог срца свог / пролива сузе те.” Те сузе роса су небеска која крепи уморну земљу свако јутро, а Бог „болећивог срца”, који за нас људе и данас плаче као што је плакао над Лазаревим гробом — Исус је Христос, распети и васкрсли Бог, који нас никад није напустио, нити ће нас оставити, иако Га ми свакога дана поново распињемо а у себи не васкрсавамо.

Није било потребно да у овој песми Милан Ракић одреди Бога који пролива сузе за цео свет; он је рођен и крштен у православном српском народу, који је увек знао да именује тога Бога патника, јер Човека и Бога истовремено.

МИНАРЕ

Стрчи минаре изнад црних кућа,
Танко и бело. Ноћ лагано пада,
Као дан јасна ноћ и као дан врућа,
И с брежуљака враћају се стада.

Воћњаци, цвећа и песама пуни,
Где зачикују косови славује,

И на овцама, зараслим у вуни,
Клепетуше што равномерно брује.

Али ће све то проћи, и, у часу,
Непрегледна ће ноћ остати сама,
Обући ће се свет у црну расу,
Прогутаће га непрозрачна тама,

Само ће, као знак истрајне моћи
И освајачког старог надахнућа,
Стрчати мирно у тој општој ноћи
Бело минаре изнад црних кућа.

Може ми се замерити због чега сам и на основу којих критерија унео песму Милана Ракића Минаре у религиозне песме. Покушаћу овај мој смео корак ближе да објасним.

Песму Минаре Милан Ракић написао је 1905. године, оне за њега значајне године када је као секретар Српског конзулата стигао у Приштину и тамо храбро, доследно и објективно заступао српске интересе.²⁹

У писму Јовану М. Јовановићу 1. септембра 1911. године Милан Ракић каже: „Нигде ваљда животне прилике нису тако бедне, а живот (толико) без дражи као овде...”, а у писму од 1. априла 1911. године Министру иностраних послова у Београду: „Црна Гора, према извештајима које имам, изгледа као неки велики арнаутски логор. Има преко пет хиљада Арнаута емиграната, настањених по разним црногорским варошима. Они имају потпуну слободу, а како су обичаји у Црној Гори слични њиховим, они се не осећају у туђини. Носе оружје и слободно пуцају из пушака у свим варошима, сем Цетиња. Власти им указују велику пажњу. Краљ Никола често их призива и обдарује.” И још, у писму од 17. јуна исте (1911) године: „Арнаути су и до сада били добри муслимани; њихове су се вође и до сада истицале као прави заточници вере и нетрпељиви фанатици, али вера није сметала ни једнима ни другима да устају против државне турске власти и да, нарочито у последње време, сматрају Турке као отворене непријатеље” (подвукао В. Ј.).

На основу ових и осталих писама Милана Ракића из мучног времена његовог конзуловања у Приштини од пре скоро сто година — сличност са данашњим стањем „Арнаута” и Срба на томе истоме Косову и Метохији застрашујућа је — није

²⁸ Види моју књигу Мистичка стања, визије и болести, одељак под насловом „Доживљаји при умирању”, четврто издање, Службени лист/*Ars libri*,

тешко уживети се у психички живот осетљивог српског интелектуалца и песника Милана Ракића. Његов, већ одраније постојећи неповерљив и непоправљиво рђав поглед на свет, људе и политику, добио је нову храну у овом забитом српско-турско-арнаутском граду: готово сви његови становници, па и шире, сви који насељавају косовски крај, били су непријатељски расположени једни према другима. Убистава, отворених или прикривених, најчешће из освете, из политичких разлога, али некад и из „чиста мира” — било је готово свакодневно. Српска црква у Приштини, и на Косову, на чијем су се челу релативно често смењивали недовољно верујући а за новцем грамзивни свештеници и њихови епископи, тешко је опстајала и борила се, ипак храбро и упорно, за српски живаљ и за његову православну веру.

Проводећи ноћи без сна, размишљајући како да поступа као српски конзул у Приштини да би најбоље заштитио тамошњи, увек угрожени српски народ, а да се при томе најмање замери турским властима, будним оком пратећи увек ратоборне Арбанасе, Милан Ракић је и ноћу и дању могао чути (и без жеље да чује) мујезине који су, с врха минарета муслиманских џамија, позивали вернике на обавезне ритуалне молитве — намазе, и да о овим једноличним али продорним зазивима друге вере (а такође једнобожачке!) донесе свој песнички суд. Овај суд (не и суђење) уобличио се једном, не случајно, већ на почетку његовог постављења на место конзула у Приштини, 1905. године, суморном песмом Минаре.

У добром маниру неких до тада већ објављених песама, и у овој ће се смењивати светлост и тама, дан и ноћ, живот и смрт, из стиха у стих. Преко дана се, истина чују „клепетуше” које равномерно брује, стада се враћају са паше, и песма се ори по воћњацима у којима се „зачикују” косови и славуји, али онда стиже ноћ, а у њој све гута „непрозрачна тама” — и сада долазе оне најцрње слутње Ракићеве, које нико од православних Срба не жели да се остваре, слутње, понављам, од пре сто година: „Обући ће се свет у црну расу” (монашка одећа, увек црна, због сталне хришћанске жалости за Христом на Голготи), а „Само ће, као знак истрајне моћи / И освајачког старог надахнућа / Стрчати мирно у тој општој ноћи / Бело минаре изнад црних кућа.”

Како да данас тумачимо ову, за православне народе Балкана, Србе у првом реду, катастрофалну визију? Као туробно тренутно расположење Милана Ракића, као израз његовог личног песимистичког „погледа на свет”, као привремену ондашњу, и тамошњу, реалну слику, или као визионарску поруку

(али онда и опомену!) будућим православним, српским нараштајима?

У мојој књизи Дарови наших рођака, IV део, у есеју о Његошевом Горском вијенцу, под насловом „Луна и крст, дијалог или рат”, покушао сам да будем реалан православни хришћанин, каквим сам се и раније сматрао, и да искрено и, чини ми се, са довољним разлозима (да ли, авај, само рационалним, нека буду и умно рационални?) покажем да пролази време (не кажем да је већ прошло) у коме су „луна и крст” могли да успоставе само једну врсту односа: непријатељску, ратну, често до истребљења ратну. Зашто не би могли да живе у овом, још увек прелепом Божијем свету, „луна и крст” један поред другог, и не више у рату, већ у дијалогу? Црни облаци над балканским, али и европским и светским небом данас, на почетку XXI века, као да нису повољни за стварање климе дијалога. Не смемо, међутим, нипошто одустати од упорног позивања сукобљених (верских и политичких уверења) да поведу стрпљив, трпељив и сигурно дуготрајан дијалог. Иначе?

Сви прави хришћани знају за наговештај Христов, а потом и Јовановог Откривења о „последњим временима” човечанства и човека, о смаку света, апокалипси. Када ће она стићи да нас све покоси (и савремени научници све се чешће придружују, и када нису верници, „апокалиптичким претњама” због несумњиво постојеће претње еколошке катастрофе Земље) — нико не зна, али њени наговештаји добро су нам, из Новог завета, познати. Да ли ће „у тој општој ноћи” једино „стрчати мирно ... бело минаре изнад црних кућа”? Зашто би тако морало да буде?

Песма Минаре Милана Ракића не мора да буде никаква пророчка визија, али јесте озбиљно упозорење, зна се и коме — свима стварним хришћанима у свету. Луна или крст / луна и крст!

ДРАГИМ ПОКОЈНИЦИМА

Верујем да негде ван нашега круга,
Ван граница земље кржљаве и сиве,
Под вечитим сјајем непрегледних дуга,
Ваше драге душе као некад живе.

Али често пута моју душу плави
Неумитна сумња. Ја дрхтим и стрепим,
Да ли сте ма гдегод, криви или прави,
У странама црним или вечно лепим.

Јер вас никад нема у данима туге,
Кад нам срца стрепе и судбе се плаше,
Да нам дате, добре некадање друге,
Све милосне речи и утехе ваше.

Зар ви, драге душе, без сузе у оку,
Без бола, гледате судбу нашу круту,
Очајања наша и беду дубоку,
И лутања дуга на краткоме путу;

Ил' вас тамо горе грубе неке силе
Стегле, и не даду ни речи ни дела,
Стварајући од вас, душе моје миле,
Јадне Прометеје без полета смела!

О, ако је тако, драге душе, ако
Ви живите сада за вечито време
Непомичне, хладне, немоћне, и неме,
— Ваш је други живот страшнији но пак'о.

Ево једне дубоким мислима и изворним емоцијама богате Ракићеве песме из 1911 (године његовог повратка из Приштинe у Београд). Песма Драгим покојницима — чинило ми се док сам је прочитао — могла је да буде исписана пером непознатог великог песника и пре Христовог времена, али и било када у току трајања хришћанства, током две хиљаде година, све до данашњих дана од, све ређе добрих песника који се муче метафизичким проблемима.

Песма Драгим покојницима за неке критичаре „сасвим је бодлеровска”, јер је Бодлер био тај који је писао да мртваци, „ждерани црним размишљањима”, стоје насупрот живима, који „спавају топло у својим поњавама”.

Када човек и поверује истински у Творца „свега видљивог и невидљивог” — а у Њега је поверовао и „пећински човек” (никако примитиван, већ само човек далеких нам и непознатих старих цивилизација) — он никако није решио нагризајући проблем живота после смрти. Разноврсне, чак противречне представе трају у човековом срцу, памети, машти, хиљадама година, и зависне су (само до неке границе) од степена развоја човекове свести, тј. од односа свести према подсвести и надсвести („еволуција божанства” у човековом духовно-душевном животу!), као и од садржаја и форме религије у народима света. Оно, међутим, што је збуњеном а верујућем човеку прошлости и садашњости било неопходно, то је његово обраћање драгим покојницима. Такво обраћање подразумева, разуме се,

веру човекову (слабу, јаку, под сумњом?) у живот душа драгих покојника. Човекова вера у постојање невидљивог света (вера у духове, најпре духове предака), самим тим и вера у надживљавање душе после земне смрти стара је, — да се подсетимо — заједно с вером у једнога Творца свег живота (хенотеизам у политеизму), онолико колико се зна за човека.

Да бисмо се уопште могли обратити (и данас) драгим покојницима, несумњива је претпоставка да смо некога овде на земљи — у породици, ван породичног круга, у народу, некога истог или супротног пола — заиста и заволели. Потреба човека да се припоји другом човеку — најприсутнија у односу мајке и детета (још пренатално), једног пола супротног полу, у мистичном јединству човека и Бога — подједнако је јака биолошки као и духовно (нагон и дух једног су корена!). Ако је икада у животу овакво спајање телесно, душевно и духовно једном остварено, и природно и натприродно, овакав човек носи у себи жељу, и потребу, да са вољеним бићем буде у трајном јединству, оностраном и оностраном. Када, дакле, неумитна смрт однесе са овога света истински љубљено биће, његова физичка и метафизичка допуна (биће које је остало у животу), мора да се обрати драгом покојнику; од мањег је значаја разноврсност начина оваквог обраћања (опет у зависности од садржаја и форме религије присутне код човека).

Ми не знамо сигурно — а ово и није од пресудног значаја — коме се међу драгим покојницима Милан Ракић обраћа: не коме конкретно (родитељима, вољеном другу) или, што је ближе истини, свим драгим покојницима, и нашим и његовим, и прошлим и садашњим и будућим, чак драгим покојницима разних народа и религија. Прва покретачка сила у Ракића, већ у првом стиху песме Драгим покојницима, вера је његова у живот после смрти; Ракић чак представља себи, и нама, неку врсту грчких јелисејских поља, у којима „драге душе као некад живе”. Поставља нам се, међутим, питање да ли Ракић мисли на преегзистентно стање људске душе или, једноставно, на живот људске душе док је живела на земљи.

Опхрван, слично већини хришћанских стваралаца кроз векове, дуалистичком представом човека, и овде на земљи и после смрти (рај—пакао, у православљу; рај—пакао—чистилиште, код римокатолика) и Милан Ракић — сумња. Сумња он не толико да ли има или нема живота после смрти, колико — нису ли драги покојници, можда на „кривој црној страни”, с оне стране гроба; сумња је праћена природном „стрепњом и дрхтањем” (као код великог хришћанског филозофа Серена Кјеркегора). Али зашто? Једном успостављена чврста љубавна симбиоза (родитељ—деца, муж—жена, пријатељ—пријатељ) успо-

стављена у животу на земљи, захтева (као што смо већ нагласили), не само трајност и после смрти вољеног, већ и природно очекивану помоћ од њега, у тренуцима тешких криза, патњи и бола његовог духовног двојника, још живог а измученог душевном и телесном бедом.

Зашто вас нема, драге душе пријатељских покојника, пита наш песник, да нас „милосном речи” утешите, када (по свој прилици) само још од вас очекујемо право умирење и успокојење? Да ли то из Милана Ракића проговара његова слаба хришћанска вера, могли би се упитати они хришћански верници који у најтежим данима душевне, духовне или телесне кризе добијају помоћ — није битно да ли од драгих покојника, анђела чувара или Христа у којег дубоко верују. Кад је призивање Бога, анђела, светитеља или драгих покојника слично вапају, кад долази са самога дна боголико-христолике душе људске — одговор стиже! Како? Кроз снове (архетипског карактера, прекогнитивно, рекао би К. Г. Јунг), виђењем или чувењем (визијама, не и халуцинацијама!) или „случајно”, док смо у природи, при слушању омиљене музике, када прекорачујемо кућни праг, слично „сатори” доживљају код будиста. Нагласак, дакле, није на јављању самих драгих покојника (још мање ако су они у тамној оностраности!), већ виших духовних бића у које се верује.

У другом делу ове песме, опажамо, слаби Ракићева вера у могућност стварне помоћи од драгих покојника, па остаје мучна сумња да су ове драге душе немоћне, од неке више силе спутане у жељи да помогну; ако је заиста тако, оне јесу налик „Прометеју без полета смела”, што у суштини значи да су оне беспомоћне, немоћне, као што је и Ракићева мисао немоћна (када му душу мисао „као звер зграби” — из песме Мисао).

Тако, је, видимо, на крају песме Драгим покојницима, клонула Ракићева вера, пред сумњом, а и бригом за судбину душа драгих покојника који се тамо муче страшније него ми овде, горе него у паклу — који треба да је вечит, као и рај! Неће такву оностраност Милан Ракић, с правом. Да ли ће онда он кренути да тражи, довољно упорно и смело, неко друго решење за живот човека после смрти, што, јасно је, не значи онда ништа друго до проналажење решења и за земаљски живот (откривање „воље за смислом”, јачање вере у Творца и вечни Живот)?

Споредно је, мислим, што у песми Драгим покојницима сумње рађају слике ужаса о судбини умрлих, судбина која је тамо можда страшнија него на земљи. М. М. Пешић³⁰ подвла-

Београд 2004, као и књигу Raymond Moody, Живот послје живота, „Просвјета”, Загреб 1980.

чи да је Милан Ракић „између ведрина и дуга замишљао виши круг и свет, у који је и као песник и као мислилац веровао”.

Могао бих се сложити с овом Пешићевом тврдњом. Нема, заиста, никакве сумње да је и Милан Ракић, као и многи други наши и страни добри песници, „замишљао виши круг и свет”, доживљајно свестан „муке, јада и бола” (прва будистичка дефиниција човековог земаљског живота). Остаје, међутим, одсудно питање: Да ли је песник Милан Ракић веровао у тај невидљиви виши круг („сфере свести и несвесног”, по виђењу апостола Павла, бескрајне небеске хијерархије „виших сфера”) или га је само замишљао, желео, али илузорно желео, и те илузије био свестан?

М. М. Пешић мисли да је Милан Ракић не само замишљао виши круг и свет, већ је, као „песник и мислилац, веровао” у њега. Не, додуше, као православни црквени верник (који такође може да буде добар песник), већ је његова вера — вера једног „песника и мислиоца”. Да ли је разлика између ове две, условно узето, различите категорије људи стварно велика, или је она небитна?

НАПУШТЕНА ЦРКВА

Лежи стара слика распетог Христа.
Млаз му крви цури низ сломљена ребра;
Очи мртве, усне бледе, самрт иста;
Над главом ореол од кована сребра.

Дар негдашњег племства и побожног себра,
Ђердан од дуката о врату му блиста.
По оквиру утиснута срма чиста,
А оквир је рез’о уметник из Дебра.

Такав лежи Христос сред пустога храма.
И док неосетно, свуда пада тама,
И јато се ноћних птица на плен спрема,

Сам у пустој цркви, где круже вампири,
Очајан и страшан, Христос руке шири,
Вечно чекајући паству, које нема...

Суморна песма Милана Ракића Напуштена црква из 1911. године,³¹ када се из Приштине био вратио испуњен правом

²⁹ Види: Милан Ракић, Конзулска писма 1905—1911, приредио Андреј Митровић, „Просвета”, Београд 1985.

мором српско-албанско-турских односа, стварним увидом у немоћ и хришћанства и ислама да спречи, заустави или и заувек поништи племенски менталитет сва три народа склоног, наизглед, трајној осветољубивости — пре би се могла наћи у неком зборнику антихришћанских, а и антирелигиозних песама, него међу религиознима. Откуд онда она у овом мом избору, условно говорећи, могућих религиозних песама Милана Ракића? Покушаћу ово да објасним.

Људска потреба за религиозношћу, сакраланошћу, ритуалом — није потребно превише истицати — архетипске је природе; једном речи, вечна је то потреба. Зашто онда нису сви људи религиозни? Највероватније због начина како се људима, с одређених места (цркве) и од одређених људи (свештених лица) преноси религиозност, било да је она хришћанског, јудаистичког, будистичког или неког другог порекла. Сваки дубоки религиозни садржај (Свето писмо, Коран, Будини говори, итд.) захтева одговарајућу форму, кроз коју се, на примеран и разумљив начин, вернику пружа приближна истина неке откривене или природне религије. Дуго трајање сваке од великих религија света (монотеистичких и политеистичких), при чему је свака од њих више пута пролазила кроз разнолике историјске епохе и у њима постојећег народа и држава (довољно је узети за пример трансформације хришћанске религије кроз епохе папоцезаризма и цезаропапизма на Западу, у Риму, и на Истоку, у Константинопољу, а од Лутерове реформе и треће темељне промене), учинило је да је пријемчивост ових религија у народу (останемо само на хришћанству) доживљавана са знатним колебањима: од беспоговорног примања цркве и њеног учења, до радикалног неповерења и негирања вредности хришћанства за цивилизован и културни живот народа Европе.

У Србији, све од времена светог Саве и, пре њега, мисионарске делатности Ђирила и Методија, до данас, пријем православне хришћанске вере у српском народу, од стране његове цркве, био је, највећим делом позитиван и благотворан. Међу најталентованијим српским песницима — да се задржимо само

³⁰ М. М. Пешић, „Песник мисли и ћутања”, Српски књижевни гласник, мај—август, Београд 1938.

³¹ У разговору са Бранимиром Ћосићем (Десет писаца — десет разговора), говорећи о Старој Србији и „Косовском циклусу”, Милан Ракић му је рекао: „За постанак моје песме 'Напуштена црква' имам да захвалим једном случају. Пролазио сам са женом кроз село Падалиште, када ми сељаци понудише да ме одведу до једне цркве. Срба у околини није било, и црква је била скоро потпуно запуштена. Ни патоса, ни окана на прозорима. Неколико икона и неколико угашених свећа које су пролазници оставили. Тада ми паде у очи једна дрвена икона. Била је сва искапана воском од свећа, које су на њу

на периоду за време и после тзв. Српске револуције — све до Милана Ракића, не знам да је било изразито атеистичких песника. Своју религиозност већина од њих изражавала је отворено (Шантић, В. Илић и други), други су то чинили у прикривеном али препознатљивом виду (Дучић) и онда када нису били посебно ревносни посетиоци цркве.

У Ракићевој песми Напуштена црква, распети Христос насликан је у натуралистичком маниру увређеног хришћанина, или православног хришћанина који никад није стигао (или није осећао ни потребу) да стварно упозна православног Христа: распетог и васкрелог Богочовека, страдалог и искупљеног, стварног и јединог помиритеља Бога и побуњеног човека.

Распети Христос на старој слици у напуштеној цркви неодољиво ме подсећа на узбудљива причања Ане Григоријевне Достојевске, у њеном Дневнику о Достојевском, како је њен муж, приликом њихове заједничке посете једном сликарском музеју у Европи (у Дрездену?), запањен и дубоко потресен дуго стајао пред сликом Ханса Холбајна Млађег Христов леш. „Та грандиозна студија наог тела” — пише о томе догађају из живота Достојевског и његове жене Леонид Гросман³² — приказивала је легендарног мученика као мртваца који се распада и није способан да васкрсне за нови живот”, док је Ана Достојевска написала: „Његово узбуђено лице (док је запањено гледао Холбајнову слику — примедба В. Ј.) имало је неки уплашен израз, који сам често примећивала у првим тренуцима епилептичног напада ... На срећу, то се није догодило: Фјодор Михаилович се полако умирио и, одлазећи из музеја, инсистирао да још једном свратимо да видимо слику која га је толико потресла.”

Гросман још додаје да је Достојевски намеравао да у роман Идиот унесе расправу кнеза Мишкина о Холбајновом ремек-делу, али та расправа никада није написана.

Да ли је Милан Ракић могао видети Холбајнову слику Христов леш? Не чини се вероватним, али прва строфа песме Напуштена црква верно изражава утисак који пажљив посматрач Холбајнове слике може у себи да произведе. Разлика, ипак, између Ракићевог доживљаја мртвога Христа са слике у цркви и оног Достојевског, није мала. Јер, док Достојевски стоји пред Холбајновом сликом „здивљен и ужаснут”, са снажном потребом православног Руса, који у Христово васкрсење непоколебљиво верује, да с неким подели свој потресан доживљај и изазове га да и тај замишљени његов саговорник (овај је требало да буде, у роману Идиот, Рогожин) реагује, Милан

биле лепљене, и препукла. Сељаци, видећи да је са интересом посматрам, по-

Ракић, скептичан и неверљив Србин, не нарочито црквен, са слабом или и неразвијеном хришћанском вером у себи — завршава своју песму крајње песимистички. — Да ли и визионарски? Напуштена црква, пуст храм? А у цркви „Христос руке шири, / Вечно чекајући паству, које нема...”

Зашто помислих да би ово могла бити очајна, па ипак визионарска Ракићева песма? Према подацима вредних статистичара, на почетку XXI века, римокатоличке и протестантске цркве Швајцарске, Аустрије и Немачке месечно напуштају десетине верника. Хришћанске цркве у Европи — подједнако римокатоличке (у мањим местима у Јужној Италији недељној миси присуствује тек неколико старих особа) као и протестантске — губе вернике, свештенички подмладак све је малобројнији, манастири се не обнављају, а делатност калуђера и калуђерица у њима свела се (већ одавно) на каритативну делатност. Од молитве једва који траг!

О којој „напуштеној цркви” Ракић пева? Вероватно о православној, а такве је цркве сигурно виђао за време свога конзуловања на Косову, с тим што је сличне напуштене цркве могуће било видети и у неким крајевима Србије пре почетка Балканског рата. Данас, у XXI веку, стање српских цркава и манастира на Косову још је у горем стању него у Ракићево време! За старе цркве у Србији то се, срећом, никако не може рећи: оне се обнављају, фреске из ранијих векова се чисте, нове цркве се граде и, што је много важније, у њих улази и остаје (у манастирима) српски народ.

Тужни смо са Миланом Ракићем, и због Милана Ракића, поводом песме Напуштена црква. Био је то тренутак (колико је потрајао?) и верске и националне клонулости песника. Да ли би Милан Ракић и данас написао сличну песму?

Христос шири руке за све људе, увек и довека. Он их све хоће да прими у свој загрљај, нарочито оне (попут Ракића) уморне и клонуле, посрнуле у вери, отпале од вере, јер је Исус Христос и дошао ради грешника, а не ради праведника. Зашто бисмо пред својим духовним и телесним очима непрекидно држали Холбајнову слику, или ону Андреа Мантење (Мртви Христос), када можемо у себи оживети — вером, надом и љубављу — васкрслог Христа са мозаика из Равене, или са фресака и мозаика византијског Пантократора, са слика Гриневалда, Рембранта, Руоа, или са прелепих фресака из наших манастира! Да ли би Милан Ракић икад написао песму Напуштена црква да је довољно дуго, и више пута, стајао пред фреском распетог Христа у Студеници?

ПОМРЧИНА

I

Лежим у тами као клада,
Не видим ништа, не знам ништа;
Од свеколиког светског јада
Не допире до мене ништа.

Напољу можда сунце греје,
А можда киша сипа капи
На мирна поља и на стреје,
Ил' помрчина ко гроб зјапи,

Ја не знам, — Не знам шта је сада,
Не питам шта ће сутра бити,
Лежим у тами као клада,
И живци су ми свега сити.

Удар у мени неће наћи
Искру што таму обасјава:
Као по тужној глухој даћи,
У мојој души све сад спава.

И нигде једна успомена
Да се ко призрак у њој јави,
Ниједна некад драга жена,
Ниједна рана што кржави, —

А помрчина мирно пада
На развејана пепелишта.
Лежим у тами као клада,
Не видим ништа, не знам ништа...

II

Покаткад моја мис'о плане
Као некада старих дана,
Сетим се моје вечне ране,
Негдашњих тежња и мегдана.

Како ми мис'о беше свежа
И пркоснога пуна врења,
Што све захвата као мрежа
И скамењене норме мења!

Како сам много обећава'о,
А колико сам мало дао,
И, чекајући своје право,
Дочек'о општи удес зао!

Ах, крепки пркос где је сада
Да презирањем живот шине,
Где млада снага борбе рада,
и бунтовништво спрам судбине.

И они страсни дуги часи,
С незнанае бољке кад се страда,
Кад чиста суза око кваси
Због непознатих туђих јада?

Тај племенити бол сад ћути,
А живот све обвија тмином,
Намеће свуд свој закон крути
и помирење са судбином.

Ништа ме више сад не боде,
Све гледам туђим, мртвим оком,
И спавам, као тихе воде
У миру тамном и дубоком...

III

И данас, да мени Господ рече: „Ево,
Ја ти сада дајем силу и моћ, створи
Свет нови и бољи о коме си пев'о,
И отвори широм врата новој зори.

Нека, жудно среће, човечанство прене
У чекању страсном. Буди права мати,
Дизи, стварај, руши, ко да нема мене,
И дај срећу коју ја не могах дати”,

Ја бих тужна срца и погнута чела
Рек'о болну тајну што ме давно коље
„Ја знам добро, Боже, мане твога дела,
Но ништа не могу замислити боље.”

Сипи помрчина као ситна киша
И засипа ствари пред немарним оком,
И, док ноћ постаје све мртвија и тиша,
Све спава у миру тамном и дубоком...

Мада и ова песма, слична претходној (Напуштена црква), може критичару да послужи пре као пример песимистичко-атеистичког општег становишта на живот и свет песника Милана Ракића, редак пример код овог песника да о једној теми — помрчини — расправља у три наставка, доживљавајући при томе извесне карактеристичне трансформације, подстакао ме је да и у овој Ракићевој песми (као и у претходној) сагледам и нека друга његова наслућивања — када је реч о религији — скривена или дискретно откривена.³³

Прву строфу у Помрчини, I, песник почиње доживљајем ниҳилистичко-солипсистичким, чак бунтовним, нимало просветљено будистичким. У четвртој строфи, и даље умртвљен (чиме?), не оставља за себе никакву наду да ће и у њему једном неки удар наћи искру, јер му душа „спава”; рекао бих неким мртвим сном спава, јер у томе његовом спавању — а како је иначе уобичајено, и неопходно, код људи — нема снова. Савремена експериментална наука о сновима енергично негира могућност да постоје људи који не сањају у току једне ноћи спавања. Наш песник, значи, неће да зна да сања, јер би га снови, врло вероватно, бацили у теже очајање од онога које, наизглед безосећајно, доживљава на јави. Што се тиче удара камена и искре, далеко смо од помисли да сваки удар (спољашњи или унутрашњи) пробуди у нама („каменог срца”) искру из које ће се разгорети ватра стварања. Очевидно је да ће удар (можда само један, или више њих) пробудити неки до тада скривени таленат само ако тај таленат у себи већ носимо. Оптимистички педагози кажу да нема здраво рођеног детета које у себи не крије неки таленат; треба га, разуме се, открити и развијати.

У првој строфи Помрчина, II, песник се из наизглед неизлечивог очаја (који се тако не доживљава; утолико је очај очајнији!) лагано и на махове буди, као после спавања у коме смо сањали „старе дане”, жеље и тежње тих дана, па биле оне и „вечне ране”; песник је сада пробуђен. За шта пробуђен? За оне некадашње дане страсне бољке када се око квасило „чистом сузом” јер се страдало због „непознатих туђих јада”? Ето јединог племенитог бола човека, када он излази из тврдокорног егоизма и егоцентризма, природног сваком живом створу, па почиње да осећа нешто ново и до тада непојмљиво, и зато божанско: да пати због другог, чак и непознатог човека, било где да овај живи; да његов бол почиње да у себи дубоко

нуде ми је. Ја у том тренутку нисам хтео. Када сам тога дана полазио из села, сељаци ми беху донели икону: 'Узми, господине. Ако је не узмеш, пропашиће.' Још увек чувам ту стару икону."

проживљава. Тај необични тренутак излажења из себе и уживљавања у другог човека, познатог или непознатог, за многе је људе преломни тренутак у њиховом свеукупном животу. Код таквих људи у тај мах препознајемо религиозни доживљај; он ће, потом, или остати само то — драгоцени тренутак доживљаја, који ће временом бити заборављен, или потиснут, или пак, код других људи — почетак даљег развоја, почетак неговања таквих религиозних доживљаја. Код Достојевског, тај доживљај описује старац Зосима, у роману Браћа Карамазови, незаборавним речима: „Сви смо за све криви!”

А како је код Ракића, како он доживљава некадашњи тренутак „чисте сузе” због страдања других? Овај тренутак племенитог сећања не буди у Ракићу могућност плодног обнављања — и наша сећања, било из далеке или блиске прошлости, могу да буду како плодна тако и јалова — јер „бол сад ћути”. Зашто удар не нађе искру па да бол развије у нама „емотивну интелигенцију”, што је услов духовног сазревања човека? Зато што „крути закон” (пре онај који смо сами изградили него онај спољашњи) онемогућио отварање за трансценденцију. Није сваки закон у људском свету рђав; он је рђав када је крут (ригидно „над-ја” у психоанализи), јер тада, и само тада, намеће нам се „судбина”. А у јудео-хришћанској религији нема никакве судбине!³⁴

Човек је слободно биће, Бог га је таквим створио да би из слободе и љубави постао Божији сарадник и Његов пријатељ. Слободан човек сам кроји своју „судбину” (откуд иначе, у хришћанском народу, пословица: Човек је ковач своје среће?). Шта онда остаје човеку (Ракићу) када се осети спутан „крутим законом”? Бунт или помирење са судбином?

У последњој песми, Помрчина, III, састављеној од само четири строфе (за разлику од прве и друге, у којима је песник осећао потребу да шире представи „помрчину” света и живота), лирски субјекат измолио је од Бога дозволу, а и могућност, да „силом и моћи” (добијенима од Бога!) створи друкчији, бољи свет, свет који отвара врата „новој зори”.³⁵

Пре него што чујемо песников одговор на овакву, од њега самог замишљену могућност стварања „новог, врлог света”, запитајмо се нисмо ли, током миленијума историје, такву мо-

³² Л. Гросман, Достојевски, СКЗ, Београд 1974.

³³ Према Слободану Ракићу, Бранко Лазаревић је 1921. године рекао да је Ракићева песма Помрчина — „сигурно највиши израз целокупног нашег песништва”.

³⁴ Судбина је замка коју сами себи постављамо” (Исак Башевис Сингер).

гућност човековог зидања новог, бољег света довољно упознали, а у XX веку и сами искусили? Најпре су, прилично стихијски, протутњале кроз историју старог века неколике моћне цивилизације, од којих је римска била нарочито упечатљива и релативно дуга, да би се у средњем, хришћанском веку, смењивале најезде тзв. варварских народа, Гота, Хуна и нарочито Монгола, чија је царевина била просторно највећа, а и временски веома дуга. Шта је заправо желела да постигне хришћанска цивилизација, и култура, све до данас? Царство Божије на земљи, царство човеково без Бога, непрекинут есхатолошки принцип наде у хиљадугодишње време мира на Земљи? Изгледа да су се сва идеолошка дела типа псеудохришћанске марксистичке утопије; изгледа да су се сва оптимистичка надања „у чекању страсном” да нам нека велика идеја (коју ће, на Атласовим плећима, понети неки земаљски Прометеј) „буде права мати” — трагично изјаловила, остављајући за собом духовну и материјалну пустош. Очевидно, увек је реч о стварању бољег света који искључиво човек замишља. А зар му Бог није дао апсолутну слободу да уобличава себе и свет по својој замисли? Да, али само с једном, наизглед малом, а битном разликом: човек свој живот, а онда, свакако, и живот своје породице, народа и, шире, свих народа на Земљи, гради са вером у Творца „свега видљивог и невидљивог” — и тек тада је он Његов сарадник, помоћник, пријатељ, не слуга или најамник. Питање је, дакле, градимо ли свесни да нас Бог чека да заједно даље стварамо још нестворено — или је наше, људско зидање — зидање без Бога?

Какав је Ракићев одговор на ово стално актуелно човеково питање? Одговор је његов такође стално садашњи: човек је из сопственог искуства, интелектуалног и емотивног, био до краја искрен да може да каже, себи и Богу: „Ја знам добро, Боже, мане твога дела / Но ништа не могу замислити боље!” Чини ми се, чак, да је ова реч „замислити” — сувишна, па и нетачна, јер смо толико већ, кроз хиљаде година историје, замишљали боље, и покушавали да то и остваримо.

Она најдубља хришћанска истина апостола Павла — „кад сам слаб, онда сам силан” (Друга посланица Коринћанима, 12, 10), која је инспирисала неколико значајних европских песника (Џона Дона, Верлена, Шарла Пегија, Блока, Пола Клодела, Момчила Настасијевића, и друге), није се дотакла великог српског песника Милана Ракића.

ЈАСИКА

Над крововима небо сиво,
А измаглица влажна лута
И ко прозрачно меко ткиво
Покрива правце мога пута.

На оморини људи, звери
И биље, све се мртво чини.
— Јасика³⁶ једна тек трепери,
Јасика танка у висини.

Трепери само, о јасико!
Тај тамни нагон што те креће
Разумео још није нико,
Разумети га никад неће.

Но он за мене сада значи
Тај неумитни живот што се
Никада јоште не помрачи
И који мутне струје носе,

Победник вечни, увек чио,
Изван доброга и ван злога,
Данас ко јуче што је био,
Јачи од смрти и од Бога.

Трепери само, о јасико!
Гледам те с чежњом и са тугом.
На болове сам давно свик'о,
Са јадом живим као с другом.

И кад на живот мислим цео,
Који је био што је сада,
На моју душу ко црн вео
Огромна тешка сенка пада.

Но ко паука што за мрежу
Везују танки конци они,
Дрхтаји твоји мене вежу
За вечни живот од искони,

³⁵ Душица Поттић сматра да се у трећој песми Помрчине „најављује помирење са Богом”, призивајући грку неспособност и недовољност човека, па

И у дну тужне душе моје,
Ко наговештај нове вере,
Весело као лишће твоје,
Нагони тамни затрепере...

Вероватно последња песма Милана Ракића (написана 1937. године) прелепа је песма Јасика.³⁷ Иако је она настала у години када му „рак разједа утробу, прелази на јетру”, када су изгледи на оздрављење никакви, и Ракић је тога свестан, он пише песму знатне песничке инспирације, што би указивало да његове песничке способности нису биле изгубљене; не обнавља ли, тако, управо ова последња Ракићева песма некадашња питања критичара и читалаца Ракићеве поезије, зашто је Милан Ракић престао да пише релативно рано.

У каквој вези песма Јасика стоји с мојом почетном замисли да се из целокупног Ракићевог опуса можда може, без присиле, извући неки траг „религиозног човека”, у свима нама присутног, у великих стваралаца и присутнијег?

Познато песничко раздвајање основних боја, беле и црне, на прелазне нијансе, не без и даље присутног супротстављања тамно-светло, присутно је и у овој лепој песми. Као и у ранијим Ракићевим песмама, „небо је сиво”, и „људи, звери и биље, све се мртво чини”; постоји неки посебан телесни доживљај умирања свега код људи неизлечиво оболелих, што се може добро запазити у цртежима и сликама — а зашто онда не и у песмама? — умируће деце, али и одраслих познатих сликара: такве су последње слике Паула Клеа, или Ван Гога, на пример. Насупрот општем умирању у природи, непрестаној смрти људи, и сопственом умирању, Милан Ракић открива — јасику. То дивно, танко и чудно дрво, чије су круне провидне, а чије лишће непрестано трепери (синонимне речи за треперење, треперити су: дрхтати, светлети (се)). Знамо то, одувек, живот дрхти и светли!

Шта за Милана Ракића значи јасика и како је он до ње дошао, пред саму своју смрт?

Постоји веровање — али и искуство, нарочито свештеника и лекара — да људи који стоје свесно, или још увек несвесно (из страха) пред лицем смрти, откривају, некада први пут у своме животу, *homo religiosus* у дубинама свога индивиду-

лепо закључује: „Свет у којем живимо није најбољи од свих светова, али такав какав је сасвим је примерен нашем ограниченем бићу” (Д. Потић, „Парадокс српског Прометеја”, *Летопис Матице српске*, мај 1998).

³⁶ Врста тополе чије лишће на дугачким петелкама (провидне крошње) стално трепери; отуд још име — трепетљика.

ално и колективно несвесног. Неки од тих људи онда постану збиља верници, са потребом, или без присне потребе, да потраже духовника ради исповести, као свете хришћанске тајне, а онда и да приступе причешћивању, телом и крвљу Христовом. Некима се опет, у часу умирања, визионарски или халуцинаторно (?) појављују давно или скоро умрли, и то они најближи који су били у животу највише вољени, уводећи их у смрт као у нови живот, у спокојном, некад и радосном душевном стању. Многи људи, наравно, умиру без свести (милошћу Божијом, јер нису били довољно духовно припремљени за свесно умирање); не знамо шта им се у таквом бесвесном стању дешава (а нешто се сигурно дешава — ово нам саопштавају они, веома ретки људи који су се неким чудом повратили из дубоке коме).

Не знам како је Милан Ракић провео последњи час свога растанка од света. Знамо да је, непуних годину дана раније, написао песму Јасика, а у тој песми он открива, преко вечног трептања трепетљике-јасике, „тамни нагон” који, у читавом живом свету, одржава постојаност живота. Ракић каже да тај „тамни нагон” још нико није разумео, нити ће икад разумети. Да ли је тако? К. Г. Јунг је с правом, по моме мишљењу, писао да и нагон и дух произлазе из једнога истог корена, вечног Божијег Духа. Милан Ракић је ову истину прво само наслућивао, али онда јасно исказао у песми Јасика. Без обзира што нагон-дух носе (за Ракића) неке „мутне струје” (почетак трагичног дуализма на Земљи, и у човеку?), тај нагон-дух, у исто време „победник је вечни, увек чио, изван доброг и ван злого”. Зар овим, или сличним речима не описују сви велики религиозни мислиоци света — умно никад упознатог, али у срцу доживљеног Творца света (Паскал)!

У неколико последњих строфа песме Јасика, Милан Ракић се враћа на болно двојство: његовог личног живота, испуњеног јадом и болом, живота на који „огромна тешка сенка пада” и — вечног живота, оличеног у дрхтају јасике, у њеном светлосном треперењу, за које песника везују тамни али чврсти конци „паука и његове мреже” (шта све о пауку симболика уме да каже, од његове демијуршке улоге у стварању човека, код неких афричких народа, преко лунарне епифаније, психопомпоса, до вишег ступња иницијације!).

Скоро је невероватан крај ове последње Ракићеве песме: његов снажан доживљај јасике и њених дрхтаја, који песника везују „за вечни живот од искони”, неочекивано буди наду, „ко наговештај нове вере”, да ће и у њему, великом српском песнику Милану Ракићу, негде и некада (да ли после смрти или у новом животу овде?) нагон-дух поново затреперити.

ГОРАН МАКСИМОВИЋ

ПОЗОРИШНА ТЕМАТИКА И ПУТУЈУЋИ ГЛУМЦИ У ПРИПОВИЈЕДНОЈ ПРОЗИ СТЕВАНА СРЕМЦА

Наглашено интересовање за позориште и путујуће глумце као тему своје приповиједне прозе, Сремац је показао већ у Ивковој слави (1895), кроз карактеризацију загонетног младића Светислава Н., који је дуго представљао непознаницу за „ђувеч-кардаше” Калчу, Курјака и Смука, а на Ивковој слави се затекао само зато што је у дворишту Ивкове куће угледао лијепу дјевојку Маријолу и понесен љубавним чинима пошао да је упозна и да јој искаже своја осјећања и занос. Кроз сложени заплет Ивкове славе, сачињене из пет поглавља, Светислав исказује своју занесеност позориштем и „даскама што значе свет”,¹ тако да и послије оствареног љубавног идеала и женидбе Маријолом, пошто је посредовањем председника општине постао чиновник, и његова млада жена Маријола, и њена мајка Сика, а затим и побратими Калча, Курјак и Смука, морају често да обуздавају његову „стару глумачку крв”, те да га подсјећају на породичне обавезе и дужности и на све начине му избијају из главе његове глумачке фантазије.

Прву цјелину или наративну експозицију обухвата поглавље Ђурђевдан, у којем је описана свечана славска атмосфера у кући Ивка јорганције, припреме за славу, долазак циганске музичке банде на честитање, затим смјењивање разноликих гостију, све до доласка „ђувеч-кардаша”, Калче, Курјака и Смука, те Калчиних „ловцијских” причања и претјеривања. До реализације заплета долази у поглављима Патарица и Марков-

³⁷ Према Миливоју Ненину, Ракићева песма Јасика, његова је највећа песма, и он њоме „исписује аутентичну поезију ... У песми 'Јасика' он јесте сам и он ту јесте песник. Он не зна тајну, али види живот. Он о томе животу

дан, онда кад побратими одлуче да продуже славу у Ивковој кући на своју руку, и поред противљења домаћина, те кад се преселе у двориште, позову Цигане свираче и започну прославу и калабалук на велико увесељавање радозналост и злобног Ивковог комшилука. Комични расплет је остварен у завршним поглављима Патарица и Приде, након Ивкове пријаве властима у шта се изметнула његова слава и доласка председника општине, који се најприје прикључио весељу, а потом вјешто допринио остварењу љубавних жеља и уговарању брака Светислава и Маријоле, те Курјака и Сике.

Сремац са много наративне вјештине поступно мотивише улогу бившег путујућег глумца и бившег чиновника Светислава Н. који је у Ниш дошао из Београда, тако да нас на тај начин постепено уводи у његов необичан и слојевит карактер. У експозиционим дијеловима Ивкове славе, Светислав се оглашава као „Непознати” и непозвани гост на Ђурђевданској слави у Ивковој кући, који се само повремено укључује у разговор гостију. Најгласнији је у расправи која се повела о пушењу и страсти према дувану. При томе се Ивко узалудно покушавао досјетити ко би могао бити тај гост, те је у више наврата давао „очима знак” Маријоли да незнанца послужи кафом и тиме му стави до знања да је довољно угошћен и да му је вријеме да оде са славе. Тек са доласком Ивкових побратима Калче, Курјака и Смука на славу, те са убрзањем наративног заплета у Ивковој слави, улога непознатог младића постаје значајнија и доминантнија. Убрзо се побратими са Калчом, а што је нерасположени Ивко осорнији према њему, то га побратими више прихватају и својатају као себи равног пријатеља иако су га тад први пут видјели и упознали. Тек у наративном расплету, са појавом председника општине нишке, загонетни младић у потпуности разоткрива свој глумачки идентитет и представља се као Светислав Н. Наглашава, при томе, да је пређе био члан позоришта, „скроман и предани служилац у храму богиње Талије”, а затим отпуштени општински писар, „жртва обести садањег режима”. Укратко је изложио и своју глумачку биографију, а као члан путујућег друштва брзо је напредовао од статисте до носиоца главних улога: „Јована у Низу бисера и Хајнриха у Лаворици и просјачком штапу”. У заносу и надању због присјећања на дане позоришне славе, Светислав наглашава да га је „до лудила усхићена” публика награђивала бурним аплаузима, да је био обожаван, због чега је „свет на даскама” постао његов идеал, циљ и сврха подједнако бурног али и биједног живота.

Управо тим указивањем на сјај и биједу живота путујућих позоришних глумаца, Сремац у епилошком поглављу Ивкове

славе, под сликовитим насловом Приде, прибјегава комичној пародизацији Светислављевог карактера и представља га као „фантазију” и занесењака, који је увелико био помијешао свијет позоришне сцене са стварним животом. Повремено је у таквим тренуцима, Маријолу називао именима јунакиња са којима је играо на сцени (Дездемона, Агнија, Миледи, Долора), рецитовао јој драмске реплике, пренемагао се и лудовао, или гласно правио планове о оснивању путујућег позоришта у којем би и Маријола била „трагична љубавница” и слично.

Поступак комичне пародизације, Сремац је изградио на вјештом контрастирању и опонирању, на супротстављању узвишеног и ниског, на приземљивању и банализацији големих глумачких идеала, тако што се наспрам Светислављевог заноса појављује рационална природа његове жене Маријоле, таште Сике, као и побратима Калче, Курјака и Смук, који су брзо својим односом према глуми и позоришту, као нечем неизбриљном и безвриједном, хладили узаврелу глумачку крв свога мужа, зета или побратима. Све је то наравно спутавало глумачке Светислављеве фантазије и планове, али је дубоко у њему, док је ревносно обављао чиновничке и бирократске послове, остала неугасла жудња за позорницом. Отуда у завршним коментарима Сремчевог ауторског приповједача, наспрам хумористичког доживљаја свијета, као нека притајена ријека понорница, из дубине јунакове душе извире снажна меланхолија, као „она стара узалуд успављивана гуја”, која га је подсећала на закопани таленат и на неостварене улоге Максима Црнојевића, Милорада Виловића и слично.

Досадашња темељита истраживања Павла Поповића² и Бошка Новаковића,³ потврдила су разложну претпоставку да свијет и прича Сремчеве Ивкове славе почивају на аутентичним људима и догађајима. Председник нишке општине, Владислав Стојановић, био је присни пишчев кафански друг и пријатељ, а Ивко, Калча, Курјак и Смук, затим и „Непознати”, добри познаници. Ивко јорганџија је у стварности био Живко Мијалковић, заиста власник јорганџијске радње у нишкој чаршији, Калча је био Микал Николић, нишки кујунџија, Курјак је био Љубомир Кнежевић, обућар, а Смук Јован Ђорђевић, бравар. Сика је у стварности била Лена, а Светислав или „Непознати” био је „Јоца Патлиџан”, некадашњи писар општине нишке.

пева баш зато што не зна тајну. Питање ту није упућено другима — то је питање на које он сам тражи одговор” (М. Ненин, „Лепа загонетка Ракић”, Летопис Матице српске, мај 1998).

Сремац је, међутим, баш у таквом амбијенту мајсторски обликовао нову, умјетничку стварност, а његова приповиједна имагинација добила је пунога замаха како у приказивању славске атмосфере, затим и распојасаног понашања „ђувеч-кардаша”, тако и у карактеризацији јунака. Без премца је свакако Калчин лик, у чијем стварању је аутор највише одступио од стварних чињеница, па је самим тим и најбоље дошао до израза његов приповједачки таленат. Калча у стварноме животу уопште није припадао веселом кафанском друштву Ивка, Курјака и Смука, а Сремцу је био потребан управо зато да би кроз његов карактер приказао одлике човјека мераклије, севдалије, занесеног казивача и ловције, који ће најбоље представити крајности у карактеру и менталитету јужносрбијанског типа личности. У стварности се ни Маријола није удала за Светислава, а још мање Сика за Курјака и слично.

Интересантно је поменути и какав је био Сремчев однос према позоришној судбини Ивкове славе и њеним драматизацијама. Већ крајем 1897. године урађена је позоришна представа Ивкове славе у драматизацији београдског глумца Веље Миљковића. Премијера је изведена 8. јануара 1898. године на сцени Народног позоришта у Београду. Мада је та драматизација неповољно примљена код позоришне критике, имала је великог успјеха и популарности код публике. Играна је и у многим мјестима Србије и Војводине, имала је успјеха у Мостару, а највише у Београду. Њеном успјеху нарочито је доприносило то што је улогу Калче одлично играо глумац Чича Илија Станојевић. Сремац је у почетку био и сам незадовољан позоришном адаптацијом Ивкове славе, а због нерегулисаних ауторских права у једном тренутку је чак настојао да спрјечи њено извођење и водио је спор све до 1904. године, али је касније попустио у томе, волио је да гледа представу и нарочито је хвалио маестралну игру Чича Илије Станојевића: „Кад умре Чича, умреће и Калча, и Ивкову славу треба одмах да скину са репертоара. Њему нико ни подражавати не може ... Он је ту јединствен.”

Почетно Сремчево незадовољство поменутом позоришном драматизацијом Ивкове славе, било је и непосредни подстицај да покуша, у сарадњи са Драгомиром Брзаком, да уради нову драматизацију дјела. Премијера те Ивкове славе изведена је 21. априла 1901. године, али није доживјела позоришни успјех. За то вријеме Миљковићева адаптација Ивкове славе наставила је и даље са успјехом да се изводи пред публиком.

Средишње мјесто позоришних и глумачких тема у приповиједној прози Стевана Сремца смјештено је у јужносрбијанску прозу. Мада је јужносрбијанска проза Стевана Сремца до-

минантно везана за свијет, поднебље и људе града Ниша и његове непосредне околине, у којем је овај писац живио и радио као професор историје у гимназији 1879—1881. и 1883—1892. године (период 1881—1883. провео је у Пироту као наставник и библиотекар тамошње ниже гимназије), значајно мјесто међу Сремчевим темама из Јужне Србије, као и његовом опусу у цјелини, припада и приповијести из власитиначког живота Путујуће друштво, која је објављена у четири наставка 1901. године у Српском књижевном гласнику (књига IV, број 3, од 1. новембра; број 4, од 16. новембра; број 5, од 1. децембра; број 6, од 16. децембра), а потом је засебно одштампана након пишчеве смрти 1910. године, у издању Светислава Б. Цвијановића, са ситнијим стилским поправкама и допунама које је писац начинио за живота на часописном издању.

Сремчево књижевно дјело изразито је регионално обиљежено, а поред јужносрбијанског поднебља, обухватио је и родну Бачку и Војводину, те београдску средину и Шумадију. Нишки простор је представио у два романа: Ивкова Слава (1895) и Зона Замфирова (1903), у шест завршених приповједака: Ибиш-ага (1898), Ћир Моша Абеншаам (1902), Јексик-ација (1902), Калча у позоришту (1904), Величанствена шетња мадам Помпадуре (1906), Јусуф-агини политички назори (1907), те у двије недовршене приповијетке: *Secessio plebis* (1905) и Очигледна настава у турској школи (1908). Војвођанску средину је најпотпуније исказао у роману Поп Ћира и поп Спира (прва верзија 1894, а дефинитивна 1898. године), док Београд и Шумадија преовлађују у романима: Лимунација на селу (прва верзија 1892, а дефинитивна 1896. године) и Вукадин (прва верзија 1896—97, а дефинитивна верзија 1903. године), те у бројним приповијеткама, међу којима се нарочито издваја Кир Герас (1903).

Не само по томе што представља једну од омиљених Сремчевих јужносрбијанских тема, приповијетка Путујуће друштво у тематскоме смислу је драгоцен и по томе што књижевним средствима непосредно обрађује судбину путујућих позоришних дружина у Србији у посљедњим деценијама деветнаестог вијека, те уопште статус позоришта и глумаца у паланачким срединама тога доба. Некако у исто вријеме о сродним темама су писали и Сремчеви књижевни и скадарлијски исписници: сатиричар Радоје Домановић и драмски писац Драгомир Брзак. Домановић у анегдотско-сатиричној причи Позориште у паланци (1898), из лесковачког живота, а Брзак у приповиједној прози У комисији (1902), из крушевачког поднебља. Сремчева приповијетка је утолико значајнија што средствима реалистичко-миметичког приповиједања и стварносне прозе обликује до-

гађај из живота једне од најпознатијих позоришних трупа у Србији тога времена, „Путујућег позоришта Михаила Димића”, које је радило од 1870. до 1901. године, а лијеп траг је оставило и на простору Јужне Србије. Интересантно је да је од једног дијела те трупе основано стално нишко позориште „Синђелић” 1883. године, чији је управник у два наврата, 1883. и 1893. године био управо Михаило Димић.⁴ Сремчева прича је убједљива и стога што поред Михаила Димића за књижевне јунаке има и друге стварне глумце из наведене трупе: Тодора Станковића Теткиног, Љубомира Рајичића Чвргу, Андру Десимировића, Петра Лазића Ланера, Милорада Петровића, Ангелину Гину Новићеву Димићку и слично.

Сремчева приповијетка Путујуће друштво утемељена је на аутентичном догађају из дјелатности Димићеве позоришне трупе, приликом боравка у Лесковцу 1889. године.⁵ Служећи се стварносним и фељтонистичким средствима, на основу казивања протагониста непосредног позоришног догађаја, а затим и поступком наративне фикционализације, Сремац је створио динамичну новелистичку форму у којој је са успјехом обликовао занимљиву фабулу, вјешту карактеризацију и менталитет путујућих глумаца и увјерљиву слику јужносрбијанске паланке у годинама након ослобођења ових простора од Турака и присаједињења матичној српској држави.

Сремчева приповијетка Путујуће друштво је драгоцен и зато што представља једно од најранијих оглашавања Власовина у српској фикционалној прози. Када је ријеч о текстовима документарно-умјетничке провенијенције, познато је да је ова варошица непосредно након ослобођења 1878. године, у неколико наврата била помињана и описивана у путописним и етнографским књигама. На примјер, у књигама: Мите Ракића Из Нове Србије (1880—81), Милана Ђ. Милићевића С Дунава над Пчињу (1882), Владимира Карића Србија (опис државе, земље и становништва) (1887), а затим и у бројним дјелима страних путника, међу којима је нарочито драгоцен књига Аустријанца Феликса Каница под насловом Србија (1889).

Поступак наративне фикционализације нарочито долази до изражаја у вјештом вођењу фабуле, у активној улози ауторског приповједача, те у динамичном обликовању комичног заплета, који подједнако доприноси бољем разумијевању мента-

¹ Стеван Сремац, Нишка проза, приредио Горан Максимовић, „Просвета”, Ниш 2003. (Сви каснији цитати Ивкове славе преузети су из истог издања.)

² Павле Поповић, „Стеван Сремац — Човек и дело”, Стеван Сремац, Приповетке I—IV, Српска књижевна задруга, књ. 252—255, Београд 1935.

литета паланачке средине, као и карактеризацији путујућег глумачког свијета. Ауторски коментари су обликовани на два начина, као поднаслови поглавља и као непосредни, субјективизовани искази свезнајућег приповједача, који се углавном оглашава у форми трећег лица и настоји да буде објективни преносилац необичног догађаја који се одиграо у паланци. Са друге стране, наративна композиција је утемељена на дискретној комичној структури, са наглашеном и добро вођеном експозицијом, са брзим заплетом утемељеним на комичним ситуацијама, те са ефикасном кулминативном тачком, послје које слиједи дјелотворан расплет заснован на смјехотворном прочишћењу осјећања и мисли.

У уводноме дијелу приповијетке, Сремац прибјегава трострукој експозицији, како би што успјешније мотивисао нарративни заплет. У широком приповиједном луку, у оквиру првог експозиционог мотива упознаје нас најприје са животном предисторијом власитиначког средског чиновника, практиканта Љубивоја, „негдашњег глумца из путујућег друштва”,⁶ који је услед љубавних јада одлучио да заувјек напусти позорницу и повуче се у миран живот. У другом експозиционом мотиву, приказан је долазак Димићеве позоришне дружине у Лесковац, те потпуно Љубивојево преображење и бујање његове старе глумачке крви, стога је дошао на идеју да наговори управника трупе да дођу у Власотинце, иако им је посао у Лесковцу лијепо напредовао, а на представама је било доста знатижељне публике. Трећи експозициони мотив приказује „материјално, морално и интелектуално стање мештана” Власотинца прије доласка Димићеве позоришне дружине. У средишту Сремчеве пажње је приказивање кафане „Код Термопила”, са опширним излагањем менталитета и животне предисторије газде кафане, Цинцарина ћир Манте, јер је то била позорница на којој се најбоље могао препознати свакодневни живот паланке.

Ћир Манта је у Власотинце дошао као пуки сиромаш, тако да је у почетку пекао мекике, затим је отворио ћевабџиницу, па ашџиницу, да би на крају дошао до механџије и кафеџије, који је у вароши имао „седам дућана и две куће од непокретности”, силну вересију раздијељену по народу, што је цијели свијет знао, те много готовине у гвозденој каси, што је само он знао. Манта је био у вароши познат и као јавни радник са далеким и моћним везама и големим утицајем: „Одборник је општински, поротник, светосавски домаћин за ову годину, члан

³ Бошко Новаковић, Стеван Сремац и Ниш, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1959.

депутације за све године и прошле и будуће, а што је највише, и 'пер-ту' је са једним министром." Поред ћир Мантине „танке прошлости” и богате садашњости у Власотинцу, Сремац предочава да је лијепо живио са мјештанима, иако ни он њима, нити су они њему много вјеровали. Ћир Манта је највише и најбоље радио са путницима. Власотинчани и нису много долазили у механу, „јер сваки је имао бар по један виноград, подрум и бачве у њему, па је пијуцкао дома”, а када су то чинили обично су доводили пословне људе и госте на кафу, али су гледали да прођу што јефтиније па су доносили кафецији свој шећер. Да би што боље предочио менталитет паланчана и ћир Мантине невоље с њима, Сремац наглашава да су били толико штедљиви и чуварни да су често доносили у кафану са собом и „шећер и каву и саму цезву, а само замолили за мало ватре и вруће воде”.

Након тога, Сремац излаже и четврти експозициони мотив, у којем нас упознаје са додатним бригама практиканта Љубивоја око неуспјешног прикупљања претплате за представе Димићеве дружине. Мјесну публику је била прилично исцрпила и истрошила „панорама”, која је непосредно прије тога боравила у Власотинцу, а што је најгоре покварила јој је укус и у неку руку је корумпирала, играма на срећу и ситним поклонима.

До наративног заплета долази одмах по доласку „путујућег друштва” у варошицу, јер публика најприје мисли да се ради о циркусантима и комендијашима, а потом кад сазна да се ради о глумцима и позоришту, што је за њих била сасвим нова и непозната ствар, долазе у знатном броју на прву представу, неки посрбљени комад под насловом Два наредника, у нешто слабијем броју посјећују извођење Млетачког трговца, па Мушки метод и женску мајсторију, потом је још једном одиграна представа Два наредника, а одмах иза тога су се одбили од позоришта. Када је из Београда стигао у Власотинце својим адвокатским послом, господин Пера адвокат, назван „Шнајдес”, иначе „човек мека и болећива срца, страстан љубитељ позоришта”, трупа је у његову част одиграла Сиротињског адвоката, потом су одиграли Потурицу, са практикантом Љубивојем у насловој улози и то је било све.

Мада је и у експозиционој наративи Сремац показао вјештину ретроспективних дигресија и враћања у прошлост јунака (казивање о предисторији практиканта Љубивоја, ћир Мантин развојни пут), функционалност наративне ретроспекције нарочито долази до изражаја у приказивању комичне перипетије која је услиједила након слабог одзива публике на позоришне представе, те очајања које је било обузело глумце.

Настојећи да што потпуније прикаже менталитет путујућих глумаца, али и њихове недаће и невоље са беспарицом, када би интересовање публике за њихове представе подбацило, Сремац обликује причу у два правца. Описује муке глумаца са ћир Мантом, који им није давао да једу и пију на вересију, а затим прибјегава приказу глумачког живота, кроз казивање различитих догађаја из бројних паланки у којима су наступали, те кроз карактеризацију Тоше Теткиног, глумца „којега досад ништа на свету није умело збунити, и који се из сваког шкрипца и кљуса умео извући са читавим репом”, а нарочито је знао да се снађе да искамчи новац или од лукавих и шкртих кафеџија или од самог управника трупе Димића.

У стању очајања и изгладњелости, глумци Тоша Теткин, Десимировић, Тоша Кицош, Љуба Чврга, присјећају се срећних дана из живота трупе и гостовања по Банату, Славонији, Далмацији; а нарочито радо се присјећају богатих гозби и трпеза. Тоша Теткин са заносом прича о боравку у селу Баваништу, за вријеме јесенских свињских даћа, када се чашћавало крвавицама, цигерњачама, чварцима, пиктијама, вином, а играло и пјевало уз младе Банаћанке. У таквом пребирању славних дана из прошлости трупе, Тоша Кицош се присјећа како су преклане на Видовдан у Раваници привукли публику само захваљујући томе што су на ручак дошли костимирани и маскирани као кад играју представу Бој на Косову. Тада се код Тоше Теткиног и рађа идеја да би нешто слично требало да приреде и у Власотинцу.

Служећи се наративном техником намјерног одлагања кулминативне тачке у структури комичног заплета, те подстицања умјетничке напетости и неизвјесности, Сремац одлаже казивање саме идеје Тоше Теткиног, тако што описује очајно душевно стање управника трупе Димића, успјешно остварено техником комичне фантастике кроз приказ кошмарних Димићевих снова, те кроз ефектне ретроспекције показује како је Тоша Теткин био способан да му се у вријеме највећих беспарица прикраде баш онда кад би се налазио у неком угледном друштву и да му затражи новац на зајам за различите глумачке потребе.

Кулминативну тачку Сремац приказује као комичну ситуацију утемељену на забуни управника Димића, јер је појаву својих глумаца у позоришним одорама на улицама Власотинца најприје разумио као долазак неке нове трупе или циркуса у ово мјесто, а затим га је преплавило очајање што су његови глумци дозволили да се понашају као циркузанти. Тек иза тога Сремац прелази на необични догађај и приказује колику су пажњу привукли глумци у одорама из представе Бој на Косову

док су позивали грађане да посјете вечерашњу представу у ћир Мантиној кафани. „У предвечерје власотиначког септембра по главној варошкој калдрми кренули су коњи, на њима глумци у херојским улогама, за њима зурле и таламбаси, окићени статисти и веселе девојке из народних песама. Све живо од варошке чељади наврнуло је на прозоре, капије, доксате, на улице и сокаке. И величанствена позоришна представа захватила је целокупну власотиначку публику. Увече су у Мантиној кафани уз богате бакшише и хонораре од богатих мецена лумповали по најбољој традицији путујућих глумаца — ’веселе браће, жалосне мајке’.”⁷

Иза тога је услиједио срећни расплет, публика је са великим интересовањем схватила суштину позоришних представа и почела да долази у великом броју, а из вечери у вече су се смјењивали комади: Бој на Косову, Хајдук Вељко, Кир Јања, Потурица, Јаничар и слично. У наративном смислу Сремац се у расплету приповијетке усмјерава на два доминантна мотива. Приказује најприје занос и одушевљење глумаца док су играле представе, осврће се на зближавање са публиком, те нарочито на промјену ћир Мантиног расположења према глумцима, који су немилице трошили и расипали зарађени новац баш у његовој кафани. Други мотив је усмјерен на поновно приказивање необичног менталитета глумачког свијета, склоности ка фантазирању, инфантилним и нереалним амбицијама, а поготово чудним заљубљивањима и одљубљивањима, брзим женидбама и још бржим разводима, промјенама партнера и слично. Постигнуто је то кроз поновно стављање у наративно средиште практиканта Љубивоја Поповића, којег је глумачка слава толико понијела да је напустио „указну службу” у Власотинцу и заједно са супругом Мицом се изнова предао позоришној судбини. Убрзо иза тога се разишао са Мицом јер му је била „рђав партнер” у позоришним ролама и није могла пратити његове узвишене сценске креације. Мица се из ината одмах препустила у загрљај Тоше Теткиног, а Љубивоје се три дана касније заљубио у једну „малу вижљасту глумицу која је због маћехе, и још због којечега, побегла у глумице”.

Користећи се вјештим комичним заплетом о необичном догађају Димићеве позоришне трупе приликом гостовања по „новоослобођеним крајевима”, за што је грађу очигледно добио на основу аутентичних глумачких казивања, Сремац је са доста умијећа обликовао јужносрбијански паланачки ментали-

⁴ Опширно о томе: Путујуће позоришне дружине у Срба до 1944. године, Зборник радова, Музеј позоришне уметности Србије у Београду и Позоришни музеј Војводине у Новом Саду, 1993.

тет, начин живота и навике. Очигледно је да је пишчева намјера била прије свега да прикаже судбину путујућих позоришних дружина у Србији тога времена и карактер путујућих глумаца, а да је све остало било у другом плану. Сремац при томе није тако добро и непосредно познавао Власотинце, као једну од најуређенијих и најзначајнијих трговачких и занатских вароши тога простора,⁸ тако да је његова умјетничка слика прилично уопштена и без цјеловитије индивидуализације. Приказ ћир Мантине кафане Код Термопила, те сама карактеризација механиције Цинцарина, сродна је са сличним јунаком, кафанцијом ћир Ђорђе, у роману Лимунација на селу. Приказ власотиначких првака је недовољно индивидуализован, тако да су овлашно издвојени углавном досељеници: срески начелник Јеремија, госпођа начелниковица Персида, пандур Мисаило Студеничанин; док су мјесни трговци и занатлије представљени само по именима: Тане Котин, Кота и Пота и слично, а да се при томе не упознајемо са њиховим додатним особинама, нити их можемо довести у везу са стварним људима из овога града.

Мада је писању приповијетке Путујуће друштво приступио са приличним амбицијама, са детаљношћу у изради, са добро вођеним заплетом и опширношћу, тако да је ово дјело, уз Кир Гераса, једна од најобимнијих приповједака пишчевог опуса, Сремац није у цијелости остварио почетне намјере. Поред успјеле фабулације необичног догађаја из живота путујуће позоришне дружине, поред доброг обликовања глумачког менталитета, изостала је цјеловита реалистичко-миметичка слика власотиначке средине, људи, њиховог језика и обичаја, што је у одређеној мјери умањило умјетничку вриједност ове приповијетке.

На крају вриједи напоменути да је са позоришним интересовањима Стевана Сремца и поготово са судбином представе Ивкова слава, свакако у блиској вези и настанак приче Калча у позоришту (1904), у којој анегдотски заплет произлази из аутентичног догађаја, а утемељен је на комичној ситуацији забуне, а потом и незадовољства прототипског лика (Микала Николића) начином на који је тумачен на сцени, да би шаљиви догађај попримио гротескне размјере и изазвао опште одушевљење у публици кад се „стварни” Калча, не разликујући

⁸ Др Рашко Јовановић, „Домаћи драмски репертоар српских путујућих позоришта”, Путујуће позоришне дружине у Срба до 1944. године, Зборник радова, нав. дјело, 60.

реалност од умјетничке фикције, супротставио тумачу улоге на позорници.

Посебну врсту анегдотског обликовања позоришне тематике, само овога пута посвећене једној представи „мајmunског позоришта”, Сремац је показао у причи Величанствена шетња мадам Помпадуре, која је објављена само два дана иза пишчеве ненадане смрти, у дубровачком српском часопису Срђ, 15. августа 1906. године. Она је значајна прије свега зато што указује на то колики утицај су у кварењу позоришног укуса народа у новоослобођеним крајевима Јужне Србије имале различите циркуске панораме и представе, животињска позоришта и слично, што је онда стварало многе тешкоће путујућим позоришним дружинама у сценском просвећивању народа и указивању на то шта је стварна театарска представа, те каква је судбина глумаца.

Наративни заплет у овој иначе готово незапаженој Сремчевој приповијести произлази из комичног малера који се десио на представи „мајmunског позоришта”. Почетно одушевљење публике мотивисано је различитим епизодама из живота града, за вријеме боравка те необичне дружине. Отац, на примјер, грди неспретног сина, који се саплео и просуо чорбу, упоређујући га са позоришним јунацима. Одушевлени професор природописа, позајмљује главног глумца, мајмуна „сињор-Морета” за очигледну наставу биологије, али је час због недовољног понашања госта, на велику радост дјецe, морао бити прекинут. Кулминативна сцена, приказ позоришне представе, прераста у гротескни обрт. Публика у одушевљењу, умјесто цвијећа, баца на сцену „кифле и салфалије”, након којих изгладњели глумци заборављају улоге и јуре за храном, на велику радост гледалишта и очајање директора позоришта.

Сремчева интересовања за позориште, за путујуће позоришне дружине и глумце на умјетнички увјерљив начин приказују необичну судбину ових истрајних и преданих посленика духа и културе, подједнако и просвјетитеља и забављача, који су у српском друштву, упркос свим отпорима и тегобама, моралним обезвређивањима и понижењима, успјешно ширили позоришну страст и подизали општи ниво народне просвећености и културе. Градећи вјешто смјехотворну и гротескну слику српског друштва на размеђу старог и новог свијета, укрштајући узвишено и ниско, умјетничко и банално, комично и трагично, Стеван Сремац је на ненаметљив начин представио „мале људе” који су својим ентузијазмом поставили темеље великим позоришним институцијама, те сценској и глумачкој култури.

КЊИЖЕВНЕ НАГРАДЕ

МИРО ВУКСАНОВИЋ

ДНЕВНИЧКИ БРОЈЧАНИК О НАГРАДАМА
ЈЕДНОЈ КЊИЗИ*

887.

Дао сам књигу оцу у руку. Пипао је, слеп, и питао како се зове, какав јој је наслов. Када је чуо Семољ гора, рекао је: Мора бити толика књига. Семољ је велики, па је и књига велика.

А Коса је, по обичају, коментарисала: Шта се ради са Семољем? Оде да узима одликовања!

Крња Јела, 27. IV 2000, 19³⁷

* У суботу, 1. октобра 2005, док сам прелиставао новине и мрштио се на исте вести, исте наслове и извештаје у њима, пошто сам завршио два пригодна записа, намеран да остатак недељног одмора узем за исправљање рукописа, јавио ми се Иван Негришорац, писац и уредник Летописа, с предлогом да напишем своје импресије о књижевним наградама за серију о тој теми коју води ново Уредништво часописа. Одмах сам знао да је то понуда која се не одбија.

Али, морам да признам: лепше је када писац добија признања од писања о признањима. Зато сам прелистао својих неколико свесака које имају исти наслов: Из дана у дан (2000—2004) и отуда пробрао дневничке белешке које сведоче о награђивању Семољ горе, азбучног романа у 878 прича о ријечима. Роман је објављен 2000. у „Просвети” и 2001. у „Народној књизи”. Нанизани дневнички одломци о овој књизи и њеним наградама су аутентични, с редним бројевима под којима су написани, с датумима и другим подацима. Бирани су само записи који говоре о наградама Семољ гори, без накнадних исправки и дотеривања, без бележака о одјесима књиге у часописима, у листовима, на радио и ТВ станицама, на књижевним трибинама. Има понеки изузетак ради барем и лабаве целовитости текста. Ипак, централна је прича о путу до уручења награде „Мирослављево јеванђеље”. Одсјаји неких других делатности на књижевно награђивање одвећ су очигледни.

Дневнички одломци су дати хронолошки. Ако није друкчије назначено, писани су у Новом Саду.

1564.

Отварање Ђоровићевих књижевних сусрета у Билећи било је у херцеговачку речитост обучено и то ће све бити објављено. Заборавио сам рећи: у Никшићу ми је Ново Вуковић казао да су у жирију за награду „Светозар Ђоровић” нијансе одлучиле да је добије Данојлићева Балада о сиромаштву а не моја Семољ гора. Зато сам се на отварању осећао као да ми је неко узео нешто што никад није било моје. Први пут сам се тако осећао и први пут овако пишем.

Никшић, 22. IX 2000, 11⁴⁵

1641.

Када су ме јуче позвали из Вукове задужбине и када сам чуо председника Жирија за награду, овогодишњу, за уметност, Миодрага Б. Протића, сликара, ранијег директора Музеја савремене уметности, врсног интелектуалца и писца, затекао сам се у помисли како ништа што је добро урађено не може остати незапажено. И док сам слушао Протића како ми, из слушалице, у ухо, присипа лепе речи о Семољ гори и казује како су сви чланови жирија запазили што су запазили и књигу наградили, слушао сам правду, јер је Семољ на Вуковом трагу, можда је унуче а можда који п̄ас даље, али је у сваком случају потомак Вуковог Рјечника, иако на ту књигу нисам ни помишљао док сам своју књигу писао. Нисам помишљао јер је она у мени.

1. XI 2000, 8⁰⁴

1642.

Ред је, ако ћемо право, ако нећемо кривинама и низ прла, ред је, доиста, да у толикој гори награда једна и моју књигу погоди. Задовољство је чисто, пошто не знам ко о њој одлучује, ко је у жирију, само знам да је председник М. Б. Протић и то од тренутка када ми је саопштио да сам награду Вукове задужбине за 2000. годину добио. Има наде. Све је чисто. И може бити чисто. Важније ми је што ми такав податак враћа наду у морално, у људско, то ми је важније од саме награде којој се, искрено, радујем и гледам како је јутарње сунце огријало ове реченице. Као да сам под Гредом, под међама, на ливади, нашој, као да сам код моје куће и као да хоћу унутра, у собу, код Душана да му кажем..., али знам да он више није тамо и жао ми је што неће чути за ову вест. Део награде припада њему. Зато ми је жао.

1. XI 2000, 8¹⁰

1690.

Ђутим, данас, а можда имам најлепши наговештај себи да кажем. Синоћ сам дознао од Бошка Ивкова, узгредно, да је Семољ гора ушла у избор романа-кандидата за НИН-ову награду. Јесам пријатељ са Бошком, али о томе нисмо раније разговарали. Нисмо ни сада. Само је казао, у друштву, да је моју књигу први подржао Светозар Кољевић, председник жирија, и да је Ђорђије Вуковић бранио жанровско одређење, романско, ове књиге. Нисам питао Ивкова за његово одређење. То је његова ствар. А данас, у случајном разговору са новим црногорским академиком Слободаном Калезићем и потом са Новом Вуковићем, за које нисам знао да су у жирију, дознао сам да је Семољ гора у добром положају на најужем избору за награду „Мирослављево јеванђеље”. И рекао ми је Ново Вуковић да спрема књигу својих есеја и да ће у њој бити (под насловом Девета соба) текстови о Дучићу, Пекићу, Бећковићу, Види Огњеновић, о мени и још понекоме. То ми је учинило посебну част. Долази на место оно што сам урадио. Почине да свиће и мојим књигама. Семољ гора је писана пет година. То виде људи. Види се да виде. Мило ми је што има добрих људи.

9. XII 2000, 23⁵⁹

1709.

Данашњи разговори, са разним људима, од раног јутра, од доласка на посао до касног поподнева донели су ми доста угодних речи, оних које очекујем и које сам, морам признати, заслужио. Међутим, у мени су се помешала два дана, сутрашњи и онај после њега, оба су у једном, не знам који је споља а који је унутра, час је београдски час подгорички, не умем ни да кажем. Осећам да ми се уздиже успех, више него пре, па ми бива необично. Данас ми је речено, опет, да Семољ гора иде, истовремено, у шире и уже изборе за четири награде и да је то само знак вредности књиге, јер нисам користио никакве преке путеве. Таквој књизи то није потребно. Није потребно ни мени када имам њу.

19. XII 2000, 21⁵⁵

1714.

Уручивање награде Вукове задужбине за уметност и науку изведено је у атријуму Народног музеја у Београду, према устаљеном сценарију и реду. Кратко је и ефектно било образложење Одбора за награду којега је предводио председник Миодраг Б. Протић. Видео сам да је остарео, али да је још онако го-

сподствен као што је био увек. Реч Никше Стипчевића о Семољ гори била је речена свечаније него у Матици, пролетос, и деловала је убедљивије него када се чита у разграбљеном броју Летописа (ради текста Миодрага Поповића). Петар Банићевић је одлично казао шест прича из Семоља, и то: уводну, курзивну, Беђе, Дожудник, Замаћи се, Кастиг и Екаво. Примљене су одлично. Моја реч после уручења награде (што је урадио Дејан Медаковић, председник Вукове задужбине и председник САНУ, са штапом и вечним жутим џемпером), моја реч, спремна да брани ијекавицу и Вука била је изговорена чисто, гласно, одјекујуће. Деловала ми је лепше но што сам је имао пре тога. По слушању и по аплаузу видео сам да је погодила циљ. Било је доста званица, па и мојих Вуксановића, мојих Дурмитораца и осталих, па ми се читава ствар још више допала. У главном ТВ дневнику био је чист извештај, као и у неким листовима, посебно у Политици. Има листова који имају своје спискове и који примењују комунистичка мерила, а представљају се као борци против комунизма и као победници над њим. У понечему се ништа не може променити.

23. XII 2000, 16⁵⁸

1769.

Видим, јутрос, у новинама да је јуче саопштена одлука о додели све угледније и све утицајније Виталове награде за прошлу годину. Витал је фабрика из Врбаса. Производи уље и „мазива“ (друга), а даје награду за књигу године. О томе пет пута заредом одлучују Новица Петковић, Радован Вучковић и Јован Делић. Одабрали су пет књига, направили најужи избор, а у том избору је и Семољ гора. То ми делује мало необично, као да није моја књига. Једногласно су дали награду Горану Петровићу и његовој Ситничарници „Код срећне руке“.

5. I 2001, 8³⁶

1791.

Петак, као и сваки, напоран, са слатким завршетком, најлепшим, као што се довршио и јучерашњи дан. Тај доживљај се не може препричавати. То се не може кроз речи доживети, односно — то може доживети једино онај коме су добре виле на раменима. Остало, осим тога, пословно, у договорима, у познанству са једним Срдановићем, младим човеком, радозналим, који је тек почео да ради. Потом, у разговорима за подгоричко, а нарочито у детаљима за никшићко књижевно и семољско вече. Нова Вуковића нису звали раније, а није добро

(он тако каже) да говори. Ново је председник жирија за награду „Мирослављево јеванђеље”. Имали су седницу у четвртак и урадили су посао, готово до краја. Одабрали су пет књига. Чуо сам, Драго ми је јавио, слушао у вестима да је моја књига у најужем избору. Помало сам засићен. Опет је у најужем избору, али, судећи по ономе што ми је рекла Зорица Радуловић (а она, све су прилике, има одличне везе са некима од чланова жирија) добро стоји. Она каже да је петоро нарочито наклоњено Семољ гори и да је она утицала на један глас. И каже да је после представљања књиге у Подгорици отишла у продавницу и тамо нашла семољски мед. Како је семољско име дошло на мед требало би испитати. Има, дакле, смисла радити и имало је смисла бранити Семољ када су му гору секли, као што се не сече нигде, ни на Косову. Очекујем сусрет с Никшићем у узбуђењу. Тамо сам ишао у гимназију, а тек сада су ме зовнули. Нисам знао да ће то овако доћи, али немам никакву трему. Напротив.

13. I 2001, 24⁰⁰

1800.

Назвали су из НИН-ове редакције, јуче, у секретаријат мојег кабинета, нису хтели са мном да разговарају, него су тражили моје телефоне, оба фиксна, на послу и кући, и мобилни, с напоменом да им је потребно, јер је моја књига ушла у ужи избор. Проверено знам да јесте. То је лепо. Семољ гора са још шест књига конкурише за најбољи роман у прошлој години, написан на српском језику. Задовољан сам. Немам лоби, немам навијаче и осталу логистичку подршку, а то све каже да имам добру књигу. То је најважније. Вероватно се већина из жирија унапред одредила, али то је њихова одлука.

18. I 2001, 8²⁵

1805.

Овде ћу да оставим комотан простор и да на њему упишем вест коју ми је јавио, данас, око подне, добри човек Ново Вуковић, професор и академик, тумач књижевности и теоретичар, председник Жирија за награду „Мирослављево јеванђеље”, за најбољу књигу на српском језику објављену у последње три године. Награда је додељена Семољ гори. Честитали су ми Ново Вуковић, Будимир Дубак и Слободан Калезић, у име Жирија. Одмах, после тога, јавила ми се Зорица Радуловић која ми је рекла да је први глас она обезбедила у разговору са др Тодором Баковићем, писцем одличних студија о депресивно-

сти Црногораца. Међутим, данас нисам депресиван. Данас сам радостан. Дошло је оно што заслужујем дугим радом од тридесетак година. Награду је установила Скупштина Црне Горе. После Његошеве прва је по рангу. Износ је 24 просечне плате у Црној Гори, а то је око десет хиљада марака. Све је заокружено. Реч се вратила одакле је кренула. Моја жеља је саставила круг, светао и леп као пун месец над Црвеном гредом, на њеном небу, нигде таквом.

Ово пишем с прекидима, од јутрос до сада — ево већ пола шест после подне. Природно је што сам испрекидао казивање. Деконцентрисан сам, још више када ми је Милисав Савић честитао улазак у најужи круг ниновски и додао да ће ме предложити за Просветину годишњу награду, да се нада да ће Редакција то прихватити. Пуна капа браде...

19. I 2001, 17⁴⁰

1806.

Синоћ сам, као и обично, упоредно гледао два дневника, београдски и подгорички. Када ми је нешто досадно, пребацим на други канал. Сваког часа то чиним. Срећом, постоје даљински управљачи, а не би сједа, само би стаја и трча, како би рекли у Црну Гору. Ипак, црногорски дневник је био изванредан, при крају, када је коректно најавила Светлана Поповић (како није Свјетлана, али свеједно) да је Жири за награду „Мирослављево јеванђеље” дао признање Семолъ гори. Рекла је да су то урадили Ново Вуковић, председник, Тодор Баковић, Балша Брковић, Будимир Дубак, Слободан Калезић, Драган Копривица и др Шекуларац чије ми је име испало из главе као Милосаву топ, што кажу Морачани. Није рекла да је гласање било 6:1 и да је онај један био Брковић. Нека. Потом је лепа Анђела Ненадовић прочитала чисто, лепо смишљено образложење, и ја сам препознао текст Нова Вуковића. С њим сам потом разговарао. Оба смо задовољни. Морам видети своје записе о њему док је био у болници. Видео сам, раније, да ми је тај човек потребан, удружен са другим добрим људима. Тако с Подгорицом, а онда сам прешао у београдски ТВ дневник. При крају, где им је увек култура, издвајали су кандидате за НИН-ову награду, али тако што су четири књиге и четири писца сликали, а нас троје су поменули, без слика. Бива да су дословце у понечему гори од претходника. Претходници су ударали у чело или слали под земљу, а ови ударају лактовима у слабину и нико не зна који ће им бити следећи потез. Имају прилику, али не знам хоће ли је искористити.

20. I 2001, 10⁰⁰

1809.

Пре три записа нисам, тренутно, могао да се сетим како је име Шекуларцу. Он је Божидар, доктор је, историчар писма и књиге, члан је Дукљанске академије, Јевремове, али је, ето, глас дао Семољ гори, роману који је сјединио гласове ЦАНУ и гласове ДАНУ. Волео бих да је то знак за будућу сагласност. Двојство никад није добро. Двојство одваја. Двојство је дволичност. То је раздвајање целине. И још којешта. Јевремисање је тешка болест. Лечи се страхом. Отпадник је увек у паници да ће бити ухваћен.

20. I 2001, 12¹⁵

1811.

Рано су ме пробудили, а под речју рано имам на уму недељно јутро. Наставља се звање и честитање за „Јеванђеље”. Зову људи за које нисам ни знао да су ми пријатељи, зову они за које знам да су ми пријатељи и зову они који то чине куртоазно, са завишћу, а мени је драго што се тако морају прометати (урнекати, како би рекао мој Душан). Жао ми је, пуно, што је Душан отишао одмах после објављивања Семољ горе, само шест дана пошто је први пут имао ту књигу у рукама, што није још мало издржао. Требало му је само три године и један месец до пуне стотине. Он би имао још једну светлост у себи, још једном би с том светлошћу заменио свој уништени вид. И не помишљам, не смем, давно је отишла, како би се радовала моја Која. Она је својом енергијом и својим подстицањем учинила доста да будемо какви јесмо. Волео бих да могу сада отићи на Поље — да отђутим више њих, да им у надгробник шапнем да смо добро, да не брину, да се одмарају, да читамо о њима из Душанове књиге.

21. I 2001, 10⁵⁸

1827.

Милисав Савић, добар писац, сада и директор Просвете и председник Српске књижевне задруге, зове данас, а пре њега Просветини књижари и комерцијалисти, предлаже да идемо у друго издање Семољ горе, да више немају књига. Ићи ћу сутра тамо. Мислио сам да идем на позив у НИИ, на доделу овогодишње награде за роман, али сам од тога одустао. Звали су ме (док ово пишем) да дођем прексутра у Врбас, у Витал, на уручење тамошње награде, али то нисам прихватио. Није то за мене. Ако бих отишао у НИИ и у Витал, признао бих да је моја књига гора. То нећу. Држање је увек важно. Не треба ми

таква почаст. Овим не желим да умањујем вредности двоструко награђене књиге Горана Петровића, никако, али ми је до мене.

24. I 2001, 19¹¹

1828.

Не знам колико избора „најбољих” књига има. То још није избројено. Почетак године је време такве кампање. Јутрос видим, у Политици, да се већ пети пут састао жири Борбе који даје Награду „Оскар Давичо” и да се у ширем избору налази и моје име. На другом месту пише да такву награду добија писац оскаровске осећајности. Немам и нисам имао такве осећајности. Имам лични отпор према Давичу. Моје познанство с њим било је кратко и остало ми је у ружном сећању. Да ли да пишем Борби? Да ли да им кажем: није то име за мене? Не. Они ће то сами скратити. (Прошле године сам рекао да жирији преписују награде, у интервјуу за Дневник. Сада се такво преписивање више мене завијугало.)

25. I 2001, 8¹⁶

1837.

Данас сам се постидео пред текстовима у листу који излази на црногорском, српском, хрватском и бошњачком језику, како му у безглављу пише. Не знам сваки од набројаних језика, али сам разумео да сам наружен од некога ко ме сачекао у мраку, ко је сакрио име и све друго, намеран да ме оптужи за још једну увреду црногорске књижевности, дукљанске, наравно, како нијесам Црногорац и како су ми књиге слабе, Семол нарочито, јер је „узео” награду Асановићу, Хусеину и Николаидису, све чистим Црногорцима! Понавља се исто: овде сам сумњив као процрногорски „кадар”, у делу Црне Горе сам осуђен као Матије Бећковића следбеник у србовању, а ја нисам ни једно ни друго, ја сам треће, ово што сам, у инат свима.

29. I 2001, 17²⁰

1845.

Опет избори, ужи и шири, сужавају се, шире се, бирају се књиге године, то ме помало замара. Награда више, десет пријатеља мање, каже Бошко Ивков. Потценио је сујету писаца и преценио је своју завидљивост. Тек, Данило ме назвао, на мобилни, од Драга, из његовог стана, јер је у Новостима видео да ми је књига ушла у сужен избор, не знам колико, за награду

„Оскар Давичо”, Борбину, за књигу године. Нека. Петар Арбутина ми каже да сам у најужем избору за награду „Кнез Павле Карађорђевић” коју даје Кнежев син Александар. Он рачуна како ће ко гласати. Мени чудно. Сваког дана вест о награди. Јуче су ми јавили за Просветину награду за 2000. годину. Иду награде, иду признања. Семољ гора постаје чувена књига. Заслужила је. И ово што је добила то каже, камоли ако стигне још које признање. Не знам. Видећемо. Морам се побринути за њено друго издање и око њега, све.

1. II 2001, 19⁰⁰

1848.

Рекла ми је Југослава Љуштановић, јуче, у петак, телефонски, да ће ми Просветина награда бити уручена у уторак, 6. фебруара, пред новинарима, да се очекује да ћу казати пригодну реч и још неколико детаља. Сада, у један после пола ноћи, ја сам ту реч завршио. Написао сам реченицу, по адету, дугу, засновану на једној мисли која се нијансира, укривену, јер не могу признати да је Просвета учинила за моју књигу колико је требало, заправо урадила је веома мало, па се сада каје, повлађује ми, хоће да ме одобровољи да идемо у друго издање, да нешто зараде, а да ми мало (опет) учине. Сада ми се чини да сам сакрио да се истина види. То ћу ујутру видети још боље.

3. II 2001, 1¹⁰

1880.

Да је сада Лаза Костић овде (а јесте, само га не видимо) и да ме пита како је јуче било, рекао бих му да број 13 није баксузан, да је понекад и таличан. Мени се јуче догодило да сам: прво, примио Просветину награду и рекао лепу беседицу, друго, добио сам, једногласно, награду Борбе „Оскар Давичо” за најбољу књигу у прошлој години и треће, добио сам одличну понуду од Народне књиге за друго издање Семољ горе. Не могу о томе детаљно. Цео дан телефонирају, честитају, загушили су ме честиткама и лепим речима. Десило се оно што нисам ни прижељкивао. Објаснићу други пут — ако будем расположен.

14. II 2001, 14¹⁰

1881.

Гракнуле су новине, јуче, и радио, и телевизијске станице, свуда је, на њима, оживео Семољ, свуда се чуло његово

име, као да га нису посекли, као да је поново пролистао, усред зиме. Свуда су записали и рекли да је исти писац, за исту књигу, у истом дану, добио две награде. Годио ми је што се моја географија обнавља, што се за њу чује, што није без гласа. Годио ми је што се моја верност речима, матерњим, и верност људима и пределима, крњојелским, у буквалном и у метафоричном смислу, свакаком, награђена како је увек веровала да ће бити. О свему ћу опширније. Преда мном су питања Јелене Косановић из Борбе. Хоће интервју за двоброј, викендни.

15. II 2001, 8¹⁵

1883.

Када човек добије признање, јаве му се људи са двоструким намерама. Једни су искрени, спонтани, желе да обрадују другог, а други су у свему, и у честитањима, подешени да истакну себе, да се покажу и када одају признање некоме. Јуче, у гужви, питали су ме из једне београдске странке која је на власти да ли бих пристао да покрену поступак о мојем избору за управника Народне библиотеке Србије. Рекао сам да не пристајем. Увек је боље одбити понуду од нуђења и отимања за неко место. Тог правила сам се увек држао.

15. II 2001, 8²⁷

1894.

Опет је сунчан дан и опет се спремам да узем признање, још једно, дакле, за Семолъ гору. Данас је дан Борбе и уручење награде „Оскар Давичо” за књигу године. Тачно је да сам Борбу видео давно, да је то била прва новина чији сам наслов прочитао, да је примао (бесплатно) Јоко Вуксановић и да је примао (исто тако) Милисав Живковић, оба Крњојелци, али је тачно да сам тај лист јако ретко читао. Јесам читао и волео неке песме и један роман Оскара Давича, али га као човека нисам волео. Сада ми само враћа накнаду за велику нервозу коју сам имао кад ми је био гост у Сомбору. Мислио сам да је дошао писац, а био је то чист политичар.

19. II 2001, 8²⁷

1895.

Данашња свечаност у Скупштини Београда, на Дану Борбе, на уручењу награда за архитектуру и за књигу године била је масовна, пуна, лепа. Седео сам међу добитницима, између

архитеката Крунића (доскора председника Извршног већа Београда) и Митровића, а говорио је Михајло Митровић који дуго води своју рубрику у Политици. Буца Мирковић је жестоко одобровољио своје образложење за награду мојој књизи. Говорио је понесено, високо, гласно, изузетно похвално. Моја беседа, на крају, била је ефектна, изванредно примљена. Жао ми је што није снимљена како сам мислио. С ногу сам, двома девојкама, дао два интервјуа. Ручао сам у Скупштини и дошао кући. О детаљима нећу. Награда „Оскар Давичо” стоји десно од моје руке.

19. II 2001, 22²⁶

1987.

Морам да признам: има дражи у гласању за књигу године, у Вечерњим новостима. Дневно излази по пет предлога, по пет критичара дају по пет или мање књига. „Ломи се” резултат, како би навијачи рекли, али за сада највише гласова добија Р. Бели Марковић са књигом Лимунација у Ђелијама коју нисам имао. За том књигом је моја књига и Миленијум В. Пиштала. Тек је четири дана, тек је почетак. Имам седам гласова, а најмилији су ми они што их нисам очекивао...

Причао сам са Мирјаном Јосић. Она ради коректуру прелома Семољ горе, у другом издању. Има неколико дилема и неколико предлога, али их нећу прихватити. Има фино око, све види, али сам и ја свој текст видео, добро.

12. III 2001, 17²⁰

2001.

Улазак у трећу хиљаду ових записа (ако сам добро писао бројеве, ако је иједно бројање тачно) нека буде таличан као што им је био таличан улазак у трећи миленијум, у годину са истим бројем, у нови век, у све са „одликовањима”, књижевним, која се још нису осушила, јер још иде одјек Семољ горе, као јутрос, као сваког дана уосталом, у Вечерњим новостима, рецимо, где је Василије Калезић написао малу поему о књизи, где се умножавају гласови, где се већ удвајају у трку моја књига и књига Р. Б. Марковића, где гледам колико има подешавања, где сви раде за некога, а за мене ради само моја књига и нико више.

16. III 2001, 9⁰⁰

2013.

Пратим, разуме се, свакодневно, у Новостима, како књижевни критичари гласају и како бирају књигу године којој ће припасти награда „Меша Селимовић”. Чудни су њихови гласови и чудни су њихови критеријуми. Сада се одвојила, није сада но има више дана, моја књига и књига Белог Марковића, а ја имам утисак као да се тркамо по Његовуђи (тамо су петровданске трке коња) и да се кладе на нас. Не кладе се да добију. Кладе се да умање значај свега у гласању и награђивању. То чине чим испадну из трке. Лако је мени. Ја имам четири награде за једну књигу, у четири непуне месеца. Засићен сам, али понекад ухватим себе како мислим да ми неко признање припада, да је моје. Хоће то...

19. III 2001, 21⁴⁵

2019.

Све су прилике, осећам, могао бих рећи: знам, да ће један глас, од осамдесет и седам, одлучити ко ће добити Мешину награду за књигу године у Новостима. И чини ми се да ће то бити на моју штету. Значи, ако добијем награду, још више ће ме мрзети, а ако је не добијем, биће ми криво што ми је замало измакла. Но, има нешто друго и друкчије. Видео сам ко је пријатељ моје књиге а ко није. Видео сам како се људи који су ми близу (у околини) утркују да ми не дају глас и колико се труде да о томе не пишу. Нови Сад постаје све већа књижевна млаквина. У граду важи правило — не дати никоме да се погне височије, све поравнати са собом или поставити испод себе. То је Нови Сад и сваки град.

22. III 2001, 23⁰⁸

2020.

Сунце ми отворило свеску. Напољу, испод отвореног прозора, у Матичиној улици, чује се мешалица за бетон, подиже се нова кућа, нове собе се преграђују, са компактнoг диска, из рачунара, слушах француске шансоне, све се помешало, као киша и снег, пишем што јесте и гледам збир гласања за награду са именом Меше Селимовића. Имао сам право. Моја књига је друга, с највише првих места, с тридесет и једним гласом, има један глас, само један глас, мање од књиге Р. Б. Марковића. Честитам својој књизи. Све је за себе учинила сама. Она је посмрче. Родила се после самоубиства њеног издавача. Отац јој је писац који није кланиран, није лобиран, није ни јулован ни досован, не иде од куће до куће да скупља гласове. Честитам Бели Марковићу и Народној књизи.

23. III 2001, 8¹⁵

2022.

Преда мном су питања Звонка Пријовића и чекају одговоре. Нисам одмах, јуче, одговорио како имам обичај, а сада ми је мрско да то чиним. Имам на језику горак укус јучерашњег гласања и подешавања у гласању за „књигу године”. Дао сам јуче изјаву за Политику и та изјава је објављена. Одговорио сам да знам вредност своје књиге, објаснио зашто мењам издавача, да не припадам никаквом клану, да нико за мене не лобира, да не идем са качицом сира од куће до куће да скупљам гласове. То је све истина и мило ми је што сам тако могао „опрати” све што ми злобници пришивају. И то све „опрати” одједном. Па ко зна — знаће још, а ко не зна — њему је све узалудно.

24. III 2001, 7⁴⁵

2072.

Опет награде и најужи избор. За Награду „Кнез Павле Карађорђевић” Семољ гора је у најужем избору. Шест књига је с њом. Петровић, Бели Марковић, Д. Михаиловић, Ј. Радуловић, В. Јеротић и Мирјана Новаковић. Мислио сам да је награђивање Семоља завршено. А није. Добро је што није.

7. IV 2001, 19¹⁸

2339.

Пива је данас била лепша него ранијих година. Није било претопло и није се гомилала пивска и друга течност у главама, није било много чега, али је било нешто због чега ћу Пиву дуго памтити. Мислим, дабоме, на данашњи симпозијум о Семољ гори. Причу је водио стални пивљански домаћин и уредник књижевних програма, професор Јован Делић. На почетку је прочитао текст који је послао Матија Бећковић. Онда је беседио Ново Вуковић, као и увек, висином. После њега је Жарко Ђуровић казао свој осмишљени текст, а пре тога предложио да се казивања са симпозијума штампају у засебној књизи. Онда је Зорица Радуловић изговорила своју љупку реч, али бистру, паметну. За њом је Милован Данојлић казао запис који има поетски знак и који ми се допао. После Данојлића је Слободан Калезић казао одломак своје мале студије. Па затим Ненад Вуковић, у мозаичким фрагментима, досетљиво. За Вуковићем необично оштровидо је говорио Сениша Јелушић. Он је

поредио, на примеру слова Т, однос слике и речи. То ми је, наравно, посебно мило. Марко Недић је добро парче својег писања казао. Знао сам да Недић мисли изврсно, а мило ми је што је то показао у причи о мојој књизи. Мићо Цвијетић је повео емоцију како се то ради, као и Исак Калпачина, у одломку текста који сам већ читао. Мирољуб Јоковић и Софија Калезић ће приложити своје приказе. Био је то узвишен дан за моје књижевне послове.

Како остати горе? Видећемо.

Ипак, не могу да прећутим, зашто бих то учинио, од песника који су дошли да говоре стихове увече, у порти (ако буде ведро), мало их је било на симпозијуму. Кренуло је тако и то се одржава. Писци, млади, нису колегијални. Када одрасту, видеће да је тако. Кајаће се, касно. Можда је то први разлог после кише што сам отишао и што нисам остао да читам увече.

Крња Јела, 21. VII 2001, 19¹⁵

2389.

Нестрпљење. Написао сам писамце министру за културу Црне Горе, глумцу Бранимиру Поповићу. Рекао сам да му честитам министарску дужност и да му желим успешан рад. Онда две људске реченице: Надам се да ћемо се ускоро видјети. Очекујем позив за уручење Награде „Мирослављево јеванђеље”. Писмо нисам послао. Размишљам да ли да то учиним. Хоћу. Тражим оно што ми припада. Друго и туђе ми није потребно. Они су слуђени у тражењу властитих позиција. Не виде од себе никога. Направио бих халабуку, али нећу. Није лако говорити против својих. То се не ради. Али, ако ме натерају, хоћу и то. Само тада. Само када постану туђи. Више но што јесу.

17. VIII 2001, 8⁴³

2593.

Када је рекао моје име и моју тему, јуче, у ЦАНУ, академик Петар Влаховић је рекао да сам и у Србији и у Црној Гори добио значајне награде за своје књижевне радове. То је говорио док сам излазио за говорницу. Нисам упамтио сваку његову, али је смисао тај. Иначе, нико није разговарао са мном, а да ми није поменуо Семољ гору. Најчешће су помињали да им је књигу неко узео, да је имала неколико читалаца, да је траже. То нису чинили само учесници скупа о Петровићима Његошима. То су ми говориле и службенице Академије и други са којима сам се у Подгорици и у Никшићу срео. Сва-

ки писац се зна по једној књизи. Мене знају по Семољ гори, а ја се подижем, окрећем се кроз мој прозор и гледам у Семољ. Уживам и слушавам шуштање лишћа. А да није било награда...
Крња Јела, 2. XI 2001, 8¹⁵

2909.

Лепа вест. Јавља ми Јован Зивлак да је данас била седница жирија за награде Друштва књижевника Војводине. Тамо је, осим Зивлака, још шесторица писаца (Славко Гордић, Зоран Пауновић, Михал Харпањ, Баба, Блашковић и Радојчић). Они решавају ко ће добити награду за најбољу књигу и за најбољи превод. Једногласно су одлучили да Семољ гора буде награђена као књига године Друштва књижевника Војводине. Не знам колико су књига објавили писци овог Друштва, али знам да нас има близу пет стотина. Пријатно је бити одабран, али се мени чини да ми семољска књига помало смета. Не виде се од ње друге моје књиге. А грешим, наравно. Сваки писац пише једну књигу или се препознаје по једној књизи.
17. I 2002, 18¹⁵

2966.

Пета награда за Семољ гору. Нисам нимало узбуђен, јер сам то знао и зато што је то пети пут. Можда сам мало засићен истом књигом. Хтео бих да се ослободим ње, да будем са другима које су једнако моје. Ипак, хоћу да забележим. Данас је на седници Управног одбора Друштва књижевника Војводине Ненад Шапоња прочитао одлуку жирија да је Семољ гора добитник награде за најбољу књигу у 2000. години. И рекао је „већином гласова”, а Зивлак поправио рекавши да је одлука седмоглавог жирија једногласна. Мирно је то примљено, нормално, као да је и раније тако било. После смо радили, друга признања чули (награда за превод је Драгињи Рамадански, за животно дело Ласлу Блашковићу и Ђури Папхархајију), усвојили доста измена у методу рада.
11. II 2002, 19¹⁰

3128.

Одјечи Семољ горе, опет. Годе ми, али ми је помало досадило да их бележим. То има смисла једино ако се чита као живот једне књиге, без утицаја њеног писца. Отишла је, удружила се и има своје пробрано друштво. Михајло Пантић је до-терао, ауторизовао своју реч о књизи у Народној библиотеци

Србије, пре две године. Сада његов приказ, озбиљан, шармантан и тачан, даје озбиљност и другим приказима Семољ горе. Зорица Радуловић, у трећем наставку, у Никшићким новинама, четврти пут објављује своју лингвистичку анализу Семољ горе. У Подгорици је, кажу, кренуо и четврти дневни лист. Наслов му је Публика. Тамо Жарко Ђуровић, по четврти пут, штампа свој осврт на Семољ гору. Овог пута са наднасловом роман деценије. Све сам те написе данас добио. Лепо је недеља почела.

15. IV 2002, 8⁵²

3152.

Велики наслови у новинама, на првим странама, кажу да је у Црној Гори настала велика политичка збрка. Као да је то новост. Тамо се таласа годинама. Тамо је свакоме нечији нос за увом, тамо се све прати и коментарише. Сада је Филип Вујановић, после отказивања либерала, вратио мандат Ђукановићу. Дао је оставку. Не зна се како ће бити састављена друга влада и не зна се када ће то бити. Не да им се да примене закон на мене. Не да им се да ми уруче награду „Мирослављево јеванђеље”. Већ је прошла година, и пола друге, замало, а тамошњи председник Владе (коме је то законом одређено) нема времена да ми уручи награду (повељу и новац). Друге муке су на њему. То знам. А да ли он зна за моје муке? Потребан ми је новац.

21. IV 2002, 11⁵⁰

3166.

Награда за књигу године, за 2000, Друштва књижевника Војводине, уручена ми је данас, у свечаној сали Матице српске, у подне (око подне). О Семољ гори је говорио Јован Зивлак, занимљиво, провокативно, са финим запажањима о затамљеним речима. Препознао је романе у роману (о сликару, о свецу и слично). Он ми је уручио награду. Рекао сам своју реч, с напором, јер прехлађеног грла, али успешно, друкчије. Није важно шта су ми већина рекли после, на паузи, уз богат коктел, али ми је важно што сам говорио памтљиво и за причавање (оправдање). После је Зивлак изабран за председника ДКВ. Он је то заслужио. Доста је урадио и доста ради. Ипак, мени је било напорно. Осећам врућину испод кошуље.

27. IV 2002, 16⁰⁴

3761.

Може писац имати одличне књиге, сијасет награда (на десетине од неколико стотина што су у Србији и у Црној Гори порасле, као после добре кише, по ливади, о којима гунђају они што награде не добијају, а о њима ћуте они што награде нижу за себе), може добити признања за своје књиге, имати прилоге у читанкама, антологијама и осталим зборницима, бити тема књижевних симпозијума, давати интервјуе за новине, радио и телевизију, може писац да бира позе за фотографије, да је познат у јавности, све што иде с тим може му доћи, али не може писац (ни било ко успешан) бити задовољан ако му породица није мирна, ако му деца нису редовна у обављању својих послова, ако му фамилија није здрава. Писац се завања успесима, а носи кућни пораз. То је најтеже. Данас је доста таквих књижевника. Ушла им је невоља у куће.

Крња Јела, 4. IX 2002, 9⁴⁶

3918.

Стигла ми је Књига о „Семољ гори”, замашна, огромна, то би било тачније, специјална, одлично приређена, одлично штампана, пуна као око. Књига садржи текстове са симпозијума у Пиви, приказе у часописима и листовима (укупно четрдесет прилога!), осамнаест одабраних интервјуа, осам беседа (мојих) поводом награда и промоција, фотографије, хронологију представљања Семољ горе од 14. III 2000. до 27. IV 2002, образложења свих награда роману, грађу за биографију (моју) и грађу за библиографију (има 834 јединице) и регистар, све на 360 великих страна. Уплашио сам се и у том страху сам осетио и нешто гордости, с разлогом, јер нисам имао у руци такву књигу о било којој књизи било којег нашег писца. Приредили су је Милош Јевтић и Радован Поповић, познати београдски новинари и публицисти, приређивачи десетина књига. Биће о њој. Доста је да упишем радост и да кажем да се, ипак, код сваког писца, све врти око једне књиге, да остале књиге њој служе. Нека иде књига о књизи као што је ишла књига.

15. XI 2002, 7⁰⁰

3919.

Два предлога за Вукову награду. Рекли су ми синоћ у Београду. Један је стигао из Новог Сада. Четворо људи, као и раније, узели су податке, окупили их, потписали и послали у Београд, у Културно-просветну заједницу. А тамо, јуче, каже Милош Јевтић, стигло је још једно писмо. Осим њега, писмо су потписали Милка Ивић, Матија Бећковић, Ратко Божовић,

Бранко Поповић, Радован Поповић и Милан Тасић. Образложили су, сажето, зашто ме предлажу за Вукову награду. Мило ми је, наравно. Ко се не би радовао таквим оценама и таквим именима испод њих, испод оцена? Расте моја радост. Само још да Драго буде добро, да нема патње после операције као што има, само да Јелена..., само да ово..., само да оно...

15. XI 2002, 70⁵

4019.

Уметничка музика и хорови на црногорској телевизији иду док ово пишем. Чује се еуропска Црна Гора, победничка. Данас је Мило Ђукановић предложио министре. Две године су ми дужни десет хиљада марака. Нису ми уручили награду „Мирослављево јеванђеље”. Нисам нигде, у интервјуима, јавно, грдио њихову неодговорност. Срамота ме од њихове срамоте. Не могу да се брукам с њима. Питаћу, чекаћу, можда ћу и тражити, индиректно. Али, сигуран сам да ћу морати на суд. Нисам никад могао замислити да ћу тужити Црну Гору. Није она крива. Шта она зна ко броји гласове и ко с њом управља? То не зна ни Србија. Само такве две државе могу стати у једну заједницу о којој се договарају дуго, дуго.

31. XII 2002, 20²⁵

4048.

Написао сам два писма. Дуго сам одлагао њихово слање. Нисам сигуран да ли сам и сада добро урадио. Пустио сам да оду две године. Писао сам, кратко, с честитком и са тражњом председнику црногорске Владе Милу Ђукановићу. Писао сам му и раније, два пута, пре неколико година, с Крњојелцима оба пута о Семољу, о гори коју су секли немилице. Добио сам један одговор, детаљан, с обећањем да ће семољска гора бити чувана. Делимично је тако било, али је највише шуме, ипак, израсло у мојој Семољ гори. Она је била разлог да се обратим Ђукановићу и његовој министарки за културу др Весни Килибарди, професору Филозофског факултета у Никшићу. Рекао сам им да је време, да је доиста вакат да ми уруче награду „Мирослављево јеванђеље”. Очекујем да ће реаговати и да нису очекивали такав пропуст својих претходника који су две године одлагали да учине што их обавезује закон. Добро. Видећу како је са законом.

13. I 2003, 90⁰

4185.

Опет лаје и лаже Црногорски књижевни лист, а није црногорски већ дукљански, није књижевни но псовачки, није лист но обична тоалетна хартија. Главни је у томе јадном и за презир послу ранији песник Јеврем Брковић. У претходним бројевима, повремено, како су ми говорили и како су ми показивали, мене су китили разним погрдним одређењима, а најчешће да сам барјактар српског национализма и први следбеник наопаких наука Матије Бећковића. У последњем (дабогда им тако било) тобож броју пише да сам сарадник Милошевића и Караџића, да у интервјуима ружим председника Црне Горе и тако редом, да сам лелекач, да сам миљеник црногорских гласила, неких. Срамотно лаже писац и његов лист да ми не би дали давно додељену награду „Мирослављево јеванђеље” и да ме не би примили у ЦАНУ. Изгубио сваку меру проверени Јеврем. Угушиће се у нужнику својих текстова. Нико му не одговара. Он је иш.

22. III 2003, 18¹⁸

4234.

Друго писмо које ми је дошло јутрос потписао је председник Владе црногорске Мило Ђукановић. Захваљује што сам му се јавио. Могао је то и раније. Доста је времена прошло. А онда каже овако:

„Изненађен сам да Вам награда Мирослављево јеванђеље, коју сте добили за 2000-ту годину, није уручена. Биће ми свакако задовољство да Вам у својству председника Владе уручим ту престижну црногорску награду. Због бројних обавеза на почетку мандата нијесам нажалост успио то учинити до сада, али свакако намјеравам у најскорије вријеме. Тим поводом бићете контактирани преко мог Кабинета, или Министарства културе. Примите изразе високог уважавања.”

Вреди преписати. Под овим реченицама крије се пет хиљада евра; толико, можда мање, не знам колика је просечна плата у Црној Гори, а припада ми 24 такве плате. Има Мило стила. А Филип...

5. V 2003, 19⁴²

4533.

Њега смо оставили за крај, рекла је, а од свих награда што их је добио поменућу Мирослављево јеванђеље. Читао сам семољске приче, кратке, разговорне, да не бих довршио публику и за крај оставио Јаштерицу. То сам одмах одлучуо

када је водитељка поменула награду. Јаштерица се завршава реченицом: Ко лаже за мном, ко ме преварио. Пре читања сам рекао да ми једино поменута награда није уручена од свих што сам их добио. Нисам рекао да је то моја једина црногорска награда и да њено уручење по закону припада председнику црногорске Владе који ми је писао, чудећи се како се то десило, а трећа година истиче од коначне одлуке жирија. Они су мени, заправо, награду одузели, али не смеју то да кажу. Нису смели да ми је уруче. Сада не смеју то да признају. А не могу им оставити свој новац да га улажу у своје пројекте. Мораћу на суд с њима. Нема друге.

Крња Јела, 29. IX 2003, 18⁵⁶

4534.

Морам дати још једну напомену. Чини ми услугу Влада Мила Ђукановића. Када би ме позвали да ми уруче „Мирослављево јеванђеље”, трогодишњу награду, државну, за најбољу књигу прозе у земљи, не знам да ли бих отишао. Морао бих рећи шта мислим. Не знам како би ме отуда послали, а још мање знам како бих се вратио на своје радно место и ко би ме све докопао. Моја једина кривица и јесте што добијам награде, а неки мисле да исте награде треба дати њима. Сиротници!

Крња Јела, 29. IX 2003, 19⁰⁶

4569.

У петак, кроз гужву, к мени, једва се пробио Крсто Бајовић, професор књижевности, пензионер и Пивљанин. Озарен, као да је пронашао нешто у Пеку, донео је Семолъ гору, прво издање, и показао ми како је сваку реч у њој акцентовао обичном оловком, редом, од марта до сада, радећи свакодневно. Каже да је речи гласно изговарао, послушкивао их, уживао у њима, одређивао им ритам и стављао знак, силазни и улазни, како припада. Питао сам Бајовића, а он ме прекидао да ми каже како сам реч Семолъ и облике од ње употребио 477 пута, јер сам везао романескно штиво, питао сам га зашто је то радио, а он ми каже: Хтио сам да учиним што нико није! Да ти дам још једну награду какву нико није заслужио. Ето.

2. XI 2003, 22⁴⁴

4579.

Док је трајао телевизијски дневник, у четвртак, увече, око петнаест до осам, јавио ми се секретар Министарства културе

Црне Горе. Решили су, каже, да ми у наредни петак, 21. новембра, уруче „Мирослављево јеванђеље”, да је председник Владе Мило Ђукановић то заказао за подне. Набрајао ми је Томислав Миљић шта ће бити, како ће свечаност ићи у Вили „Горица”, да ће бити и уручење награде „Петар Лубарда” породици Фила Филиповића који је отишао, не знам које године. Да, моја награда је трогодишња, по закону, а они су сачekali последње дане. Рекао сам да ме зовне у понедељак, па ћемо о свему. Помишљао сам на коментаре, али сам од тога одустао. Сви зврцају. Ја идем по своје.

16. XI 2003, 18¹⁶

4593.

Нећу детаљисати, али сам у петак, на своје крсно име, на Аранђеловдан, у Вили „Горица”, у четинарима, у природној лепоти, по сунцу као да је мајско, пред званицама и камерама, на највишем црногорском нивоу, из руку Мила Ђукановића примио награду „Мирослављево јеванђеље”, за Семољ гору, после безмало три године откако је жири односом шест према један гласао за моју књигу. Годило ми је што сам био у центру, што сам, коначно, дошао да добијем признање за верност своје књижевности Црној Гори. Има правде и увек ће се јавити ако је стрпљивост обезбеђена. Био сам стрпљив, нисам кевтао. То су радили дукљанисани типови, али су сада у запећку. Знаш да ће лајати, али знаш да ће им се закаменити језик — кад-тад. Они су плънули више себе. И више својих предака.

23. XI 2003, 19¹⁵

4594.

У директном сусрету, у руковању, примио сам извињење Мила Ђукановића због кашњења. Видео сам: није фолирао. Нисам знао да је онако пријатан. Јасно ми је да тако бива, у мени, због свечаног чина и доживљаја. Али, он је учинио још један необичан гест. Пришао ми је на крају коктела, пред одлазак, и рекао да за мене има ексклузивну вијест, да је на колегијуму Владе, пре два-три дана, подстакнут мојом књигом, по вишегодишњим захтевима, одобрио првих три стотине хиљада евра за сређивање пута преко Семоља. Морам признати, без мешања са његовом политиком и свакодневним причама, да сам оваквим гестом задовољан. Тако пристаје само довитљивом вођи. Зато и јесте опасан, али ће самом себи доакати на сатанском путу.

23. XI 2003, 19²⁵

4595.

О косом пријему у Министарству културе, у Подгорици, нећу много, нећу ни мало. Учинили су што је до њих тек када их је председник Владе подстакао. Дали су ми три хиљаде евра, а ја нисам проверавао да ли је то двадесет и четири просечне црногорске плате, како је, законски одређен износ награде, да ли је просек пао око 40% док су се скањивали да уруче награду, да ли ће им опростити гласачи. Возили су ме шклопоцираним аутом који таксира. Супругу Фила Филиповића која је примила награду „Петар Лубарда” за преминулог сликара довезао је Петар Ђуковић, члан жирија. О Семолъ гори, на свечаности, говорио је врло лепо Слободан Калезић, а глумац Бранко Вуковић прочитао је пролошку причу и опис речи Семолъ. Камерни оркестар је лепо музицирао. Честитке су формално послали Филип Вујановић, председник Републике, и Ранко Кривокапић, председник Скупштине. Да су здраво. Нису, наравно, поменули имена добитника. Они су се осамосталили (од људи, од свега, што даље од Срба и свега што почиње са словом С).

23. XI 2003, 19³⁰

4596.

Имао сам на подгоричкој укрупљеној и преко воље спремној свечаности неколико занимљивих сусрета. Одвајам породицу покојног Нова Вуковића, који није дочекао да као председник жирија потпише уникатну и заиста мајсторски урађену диплому и каже своју реч, па Драгана Копривицу који је објавио леп запис о књизи поводом уручења награде, Тодора Баковића који је први за књигу гласао, министарку која се не снебива, ректора, позоришне и друге ликове из културе, али сам видео да је један смотани момак Председнику саветник за културу, а још смотанији човек дошао на Новово место. Може бити да претерујем, али сам забринут за оно што је у њиховим рукама. Лако ће Црна Гора са симболима и његошевском прошлошћу. То јој нико неће узети. Мора да победи своје свеколико сиромаштво. То је проблем, њен и садашњи. Још ово: у медијима нисам добио велики простор, а сваки се потрудио да ме смести у своју политичку „битку”. Шта могу! На њихов образ. Моје кратке изјаве су биле литерарне, као и беседа У короти за гором, али нико није смео да је објави. Милократија!

23. XI 2003, 19⁴⁰

КЊИЖЕВНИ АРХИВ

БОЖИДАР КОВАЧЕК

МИЛАН КАШАНИН И МАТИЦА СРПСКА

Кашанинова Сабрана дела с великим се разлогом данас приказују у Матици српској. Много тога што је у књигама које су пред нама било је првобитно штампано у издањима Матице српске. Подоста тога и по два пута — у Летопису и у књигама које је Матица издала. Разлози су и у другим, личним везама Милана Кашанина и Матице српске, почев од његових најмлађих година, па до година старости.

Као гимназиста у Новом Саду у Матицу је, разуме се, долазио када би ђаке професори доводили. Сигурно је читао Летопис и понешто од других издања Матице српске. Но пресудан сусрет с њом збио се 1911. када је Милана, дечака још, Матица изабрала за стипендисту Нестора Димитријевића (1782—1856) трговца, Бечкеречанина. Нешто пре тога, његов брат Радивој постао је питомац Текелијине задужбине. Некако у исто време с Миланом, из исте Димитријевићеве задужбине стипендију је добио и Светислав Марић (1895—1973), који ће 1946—1947. и 1949—1956. бити потпредседник Матице српске. Њихово пријатељство, зачето у истом разреду Новосадске гимназије, било је доживотно, прокушано у опасности када су као матуранти 1914. пред сам рат, отишли на Видовданску прославу на Косово, па угарским властима постали суспектни, засведочено после Марићеве смрти Матичином постхумном књигом Одабрани списи С. Марића коју је начинио Кашанин и написао јој бриљантан предговор, овековечивши друга и стипендисту из ране младости.

Стипендију Димитријевићеве задужбине примали су обојица до краја студија које су због мобилизације у војску потрајале до после Првог светског рата. За усавршавање и студије уметности у Паризу добио је државну помоћ 1920. посредовањем Матице, заправо њеног секретара Тихомира Остојића.

Пред крај Првог светског рата из Загреба, где је студирао, отпуштен из војне болнице, долази у Нови Сад да ради на отцепљењу Војводине од Аустроугарске. Не сумњам да је био на поверљивој конференцији првака у Матици 17. новембра, те на Великој народној скупштини 25. новембра када је изгласано прикључење Србији.

Постављен је био за помоћника управника Пресбириа Народне управе Војводине и сауредника Српског листа. Та његова улога испитана и разјашњена није — недавно објављена књига Присаједињење Војводине Србији нема његовог имена ни у регистру.

Повезан са људима из Матице (Васа Стајић, Тихомир Остојић) који су иницирали јавна предавања у Новосадском магистрату, он је у децембру 1919. одржао предавање о тадашњој српској и хрватској књижевности говорећи, како се тога сећао Милош Црњански, највише и посебно о Дучићу.

У чланство Матице улази 1924. истовремено кад и у њен Летопис као сарадник. Капацитирао га је без сумње Марко Малетин који часопис уређује од јануара 1924. до јула 1929. Но, имао је и „жиранта” — Марић је још пре њега понешто објављивао у Летопису. Први Кашанинов рад у Летопису Матице српске био је преглед Српска књижевност у прошлој сезони у јануарском броју за 1924, у првој свесци Малетиновој. Од тада, до јесени 1928, за четири и по године објавио је преко 60 јединица у Летопису, што значи да је највреднији Малетинов сарадник. Пише прво о књижевности, нешто касније о ликовној уметности. Приказује, такође, дела о историји, музици, чак полиграфији, пише о часописима књижевним, али и научним (Старинар, Прилози за књижевност, историју и фолклор), о научним скуповима. Даје и покоји свој белетристички умотвор — приповетка Удовица, у Кашаниновом делу хронолошки прва а одлична, објављена је у Летопису у фебруару 1925.

Матица га је прихватила као једнога од својих првих људи и за послове и за части. На Скупштини децембра 1927. изабран је за члана Књижевног савета, одмах потом добија част да говори на свечаној седници за Светог Саву 1928. Јуна 1928. Летопис као уводник објављује његов програмски чланак Нови задаци Матице српске. Битно је знати његова најважнија мишљења о томе, па ћу изводе ишчитати:

Матица није никада била, па ни од сад не сме бити, искључиво војвођанска. Она мора остати Матица Српска. Њен Летопис има да пређе локални значај: са темама, читаоцима и радницима из целог српског народа, он треба да тежи да заузме видно место и прими на се улогу часописа који прати целокупан наш књижевни, уметнички и научни живот. Поред тога, Матица може да издаје и засебне књиге из разних књижевних области, што значи радове белетристичке и књижевно писана дела из области науке, или, другим речима, не само збирке прича и песама, него и расправа, студије и монографије из књижевности, филозофије, историје и социјално-економских наука. То је у толико потребније што се данас, по општем признању, српска књига, већ годинама, налази у кризи. Ту кризу не могу отклонити поједини књижари-издавачи, који за то немају ни довољно ауторитета, ни књижевне културе, ни чврсте организације ни сигурних и сталних читалаца. Матица Српска, као друштво од великог моралног угледа, са великим бројем чланова и, у исти мах, као културна установа која не почива на трговачкој основи, може много учинити за српску књигу и књижевност.

На подизању и ширењу наше ликовне уметности Матица Српска такође може и треба да ради. У нашој земљи нема ни једног уметничког часописа; уметничке монографије уопште не излазе; слике и скулптуре се продају мало; изложбе се посећују ретко; наш свет не познаје уметност и не зна јој вредност. При таквом стању ствари, дужност је Матичина да издаје монографије о нашим уметницима; то јој је тим лакше учинити што је она за своју књигу Српска уметност у Војводини, прикупила врло велик број фотографских снимака. Сем тога, у погодним приликама, Матица треба и да откупи добру слику и, тако, стално, систематски, попуни данашњу Галерију, богату сликарским радовима XVIII и XIX века.

Треба људи? За то је лако. Треба воље? За то је теже. Треба, најзад, организације и новчаних средстава? За то ће бити тешко. Али без организације и средстава нема ни рада ни успеха. Кад су се наши претци, пре стотину година, умели окупити, удружити, стално стицати добротворе, прилагати, налазити чланове, зашто не бисмо могли и ми, на некој још бољој, модернијој, чвршћој и широј основи? Треба само хтети и смети, и предано изводити један јасан и одређен план. И треба више волети напор но немар и апатију. Пријатно је мировати у крупној и благој сенци великих предака, али се тим ни до чега не долази и ништа не постиже.

Нити би Матица примала савете упразно, нити би их Кашанин наметао. Његовим програмским чланком и обилним другим расправама о часопису и у њему дошло се септембра 1928. до одлуке да Летопис уз уредника добије и редакцију, па су именована три сарадника Малетину: Федор Никић за политику, филозофију и право, Мијо Мирковић (књижевни псеу-

доним Мате Балота) за економска питања и Милан Кашанин за књижевну област.

Уследило је одмах и једно „часничко” задужење у писму од председника Радивоја Врховца:

Господину
Милану Кашанину,
члану Књижевног Одбора Матице српске

Београд

Част нам је умолити Вас да у име Матице Српске присуствујете свечаном отварању I Конгреса Савеза Руских Књижевника и Новинара, 25. 09. о. г., и свечаном отварању Конгреса Међународног Књижевног и Уметничког Удружења, 27. 09. о. г. Нови Сад, 22. септембра 1928.

Милан Кашанин, руски зет, ову дужност је свакако са задовољством прихватио и представљао Матицу у овом изузетно значајном догађању.

Од септембра 1928. до последњег његовог међуратног прилога у Летопису септембра 1929, дакле током године дана његов потпис је уз 55 библиографских јединица. То свакако није био једини његов сауреднички допринос часопису. Ваља додати неутврђен но свакако велик број прилога које је он прибавио од својих познаника и пријатеља као „референт” редакције. О Кашаниновим прилозима у Летопису овога периода те о послератном времену опширно је писала Мирјана Д. Стефановић.¹ Када се томе додају и друге компоненте његовог рада за Матицу види се да је његов значај за најстарију живу српску институцију доиста импозантан.

Једном дигресијом желео бих да илуструјем неку врсту Кашанинове сарадње с Малетином и пре но што му је то постало редакцијско задужење. Милан Кашанин, са братом Радивојем и Војиславом Мишковићем, колегама Милутина Миланковића, присуствовао је 2. новембра 1925. тренутку првог читања рукописа Миланковићевих астрономских писама која ће, уз још многа касније написана, чинити књигу Кроз васиону и векове. Главни слушалац био је Марко Малетин кога је у Миланковићев кабинет на Универзитету довео Вељко Петровић. Малетин се одушевио и одмах замолио те текстове за Летопис. Свакако с пуном сагласношћу В. Петровића и М. Кашанина које је Миланковић доживео као „стручни жири”. Овај детаљ из Миланковићевих мемоара² има наставак у сукцесив-

¹ Мирјана Д. Стефановић, Милан Кашанин у Летопису, ЛМС, 1980, књ. 426, 207—212.

² Милутин Миланковић, Изабрана дела, књ. 7, Успомене, 616—617.

ном двогодишњем објављивању Миланковићевих писама у Летопису, а и у Матицином издавању књиге 1928. године. Како је у томе Кашанин учествовао на почетку, тако је Миланковићу помогао и на крају тога процеса. Сведоче о томе два писма Миланковићева Марку Малетину. У писму од 2. 4. 1927.³ стоји: „Ваше саопштење да сте у прва два табака [књиге] нашли 100 погрешака убило ме је у појам, Милан Кашанин био је ван себе. А толико смо се мучили и гњавили.” Друго писмо од 10. 4. 1927. има овакве реченице: „Када сте ми јавили да сте у коректури првог табака нашли 200 погрешака, ја мало да нисам пао у несвест, а Кашанина тек што није ударила кап ... Када сам га прошли пут са Кашанином коригирао ... изгледао је савим пристојно.”⁴ Испоставило се да је реч о некој штампарској забуни, но Миланковићеве речи јасно показују да се Кашанин баш старао о тој најбољој српској популарно-научној књизи.

Године 1926. Матица је Вељка Петровића и Милана Кашанина ангажовала да раде на књизи Српска уметност у Војводини од доба деспота до Уједињења. Теренска истраживања ауторима су одобрена тек јуна 1926. када је књига, да је заједно с прославом била смишљена на време, требало да буде увелико готова. Све је, међутим, безнадежно каснило. Када је књига штампана, на самом крају 1927, као једна од две свечане књиге за стогодишњицу, дочекана је с помпом, мада Кашанин, знамо, њоме није био баш задовољан. Како би и био када је натеран на брзање недолично озбиљном, великом научном подухвату.

То је, вероватно, био почетак његових упитаности над приликама у Мatici и његових првих незадовољстава. Она су тињала појачавајући се до кулминације 1929, када је Матица постала поприште жестоких размирица које нису биле само личне и генерацијске провенијенције, но у много чему и политичке. Година је настанка Југославије и „нове интегралне нације”. Матичари око председника Радивоја Врховца (од 1920. до 1935) били су под ударом млађих снага — ближих југословенској концепцији, но и новом, модернијем општем делању у Мatici.

Кашанин је био међу овима другима. Пред Матичину Скупштину септембра 1929. он је један од потписника прогласа групе око Мирка Косића којим се траже корените промене у интегралистичком правцу. У исто време, на састанку групе којој је на челу био Милан Јовановић Батут, у Београду 23. 8.

³ Рукописно одељење Матице српске, бр. 10.757.

⁴ Рукописно одељење Матице српске, бр. 10.758.

1929, a za osnivanje beogradskog ogranka Maticе, Kашанин је, истина, рекао да кризу у Матици српској не треба драматизовати јер је последица „нерада дотадашњег секретара“ (Малетина, његовог пријатеља), али је после Скупштине која се поново изјаснила за Врховца као председника решио да не прихвати свој поновни избор у Књижевни одбор и да поднесе оставку. Тај докуменат, сасвим непознат, нашао сам ових дана не-сигниран, па и неинвентарисан у грађи Матице коју ринфузно приложеноу уз записнике чува Рукописно одељење. Тај текст дајем у интегралном препису:

Председнишаву Матице Српске
у Новом Саду.

Госпо ми је поштом дошле писма којим сам из-
вештен да сам изабран за члана Књижевног Одбора Матице Српске.
Нашо ми је што се не могу издати поштом писма. Губоко сам
се здвело, за поштом поштом, на мило место, у одбојима, да
ку прилике у Матици негде и да имамо писма у свему
да учешће на истој страни. Редовне Главна Скупштина, од
које су многи пријатељи Матице очекивали нештоке деформе,
није ништа изгодна сменају приликају Матици Српској, него
је само изметила по два-три година у свакој одбоји и, што
је најбоље, показала да су свијетски Матици погледали у два
пуца кабога. Не видети, дакле, слогу, јасен изгодан, ма-
дајачки поштом и задости културног залања, ни конзерва-
цију најбољих радника на књижевности, науци и просветној
стоју, а видети, науком, завањеном и књижевности, ниша
издавача, надгосавање и држе, савремено илузијом и
непогодни сваки рад и свако није уредивање од истој раду.

Закључујући на вањни и поштом, молим да се
ова моја поштом дошле оставка уважи.

29 октобра 1929 год.
у Београду.

Милан Кашанин

Председништву Матице Српске
у
Новом Саду.

Част ми је потврдити пријем писма којим сам извештен да сам изабран за члана Књижевног одбора Матице Српске. Жао ми је што се не могу примити понуђене части. Дубоко сам се уверио, за последњу годину, на лицу места, у одборима, да су прилике у Матици нездраве и да нимало нисам у стању да утичем на њихову промену. Редовна Главна Скупштина, од које су многи пријатељи Матичини очекивали истинске реформе, није ништа придонела санацији прилика у Матици Српској, него је само изменила по два-три човека у сваком одбору и, што је најгоре, показала да су чланови Матичини подељени у два љута тabora. Не видећи, дакле, слогу, јасан програм, младалачки полет и радост културног делања, ни концентрацију најбољих радника на књижевном, научном и просветном пољу, а видећи, напротив, завађеност и нетрпељивост, лична прегањања, надгласавање и пркос, сматрам илузорним и неплодним сваки рад и свако моје учествовање у том раду.

Захваљујући на пажњи и почастима, молим да се ова моја неопоречива оставка уважи.

29. октобра 1929. год.

Милан Кашанин

у Београду.

Тада је потпуно обуставио штампање својих радова у Летопису, али још увек не кида све везе са Матицом. После одласка Марка Малетина, радо је помагао новом вршиоцу дужности секретара и уредника Летописа Стевану Ђирићу, који се веома ослањао на Кашанина. Он му је прибављао радове за часопис и давао оцене приспелих рукописа. Предложио је Матици да покрене едицију савремених књижевних дела, а када то није уродило плодом почео је да уређује „Библиотеку савремених југословенских писаца” при „Народној просвети” у Београду. Уочи Скупштине 1930. сазвао је Федор Никић „опозиционаре” на скуп у кафану „Елита”. Кашанин је био присутан и говорио је против Врховчеве управе, а за „нове људе” у Матици српској. На Скупштини 30. 9. 1930. поновио је критике упућене Врховцу, посебно против његовог уређивања Летописа (уредник је Врховац био привремено, током 1930) јер то чини штампајући радове писаца без књижевног имена који нигде другде не би добили приступ у часопис.

Како је Врховац и тога пута поново изабран, Кашанин радикализује свој став, па до 1941. не даје гласа од себе у Матици. Одбијао је чак и понуде које су баш примерене њему. Тако је писмом Васи Стајићу 20. 8. 1932. одбио да у Летопису, у

броју-споменици Ђури Јакшићу пише о њему као сликару, јер вели, писао је о томе пре 2—3 године у Српском књижевном гласнику. А додаје и да не жели сарадњу са режимом у Матици који је „отуђио безмало све књижевнике из Војводине”.

Дакако официјелне везе, по дужности, није могао да избегне. Био је изасланик министра просвете на свечаности у Матици 9. 7. 1933, када је отворен Музеј Матице српске. Том приликом је и говорио па је неколико реченица из тога говора остало забележено: „Нови Сад је у својој скорој прошлости био центар наше југословенске културе, жариште културног живота Југословена. Он је и данас остао један наш велики културни центар, а несумњиво да ће то остати и у будућности. У таквој једној средини Матица српска је деловала преко 100 година, доневши огромне користи своме народу.”⁵ Дакако, морао је Матици и председништву да честита успех и у своје име и у име министра, но тај део његовог говора није остао забележен. Био је изасланик министра и на Скупштини Матице српске септембра 1933, но не знамо да ли је говорио. Јесте говорио отварајући у просторијама Матице 29. 9. 1934. велику свечану изложбу сликара Павла Симића дан уочи Матичине скупштине. Тиме се ипак није вратио Матици, нити променио став према њој. Знамо то из чињенице да је поводом поновног покушаја да се оснује „Месна Матица у Београду”, новембра 1934, на састанку на коме је било око 150 београдских чланова Матице, јавно рекао да је рад Матице српске „обичан дилетантизам”. Чланство у редакцији Летописа које му је тадашњи кандидат за председника Матице Васа Стајић нудио пред Скупштину 1936. одбио је, као да је знао да Стајић неће бити изабран.

Нема више вести нити документарног материјала о односима између Кашанина и Матице српске између два рата, што значи да је његова одлука да напусти Матицу била дефинитивна.

После Другог светског рата, знамо, Милан Кашанин је био проскрибована личност без могућности да било где сарађује, доведен заједно с породицом безмало на ивицу глади.

У издањима Матице српске на његово име наилазимо 1951. први пут — назначено је на књизи да је он редактор превода једне од књига Тургењевљевих Одабраних дела. Исте године о њему се расправља на седници Извршног одбора Матице 11. децембра. Дајем извод из записника:

⁵ У: „Отварање музеја Матице српске”, Годишњак Матице српске за 1934, стр. 196.

Младен Лесковац извештава да је Милан Кашанин, књижевник из Београда, понудио Матици да Матица изда друго издање његове књиге „Два века српског сликарства”. Чита се наведено писмо (бр. 2096/510). Такође саопштава да је Милутин Миланковић, п. председник Академије наука, својим писмом понудио Матици да она изда прву књигу његових мемоара. Чита се писмо именованог. М. Лесковац сматра да би било добро ако би Матица могла оба дела примити да изда.

После довршене дискусије донето је следеће

Решење

Умољава се М. Лесковац да саопшти писцима обеју књига да се Матица интересује за понуђена дела и замоли их да у погледу коначног одговора Матице сачекају извесно краће време док Матица установи да ли ће моћи обезбедити потребна средства.

Иако је тада потпредседник Матице био Кашанинов пријатељ Светислав Марић, иако се Лесковац, како смо видели, за то заузимао, није прошла намера да се Кашанинова књига из 1943. поново штампа.

Први пут ће послератна Матица један његов текст штампати у Летопису 1954. Били су то одломци из романа Привиђења под насловом Исповести Јоце Четвртка. Из тог романа Летопис је у шест махова седамдесетих година објављивао одломке, па је пре издања у књизи 1981. штампано чак 26 поглавља Привиђења. Године 1961. Матица у едицији „Савременици” објављује његову књигу приповедака У сенци славе. Шта је то тада значило тачно илуструје приказ те књиге у Књижевним новинама коме је аутор П. Протић дао наслов Повратак заборављеног писца.

Убрзо Кашанинова сарадња у Летопису умножиће се серијама прилога Судбине и људи (у годинама 1965, 1966. и 1967) Случајна открића (1977) и Сусрети и писма (1970). То су заправо саставни делови његових будућих важних књига од којих ће се две Сусрети и писма (1974) и Случајна открића (1977) појавити као издања Матице српске. Уз ове књиге Матица ће му за живота објавити и књигу Погледи и мисли. Роман Привиђења Матица је издала 1981. и то је мислим, била његова последња списатељска радост. Пет његових најбољих књижевних студија—есеја уврстио је Марко Недић у обимну књигу Писци као критичари после Првог светског рата (1975) из монументалне едиције Матице српске и Института за књижевност „Српска књижевна критика”.

Неколико прилога објавили су му и научни часописи Матице српске: Зборник за друштвене науке и Зборник за уметност.

Може се без ограда рећи да су односи између Матице и Кашанина после Другог светског рата релативно рано постали опет блиски. Кашанин је у Матици цењен писац не само за живота, но и постхумно. Међу таквим омажима Кашанину ваља споменути два важна доприноса познавању његове приватне личности. То је прилог К. Димитријевића Сусрети и разговори са Миланом Кашанином објављен у два наставка у Летопису 1984. и изврсна књига Преписка двојице младића (1991) у коју је П. Вукадиновић сабрао писма М. Кашанина и Св. Марића документујући једно заиста лепо пријатељство, лично и интелектуално. О њиховој стогодишњици 1995. Матица српска и Новосадски клуб приредили су 27. децембра у свечаној сали Матице сценско-литерарно вече на коме су глумци П. Момчиловић и М. Петровић говорили текстове пробране из те књиге.

Такав омаж је и представљање Кашанинових Сабраних дела у Матици за које је припремљено ово саопштење. Није сасвим исцрпно у смислу прикупљања података, поготову није довршено у коментарима, тако да, истина, можемо рећи да је Милан Кашанин и те како оплодио Матицу српску и она њега, али још увек нисмо зрели за процену да ли Матица више дугује Кашанину или он њој.*

МИЛИВОЈ НЕНИН

ПИСМА МИЛАНА КАШАНИНА ТИХОМИРУ ОСТОЈИЋУ

I

Поштовани Господине,
Опростите што вас узнемирујем овим писмом. Морам вас замолити за мало савета.

* У сажетом облику казивано на представљању Сабраних дела Милана Кашанина у Матици српској, 15. априла 2005. године.

Ја намеравам да израдим једну студију о везама и утицају мађарске књижевности на српску. У ту сврху, ја бих отишао до године у Пешту и онда ту ствар израдио дефинитивно. Ове године нисам могао, јер сам још увек војник. Међутим, ја имам довољно времена, прилике и расположења да тај посао већ сад и овде почнем радити, а касније, ако бих добио допуст од године дана, — као што се надам, — могао бих ту студију довршити још за време рата. Наравно, ако бих добио тај допуст, дошао бих у Нови Сад да се о целом овом послу опширније с вама поразговарам, — али, пошто је питање тога допуста врло проблематично, ја вас молим да будете тако добри па да ми преко писма дате неколико генералних упутстава.

Мени су познати радови г.ојце Политове и Г. Др Поповића (Лазе), али држим да су веома слаби, тако да се њима нећу моћи користити. Дисертацију Г. Радића нисам још читао, али судећи по вашој оцени у Гласнику, ни та монографија о Витковићу није као што треба. Других већих покушаја ове врсте ја не знам, па ми се чини да ћу морати радити све од почетка. У том послу, ја држим да ми ви, Господине, једини можете дати данас ваљаних упутстава. Г. Ј. Грчић, код којег одлазим покаткад и чијом добротом сам и добио вашу адресу, Г. Грчић, велим, може ми користити библиографијом, али он, чини ми се, не позна метода којима се изградила, једна, рецимо „Омладина и њена књижевност”. Међутим, ви не само да познате модерне научне методе, него сте о том питању (мађарске и наше књижевности) и сами неколико пута писали. Шта више, слушао сам од неких старијих другова да сте их управо гонили да раде у овом правцу, и не могу да се довољно начудим зашто не обрадише овако благодарну тему. Стара војвођанска болест: немар и леност. Међутим, ако ми то не израдим, који знамо мађарски, наши потомци баш неће...

Да! још ово: ја мислим да обрадим читаво доба од Сеоба до данас.

Ако ову ствар не израдим сад као ђак, после баш нећу, јер ћу касније радити друге ствари, за које се тражи више амбиције и више оригиналности. Али о том други пут.

Ја сам овде уписан на Универзу (V семестар, а два сам изгубио), имам добру вољу и велику библиотеку, па ћу моћи радити. Молим вас, дакле, за ваше савете на почетку рада. Мени није стало да ова моја студија буде дисертација. Главно је да буде добра и што исцрпнија.

Надам се да се нисам преварио ако сам рачунао на вашу добру вољу у овом мом младом послу.

Будите уверени и овом приликом, Господине, у моје поштовање, које сам увек имао према вама.

Загреб, 25 X 1917
Свеучилиште

Милан Кашанин
филозоф

P. S. Ако вас можда интересира како иначе пишем, могу вас упозорити да ће у једном од идућих бројева „Савременика” изаћи неке моје мање критике и прикази. Уосталом, сви ми најмлађи смо скерлићевци, богдановци и митриновићевци.

К.

[РОМС, инвентарски број 5.546; писмо је писано латиницом]

II

Згб, 4 XII 1917

Поштовани Господине,

много вам хвала на писму у ком сте ми дали генерална упутства на почетку мог испитивања српских и мађарских односа. Што се тиче проширења радње и на хрватски део наше књижевности, о том сам већ и сâм мислио. За Илирски покрет, на пример, моћи ће ми дати обавештења мој професор Др Шурмин. Радња ће изаћи тако велика да се неће моћи зализити у мале којекакве ситнице. Иначе, сваким даном се све више уверавам да је то огроман посао, који се не да свршити тако брзо као што сам мислио.

Књижевних новости овде има доста, али не знам да ли би вас данас интересовале, па вам зато о њима и нећу да пишем.

Видим из предговора Огризовићева „Нечистој крви”, да је не само Б. Станковић остао, већ и С. Пандуровић, и И. Секулић, М. Јанковић и Ј. Димитријевић.

У НСад ћу ваљда доћи тамо око Божића.

Поштује вас и поздравља

МКашанин

[РОМС, инв. бр. 5.545, латиница]

III

Загреб, 14 дец. 1917.

Драги Господине,

Захваљујем вам на вашој карти, у којој сте нашли за ме неколико речи охрабрења и пажње.

Ја вам прошли пут нисам писао о књижевним новостима не зато, можда, што вас оне не би занимале, него зато што сам се бојао да бих вам ја могао бити досадан.

Новости овде има много, и сваки дан све више. Загреб се силно променио за ове три године рата. Може се рећи да су Хрвати постали за 90 „гради” паметнији. Њих човек не може мрзити, као некад новосадски глупи радикали, — мир пепелу њихову! — највише ако би их могао жалити. После рата, морамо им помоћи, и они ће бити врло честити људи. Мени је врло добро дошло што сам ове три године провео искључиво међу њима: у Загребу, Осеку, Пожеги и Сарајеву. До данас, ми смо само физички и научно били један народ, али не психички. Да ме није стид, могао бих се називати и Хрватом, — сасвим би ми било свеједно, да ми наше име није милије, славније, с већим делима и уз веће душе везано. Они су гори, много гори од нас, сиротанци. Али зар нисмо ми, Срби из Угарске били на њихову путу, т. ј. на низбрдици?

Прекјуче сам опет био у једном књижевном кругу (у ком је био, поред свег избора, и по који фарисеј). Госпар Иво Војновић је читао своју нову драму *Imperatrix*, за људе које је он сам позвао. Ја сам с њим заједно у једној болници (Милосрдних Сестара), често му одлазим, а сад сам се решио да му будем оно што је Екерман био Гетеу и Пол Гзел Огисту Родену, т. ј. да бележим његове разговоре које води са мном. Г. Војновић је врло љубазан господин, а особито се радо дружи са млађим људима. Своју нову драму је читао код Г. и Г-ђе Кризман. Између осталих, онде сам упознао Г. Вл. Ђоровића. Он је такође овде, у једној болници. Нада се скоро у цивил каогод и ја. Г. Ђоровићу је поверена редакција за српски одељак новог „Књижевног Југа”, који излази сад у ову среду. О том часопису ваљда сте обавештени из новина. Мислим да ће бити врло добар, само ако га не забране временом. До бољих прилика, вршиће ваљану мисију. И ја мислим у њему сарађивати: испочетка ситнијим критикама и рефератима, а после и већим чланцима. Објавићу читав циклус малих, информативних чланака о садашњим српским књижевним покојницима. — То су, дакако, све ситнице, па ме љути што ме и на њих потписују. Ако ускоро дођем у цивил, можда ћу престати с писањем тих малих ствари, и бацити се сав на велике и озбиљне, јер ово што сад пишем, то може сваки учени магарац написати. Овако, губим и време и снаге. Главни мој рад биће у естетици и филозофији, а особито у роману и новели (не бојте се, Господине, не као Бошко Петровић или Г. Јован Живојновић; одмах би се сад убио унапред). То вам је читава неприлика, с тим мојим новелама. Да их штампам тек после рата, дуго ми је

чекати, јер ће ми онда изгледати већ мање вредне, а имаћу и друге онда да пишем, веће и озбиљније. А да их штампам сад... за кога, молим вас? Ко би их данас читао, крај руског „проблема“? и зар би ови овде могли право разумети наше људе и прилике? Неке сам био наменио баш за ваш Летопис, јер би онде најбоље пристали својом садржином, баш као што је и Вељка Петровића боље читати у Летопису и Бранкову Колу него у Гласнику или Делу. Други мирис, сасвим специјалан. За Гласник би добро пристале неке друге ствари, а роман би ми пристао (све под „малом“ претпоставком да буде добар) у свако издање, јер је опште српски.

Немојте се поплашити, Господине, да ја то имам већ све готово. Онда и сâм знам да не би ваљало. Све је то још само у плану или, највише, скицирано.

Да! кад сам споменуо В. Петровића, да не заборавим: Друштво Хрв. Књижевника издаје збирку његових приповедака. Избор и целу редакцију су поверили мени, а ја бих и предговор написао. Вељко је пристао, а хонорар је 100 К по штампаном табаку. О том ћу вас потоње обавестити кад о Божићу дођем у НСад, јер ће ми и ту добро доћи ваши савети.

Нечиста крв је прештампана без измена. Издање је лепо. Огризовићев предговор је сасвим новинарски, готово мизеран, некњижеван. Ни мере у речима, ни стила у писању.

Што се тиче ваше жеље да вам набавим нешто добро о Крањчевићу, о Назору, и другима, то вам је врло тешко испунити, из простог разлога што тога нема, а и што има, слабо је. Хрватима увек и свуда фали критичности: и у књижевности, и у политици. Њихов уман човек без пò муке каже највећу глупост, па се још после чуди ако му се неко насмеје. А тога имају, ироније. Јер је она први ступањ цинизма. А цинизам је првенац мајке дегенерације... Зато је најбоље, мислим, ако те песнике, — који су одиста добри, — сами прочитате, а ради информације прегледате *Savremenik* и други који лист. Специјално о Крањчевићу мислим да је најбољи рад М. Марјановића, који је штампан као предговор *Pjesniâkoj prozi S. S. Kranjâeviâa*, коју је издало Друштво Хрв. Књижевника. Та књига има у Матичиној библиотеци. О Назору је добро писао ВЧерина у Вихору, а није тако лош и предговор Др Б. Водника-Дрекслера Медвједу Брунду. Тек, што је главно, нешто као Писци и књиге или Импресије из књижевности, тога нема, него човек мора да лови поједине оцене по свим политичким и књижевним листовима. Ја хоћу да радим једну књижевну студију о А. Г. Матошу, па имам муке док и његове чланке пронађем.

На суперарбитрацију идем тек 2 јануара, тако да бих у НСад дошао четврти-пети дан Божића. Волео бих да с вама

мало више разговарам, јер у Загребу, поред све његове електрике, човек не може лако наћи једног солидног интелектуалца и рационалисту.

Поштује вас и поздравља
МКашанин

P. S. Кад сам писмо завршио, прочитао сам га, и увидео сам да у њему највише говорим о себи самом. Младост...

[РОМС, инв. број 5.548, ћирилица]

IV

Поштовани Господине,

Вероватно да и сами погађате зашто вам се овако дуго не јављам: непрестано сам се надао да ћу моћи доћи у Нови Сад. Међутим, досад то због војске никако нисам могао, а сад, опет, кад сам униформу, једва једном, скинуо, исто тако не могу, јер су предавања на Универзи отпочела, а и пут је страшно поскупио. Мој долазак, дакле, морам одложити за другу, бољу прилику, ма да ми је то жао.

Сад, кад сам постао слободнији, бацио сам се на интензивнији рад. Осим за *Savremenik*, одсад ћу радити мање приказе и за *Književni jug*, који се више чита. Али, као што сам вам писао једном, ја тај посао сматрам провизорним, а у тишини радим друге, веће послове. Интересантно је како и ситнице изазивају пажњу: данас вам шаљем два броја франковачке мајке *Hrvatske*, у којој је изашао један кретенски нападај на ме, *Hrvatska* је најшалаљивији и најзабавнији лист загребачки, само ми је жао што се мало чита, па ми се неће „глас” мало даље разнети изван Загреба. — Уз то, шаљем вам и један број *Obzora*; у ком је штампан један мој информативан подлистак, иако много осакаћен и „цензурисан” од бистрог уредништва.

Што се тиче вашег распитивања о Г. К. Страјнићу, могу вам рећи да се ја, истина, с њим познајем, али ретко долазим с њим у додицај. Иначе, факат је да је слаб и болестан, и да је без новаца. Могуће је да је он красан човек, али је писац врло слаб и без талента, тако да се од њега ничему не надам.

Друга свеска Богдановићеве *Историје књижевности* није изашла. Клаићеву књигу о Витезовићу и Шишићеву *Историју Хрвата* вам могу набавити. Ако, дакле, хоћете да вам их по-

шљем, јавите ми, јер ко зна кад ћу ја у НСад, да вам их донесем.

Него, да вас за нешто замолим. Ми ћемо гледати да издамо овде једну књигу Г. В. Стајића, да на тај начин помогнемо мало његовој сиротој и несрећној породици. За то би нам требали они Летописи, у којима су изашли његови чланци, за време вашег уредниковања. Молим вас, дакле, да порадите, на неки начин, да Матица пошаље на мене све оне бројеве у којима има по која расправа или критика од Г. Стајића.

Поштује вас и поздравља
МКашанин

Загреб, 24 јан. 1918

Р. С. Одсад ми пишете на адресу коју сам ставио на конверту, ма да можете и на Универзу.

[РОМС, инв. бр. 5.543, ћирилица]

V

Поштовани Господине,

Тек вам сада одговарам на вашу карту, јер сам био у великом послу, па вам нисам могао књиге брзо набавити, а без књига, опет, нисам хтео ни писмо да вам шаљем. Данас одавде полази мој друг Костић, који ће вам донети и књиге и ово писмо. Не знам, само, да ли вам је добро ово издање Шишићеве Историје, јер су друга сва распродана. Ако вам није добро, или ако га већ имате, можете ми ту књигу вратити, јер ја, на срамоту, немам ниједне Хрватске Историје, а и не знам је. — Све три књиге заједно стају канда баш равно 10 К. Новац ми можете послати поштом, или ћете ми га дати кад на лето дођем у Нови Сад, како хоћете. Ја с новцима не стојим рђаво. Осим стипендије, имам једну инструкторску, нешто и хонорара примам, а у Мензи једем бадава, тако да могу лепо, засад, изаћи на крај. Међутим, на јесен ћу свакако у Пешту, па не знам како ћу онде живети, јер ће ми онде сва приватна моја заслуга отпасти, а и бесплатна менза, и остати само стипендија. Са 120 К, међутим, данас човек једва пристојан стан може платити, а камо ли све остало. Требало би, дакле, безусловно да нам се стипендије повисе. Да сте ви још секретар Матичин, с вама би се дало бар паметно разговарати о том, а овако не знам

шта ће бити. Кад на лето дођем у Нови Сад, мораћу о том говорити са онима који данас управљају Матицом, и ако се не надам повољним резултатима.

Сад иде пролеће, и ја се спремам за интензиван рад. Узео сам стан изван града, у једној старој вили, код сликара Г. О. Ивековића, да бих био сâм и да ме нико не буни. Не знам да ли вам је познато како је Г. Н. Андрић расписао награду од 5000 К за најбољи роман. Још се мислим да ли и ја да учествујем у конкурсy. С једне стране, привлаче ме прилична свота и кариера која би с наградом била везана, а с друге стране, одбија ме данашња читалачка публика, која нема уши за моје речи. Ја ћу радити, а да ли ћу ствар штампати, још ћу видети. Да бих ја добио прву награду, о том ни тренут не сумњам, само ако оцењивање не би бунио српски карактер мога дела.

Иначе, радим и на науци, ма да се то са оним првим баш много не слаже. Моје васпитање је скроз погрешно било, а томе је крива једино некњижевна новосадска средина. Све што сам научио, научио сам из књига и рођеним опажањем; лично ме нико никад није помагао. Зато сам ја, оличена фантазија и осетљивост, изашао интелектуалац и критичар, а то убија сваки стваралачки рад. Одрастао у сиротињи, ја сам увек морао држати очи отворене и слушати савете: „Пази! Пази, да не удариш главом о зид!” О, камо среће да сам чешће ударао главом о тај фабулозни зид, — данас бих био богатији душом но што сам.

Сад свеједно, ја ипак верујем да ћу моћи и нешто ваљано стварати.

Ових дана сам свршио нацрт главних начела моје филозофије, која ће се звати херојска филозофија, за разлику од досадашњих Вербалних филозофија јалових мисли. То ће бити једна скроз рационална филозофија. — Сад сам отпочео да сређујем белешке за моју Естетику. То ће бити читав циклус књига, које ће се силно разликовати од оног мољца и архивара који се зове Др Петронијевић, тај троми играч око лажног бога од злата, немачке филозофије.

Занесен великим мислима и плановима, ја никако не доспевам да радим ону књижевно-културну студију о нама и Мађарима, о којој сам вам писао. То ћу мало после. У раду ме спречава и политика. Можда сте о том дознали понешто и из новина, јер ме је франковачка Hrvatska трипут напала, учинивши ми част и рекламу. Био сам изабран за говорника студента на Прерадовићевој прослави, али је она одложена. Због тога што је та прослава забрањена, овде је свет ван себе од беса и једа, јер наши добри Хрвати још увек мисле да се сав национални рад састоји од парада и демонстрација. Бадава ја на

свим скуповима гримим против вербалног национализма и препоручујем један позитиван рад, они моје дуге монологе гласно одобравају, али се мичу слабо. Ипак, с напретком Хрвата можемо бити задовољни: они су сваким даном све бољи. Данас Загреб одиста нешто значи: у њему има врло ваљаних људи, маса се освешћује, па се можемо надати да није далеко дан кад ћемо их моћи признати равноправнима. После још мало хаџи-лука у Београд, па ће постати красан свет, и онда ће наше научно и теоретско јединство остати жива стварност.

За данас, Господине, нека вам ово писмо буде доста. Кад се састанемо, разговараћемо о свим тим питањима опширније. Ви мене тако мало познајете, да ми је готово неугодно што вам оволико и овако пишем. Оппростите.

Срдачно вас поздравља
ваш МКашанин

Загреб, 19 III 1918

[РОМС, инв. бр. 5.547, ћирилица]

VI

Загреб, 22 X 1918

Јурјевска, 55

Поштовани Господине,

У име више људи, молим вашу помоћ у једној важној ствари.

Услед Вилсонових порука и оснивања Народног Већа у Загребу, постало је актуелно питање и наших крајева у Јужној Угарској. О тим земљама се најмање зна и пише, и о њима су овдашњи људи најслабије обавештени. Требало би заинтересовати хрватску и словеначку јавност за бившу Војводину. Г. В. Стајић је у ту сврху већ издао један мали проглас на „нове Србе”. И ја сам нешто покушао у том правцу. Гледаћемо да наша омладина на Универзитетима такође изда једну резолуцију. Али је то све још премало, — особито после несрећних изјава Др К. Хаџије, — него би требало да ураде нешто и наши најугледнији и најспособнији људи. Зато вас молим да пошаљете неколико чланака за Глас и Хрв. Реч политичко-културног садржаја, у којима би се видело наше право на Банат, Бачку и Барању. Чланци нека буду кратки и с политичком тенденцијом. Ако бисте доспели да напишете и што веће, онда најбоље пошаљите у Хрв. Њиву. Али је ипак главно написати мање

чланке за Глас и Хрв. Реч. То не одузима много времена, а доноси видљиве резултате.

Исто тако вас молим да пишете Г. Г. Јакшићима, Ђ. Грујићу, и другима, да и они нешто учине у том правцу. Кад су сви крајеви проговорили, не смео ни ми ћутати, ако не желимо да Мађари јаве у свет како смо задовољни са њима. И Румуни говоре, и Словаци, само ми ћутимо.

Ја лежим већ осам дана у шпањолској грозници, тако да нисам могао дознати ко нас заступа у Народном Већу. Добро би било кад би се неко онде стално настанио ко би бранио наше интересе.

Безусловно треба нешто подузети. Ја сам вам споменуо само новинску кампању. Можда би се могло и нешто веће урадити. То ви знате боље просудити него ја. Чим устанем из постеље, отићи ћу Светозару и Срђану да чујем њихово мишљење, па ћу вас обавестити. Дотле ћу гледати да са Г. П. Коњовићем и сâм нешто урадим.

Ко је написао онај чланак у Хрв. Речи, недавно, о Војводини? Је ли вам познато?

Чудим се да се не мичу они славни политичари око бивше Заставе и Браника! Та они су некад учили Пашића и Сазонова како се води политика и давали савете Берхтолду! Где су сад?

Ја не мислим да наше земље стоје горе од других у погледу будућности и да су у опасности да буду заборављене. Али ће ипак нешто значити кад се чује шта ми сами мислимо и шта желимо, а не да на мировној конференцији Андраши има толико аргумената contra, колико Пашић и Прибићевић имају pro.

Овде већ два дана трају велике манифестације по граду, који је окићен заставама. Све иде врло добро. Само не треба да „презрени” Хрвати изађу бољи од „славне и старе” Војводине!

Уосталом, могу вам рећи да сам, за оно неколико дана што сам их провео у НСаду, доживео врло ружна разочарања: нашао сам свега једног, највише два интелегентна човека.

Као што видите из овог писма, ја нисам отишао у Пешту, него сам се поново вратио у Загреб. Разлози су чисто материјалне природе. Уосталом, овде ми је добро у сваком погледу.

Очекујући ваш одговор, много поздрављам вас и вашу госпођу. Из ваше куће понео сам најлепше успомене и најбоље утиске. Ја сам вам на том врло захвалан. Додуше данас не могао више тражити људе фењером као Диоген, него нам стоји на услузи електрика, али се човек исто онако ретко налази као и кад су га тражили фењером. Нажалост, материја се брже ме-

ња од душе! Зато вас сад још више поштујем него онда кад сам вас мање знао.

Одани вам
Кашанин

[РОМС, инв. бр. 5.544, латиница]

VII

Paris, (Ve); 52, Rua Gau — Lussac, 52

Поштовани Господине,

Није потребно ни да спомињем како бих вам одавде могао много писати. О томе како живим моћи ћете дознати из фељтона које сам послао Г. Коњовићу за његов лист, и Г. Вл. Ђоровићу за његов. Нешто ће вам мало моћи причати и Г. Стајић. Највише ће се дознати кроз неколико година, кад о Западу будем опширније писао. Данас се не ради о том, него опет о том проклетом новцу.

При поласку, ја сам добио од Просветног Одељења припомоћ (1000 fres) за свагда. Г. М. Петровић или није могао или није умео да ми изради државну стипендију. За три месеца, ја ћу ону суму од 1000 fres потрошити сасвим, — јер је овде ужасна скупоћа, — а онда остајем без марјаша. Могу се вратити натраг. А ја сматрам за грех и злочин да прекинем пут још пре но што сам и кренуо.

Ја, дакле, молим вас, Господине, ако имало верујете у мене, да ми израдите државну стипендију. Један мали разговор са Г. Давидовићем могао би да ме спасе. Ако сте здрави, па можете у Београд, ја не сумњам да ћете ми ово учинити. Да је тако најбоље, то ми је рекао и Г. М. Поповић, начелник, који вас и Госпођу много поздравља.

Иначе, кад не мислим о новцима, врло сам расположен, и могу добро да радим. До зиме мислим да свршим неке ствари, и да их штампам. Боље би било кад бих још чекао, али ето не могу: треба од нечег живети. Париз силно троши живце, и човек мора добро да се храни ако хоће да ради.

Непријатно ми је што ми ово писмо — прво из Париза — није радосније. Али, ето, не може бити.

Обрадоваће ме ако ми се јавите. Овде се ништа не зна шта се код вас догађа. Кад бисте нашли згодну прилику, могли бисте ми послати који лист или књигу, о којима мислите да би ме интересовали.

Писма немојте слати поштом, јер слабо долазе, него по неком ко се овамо крене.

Како се креће Нови Сад? То ме нарочито занима. Чујем да се „Коло Напредног Женскиња” спрема за велику јесењу офансифу. Нека му је срећно!

О мом стипендијском „проблеми” пишем у исти мах и Г. М. Петровићу. Можете се претходно споразумети с њиме. Али само брзо, молим вас, тако да за месец дана добијем решење.

Други пут ћу вам писати лепше, и веселије, — ја се бар надам.

Много вас поздрављам, вас и вашу Госпођу.

5. маја 1919.

Кашанин

[РОМС, инв. бр. 5.549, ћирилица]

У периоду од 1917. до 1919. године Милан Кашанин (1895—1981) и Тихомир Остојић (1865—1921) разменили су укупно 14 писама. Прво се јавио Кашанин — адресу је добио од Јована Грчића, који тада живи у Загребу.

Овде, пак, објављујемо само седам Кашанинових писама. Наиме, једно Кашаниново и шест Остојићевих писама не налазе се на свом месту у Рукописном одељењу Матице Српске, а не постоји ни траг о томе да их је неко узео. Не остаје нам ништа друго него да са картица из каталога РОМС препишемо инвентарске бројеве, датуме и „садржај” тих писама. Најпре говоримо о Остојићевим писмима: 28.057 од 21. новембра 1917 — „сугестије за проучавање српско-мађарских књижевних односа”; 28.053 од 25. децембра 1917 „интересовање за књиге и разна књижевна питања”; 28.054 од 23. фебруара 1918 „наруџба књига и новина”; 28.055 од 31. маја 1919 „интервенција за стипендију адресату”; 28.056 од 29. октобра 1919 „питање помоћи адресату за студије” и 28.058 од 10. децембра 1919 „бодрење адресата на студије и рад”.

Кашаниново „изгубљено” писмо има сигнатуру 5.550, послато је из Париза 3. децембра 1919. и садржи обавештења о Кашаниновом животу у Паризу.

Тихомир Остојић и Милан Кашанин су се упознали у Новом Саду. Наиме, у Гимназији коју је Кашанин похађао од 1906. до 1914. године, Тихомир Остојић је прво суплент па онда и професор од 1889. до 1911. године, када је пензионисан. Да ли је Остојић у Гимназији предавао Кашанину из ових писама не може се закључити; али се види одговорност Тихомира Остојића према младом човеку и спремност да помогне.

Уз ова писма доносимо најнужније коментаре. О дисертацији Душана Радића о Михајлу Витковићу (написаној на мађар-

ском језику) Тихомир Остојић је писао у СКГ, 1909. године, књ. 23, стр. 217—221.

Др Буро Шурмин (1867—1937) је био историчар књижевности и професор на Загребачком свеучилишту.

Милан Огризовић (1877—1923), средњошколски професор, књижевник у најширем смислу те речи.

Вјекослав Клаић (1849—1928) је у Загребу 1914. године објавио књигу Живот и дјело Павла Ритера Витезовића.

Фердо Шишић (1869—1940), историчар.

Никола Андрић (1867—1942), књижевни критичар и преводилац.

Бранислав Петронијевић (1875—1954) наш најзначајнији филозоф с почетка XX века.

Томас Вудроу Вилсон (1865—1924), двадесет осми председник Америке (1913—1921); 1918. године представио је мировни уговор у 14 тачака. Предводио је делегацију САД на Париској мировној конференцији.

Петар Коњовић (1883—1976), композитор и музички писац; од 1917. године живео у Загребу.

Срђан Будисављевић (1884—1968), адвокат, министар и народни посланик, био је један од покретача листа „Глас Словенца, Хрвата и Срба”, који су од 1. јануара издавали дисиденти Хрватско-српске коалиције.

Однос Милана Кашанина према Светозару Прибићевићу (1875—1936), политичару, најбоље је представити Кашаниновим речима из једног писма Светиславу Марићу: „Ја сам у Светозара просто заљубљен”.

Милан Петровић (1879—1952) професор књижевности у Новосадској гимназији (1906—1929), повереник за просвету привремене Народне управе у Новом Саду (1919) и председник Матице српске (1947—1952).

Што се тиче прославе стогодишњице рођења Петра Прерадовића, она је одржана и поред изричите забране, да би се на крају претворила у уличне демонстрације. Из књиге Милан Кашанин, Светислав Марић, Преписка двојице младића, Нови Сад, 1991. године, сазнајемо да је Кашанин, као председник студената одржао говор над Прерадовићевим гробом. Преноћивши код једног пријатеља, Кашанин је избегао хапшење.

БОРИС ПАРАМОНОВ

ВАНКЊИЖЕВНИ УТИСЦИ ИЗ МОСКВЕ

Оне тамо недеље задесио сам се у Москви, и провео тамо десет дана.* Наумио сам да је обиђем и осмотрим. Нисам био једанаест година, и уопште, она није мој град, ја сам из Питера. Али никада нисам осећао традиционални антагонизам, Москва ми се увек допадала. Или још боље: Москви све добро стоји, њу је тешко, а вероватно и немогуће, покварити. Говорили су ми, додуше, да ништа није као пре; да се, благо речено, много тога променило, и то не баш набоље. Све време су спомињали некакве Лушковљеве медведе. Похвале су чували за касније. Медведе, у својим аутомобилским обиласцима, нисам уочио. А друго московско чудовиште ми се чак и допало: Церетелијев споменик Петру Великом. Има ко се бунио. Да то и није Петар већ Колумбо, и да је био намењен Америци, која се напрасно уплашила транспортних трошкова. Тако је Колумбо постао Петар. Необично ми је драга цела та прича. То и јесте права Москва. То је, ако хоћете, Русија — надасве еkleктична, или, како се својевремено говорило, сваштарска земља. Московски Петар је данашња варијанта Василија Блаженог, који такође није неко ремек-дело — па ето, стоји, и свиђа се странцима. У најмању руку ово (то јест Петар) не заостаје за Окуцавом на Старом Арбату: има шта и да се види. А таквих Окуцава су читаве армије у Лондону, тамо су смислили да дижу споменике без постамента; по свему судећи, лабуристичка ујдурма. А Москва је царски град, њој приличи раскош, никакви лабуристи ту немају шта да траже. Њих се, додуше, најма-

* 11. маја 2005. године Борису Михајловичу Парамонову је у Москви додељена Пушкинова награда за есејистику, а овај извештај је датиран 5. јуном 2005. године. — Прим. прев.

ње треба плашити: Москву нису успели да преуреде чак ни комунисти-бољшевици!

Ето, то је мој основни утисак. У Русији није било комунизма, није било совјетске власти, ни Лењина, ни Стаљина. Свих ових седамдесет и кусур година нису друго до — сан, наравно страшан, али обичан руски сан. А ни најстрашнији кошмар, како каже пословица, није без божје милости. Обломовљев сан, ако хоћете. Иља Иљич се још није пробудио за нови живот: ни седамнаесте, ни деведесет прве, још се преврће на свом дивану с једне на другу страну. Медвед у брлогу, нема бољег поређења.

Наравно, могло би се и цепидлачити. Сигуран сам да су се житељи Череповца или Чељабинска, да не говоримо о онима у Тумењу, тотално променили. Поготово у Тумењу, био сам тамо у време евакуације,** и није мирисало ни на какву нафту: било је то нешто дрвено. Неспорно је сасвим нестало и руско село, и то не толико у социјално-економском смислу, већ више као пејзаж. Нестале су сеоске улице обрасле у траву, избраздане тракторским гусеницама (в. дневнике Нагибина). Али Москва се не да тракторима, па чак ни метрополитену. Баш за време мог боравка десио се фамозни прекид струје; беше то порука старе госпе-историје да нам не треба никакав метро, не требају нам Иљичеве сијалице. Ни аутомобили нам не требају; мада су преплавили Москву, и јуре као на тркама, нису друго до најобичније раге. То се Вањка јуначи и вози као луд. Што се тиче бензина, он му дође као овас. У московском аутомобилизму има нечег што чак није ни старо већ — древно, архаично. Некаква крда, степске кобилице, Џингис-канове хорде. И као свака архаика, и ова изазива ужас: диносауруси, птеродактили. Примећујем да сам наставио да се бојим аутомобила и после, у Њујорку, све страхујући док седим у њима, када ће да се покваре.

Толико о руском односу према техници. Русија не само што није постиндустријска, већ није ни индустријска земља. То не треба доказивати, узмите такси и провозајте се макар по Садово-Кудринском. Узгред, у Москви нема таксија. А ако неки и наиђе, таксисти имају сасвим произвољну тарифу (појам таксиметра је нестао) и равнодушни су на негодовање непријатно изненађених муштерија. То је већ из домена руског капитализма: боље једном опљачкати него се бавити послом десет година. О, Русијо, одговори! Она ћути. Јури као Гогољева

** Мисли се на евакуацију приликом блокаде Лењинграда за време Другог светског рата, који је Б. Парамонов преживео као дечак. — Прим. Прев.

У кафани није битан јеловник, он може бити свакакав, већ послуга — и тоалети, који блистају од чистоте и од неког, право рећи, уметничког дизајна. То је веома необичан, раније незамислив, утисак за престоничне госте. И то је тако посвуда, у сваком подрумчићу. Што се тиче послуге, келнера или, како се пре говорило, конобара, нема више ни помена оног чувеног обера из Мртвих душа, који се одликовао таквом врпољавошћу, да ниси могао да му разабереш лик. Данашњи московски конобар је, за дивно чудо, управо лице. Појава. Достојанство недељиво од најпрефињеније услужности. Мислите шта вас воља, али то је знак некаквог бољитка. И није то безначајна ситница, већ пре доказ кретања према светским стандардима, где сфера услуга постаје главни извор зараде.

Све у свему, оне пристојније московске угоститељске установе сасвим су на нивоу послужења у Бољшом театру, у шта сам се уверио на „Валкирама”. Ма шта ви рекли, то је ипак некакав прогрес.

Додуше, о каквом прогресу говоримо, када нас не напушта снажан осећај да је московски живот — нешто вечито, ванвремено, неисторично? Москва — то није историја већ природа или, боље рећи, битак. Историја, прогрес, отварање хоризоната — то је Петербург. Зато је о њему и речено: ово место има да опусте. Пустош, или филозофски, ништавило — то и јесте слобода, неукорењеност, немир, стрепња. Имиц Москве је, напротив, самодовољност. Па откуда онда немир, који не спопада толико дошљаке колико староседеоце, Русе, Московљане?

Овде је упутно подсетити се Солжењициновог интервјуа. Запањује како је овај човек играо на карту садашње власти, а у исто време јој измакао тло под ногама. Испразност парламентаризма, нечастивост олигархије, немогућност спољашњег увођења демократије — то је оно што говори, мисли, или ради Путин. И њему, Путину, се чини, да је то основно, да је све остало празна реторика. Учинило му се да је у Солжењицину нашао ауторитарног савезника, малте не па идеолога. А Солжењицин је у ствари подметнуо бомбу с одложеним дејством — питање самоуправе, демократију као земство. То делује као застарели програм — па заузета су већ сва места! Нека старца, нека трабуња. Али Солжењицин не скицира програм него констатује чињеницу — чак ако ни њему самом није баш све јасно. Оно што се дешава у Русији од краја осамдесетих година — јесте самораспад империје, а заложне акције или Чубајс с Березовским, то су пуки жетони, па нека и модрикасти. Диктат дана, заповест времена, и то не руског, већ светског, јесте губернија, локална управа, провинција, уза сву компензацију

поштапалицом „глобалност”. Судбина данашњег човечанства је да се распадне на „Босне”, преместивши онамо главне и моћне ресурсе (злогласни „аутсорсинг”). Зашто су се Русија и Москва тако уплашиле свог одиста руског (да не кажемо пре-васходно хришћанског) геста и не знају како да обележе свој најзаконитији празник — 12. јуни?

Зато што — а то се зна на нивоу колективног несвесног — изван империјалне величине, изван државне моћи нема ни праве културе — културе великог стила, како ју је назвао Шпен-глер. Демократија, претпостављајући и омогућујући крај импе-рије, губи тај велики стил, култура се у демократијама претвара у синоним локалних нарави. Шта је Рус изван државе, изван кафанске Москве, изван Јесењина? И није више Рус, већ „Ру-син”, Галицијанац. Шта је Солжењицин изван ГУЛага? Ста-рообредник, минорит, амиш.

Споменути Еренбург је двадесетих година посетио крај који се тада звао Закарпатска Русија. Тамо су сви листом били словенофили, а књижевна интелигенција је предано чувала ру-ски језик. Месни класик је написао:

Треба прво с мамицом
Добро се упознати,
Да би с лепом девицом
Могоа љубовати.

Нема се шта приговорити, све речи су руске. Осим што нагласци храмљу. Јер — правилан је само престонички акценат. А тада више и није акценат, већ норма.

Норма је оно што недостаје данашњој култури. Ето чега се боје у Москви, и у Русији. Садашње руске фобије, превира-ња, трвења — представљају пре културни страх неголи поли-тичку линију.

Нећу рећи ништа ново, ако кажем да истинска Москва није Садово-Кудринска са Новинским пасажом и спомен-ку-ћом Чехова приде, већ — нека тамо Плотникова уличица. Привлачност Москве уопште није империјална, па чак ни цар-ска, већ — вечна, непролазна. Москва по свом уметничком типу није престоница већ мајур, имање, посед. У ствари, таква је била и у време истинске империје, када се престони град Русије налазио на обали Неве — садашњи Санкт-Петербург Лењинградске области.

Превела с руског
Драгиња Рамадански

СЕРГЕЈ ГАНДЛЕВСКИ

МОТИВИ ДЕТИЊСТВА

Три или чак четири поколења совјетских људи проживело је свој век у заточеништву: граница је била „забрављена”, информације из иностранства, ако су некако и цуриле, биле су деформисане до непрепознатљивости.

Док су мане таквог стања ствари општепознате, о врлинама се и не размишља: између четири зида може тако лепо да се машта! Руски интелектуалци су, и заједно и одвојено, много тога измаштали и домислили: Запад, предреволуционарну Русију, саму слободу — не може се све ни набројати. (Отприлике тако су, више због недостатка веродостојних знања а мање због доброг живота, и западни интелектуалци измислили Совјетски Савез — Државу радника и сељака.)

Живот под тоталитарним режимом подсећа на својеврсну карикатуру детињства, али детињство, ма како га карикирали, представља златно доба живота. Зато би се могло рећи да се под совјетском влашћу и стварно, у извесном смислу, живело „лакше и радосније”, како је то још Стаљин говорио. Али грешно је и помислити тако нешто: милиони убијених су недопустиво висока цена за касарнску безбедност народа и за болно задовољство руских интелектуалаца уљуљканих илузијом да, без обзира на сопствену мизерију, негде на белом свету постоје државе у којима тече мед и млеко. Сећам се наше благонаклоне реплике — „да су нама ваше бриге” у одговор на јадиковку понеког залуталог странца. С једне стране сасвим разумљиво, а са друге — не сасвим уместо.

Комунални проблеми и свакодневне тешкоће на које смо навикли да се жалимо, скоро да су нам добро дошли, скрећући нам пажњу са свих осталих, метафизичких мука. Па и совјетска власт, неизбежна, тегобна и свеprisутна, попут зубобоље, ефектно је заклањала од мислећег човека суморну чиненицу:

да он није само несрећни поданик „империје зла”, већ и становник планете која се с правом сматра долином плача, док људска судбина, у складу са старом изреком, посвуда наликује води просутој по земљи.

А онда смо одједном, ни пет ни шест, постали слободни. Слобода нам је дошла „одгоре” — у виду партијског функционера с нејасним изражавањем, с фрикативним „г” и с великим белегом на ћели.

Лична заслуга сваког од нас у ствари општег ослобађања — част изузецима — занемарљиво је мала и упоредива је са доприносом крупнице снега у сурвавању снежне лавине. Зато користим случај да се и овога пута захвалим М. С. Горбачову, чак и ако нас је грешком спасао.

(Вероватно се лакоћа са којом ми сада враћамо слободу онима „горе” може објаснити лакоћом њеног стицања: од тешко зарађеног иметка не растајемо се тако брзо, само од оног лако стеченог.)

Неучествовање — то је било све на шта је био спреман иоле честит човек. Осамдесетих година неко је рекао у пријатељском разговору: „Да смо заиста часни људи, не бисмо седели за овим столом.” Јер, они заиста часни људи били су тада политички затвореници.

Признајем, прозевао сам почетак краја. Нико од мојих многобројних познаника (а међу њима има и паметних људи) такође није предвидео и предосетио да је крах совјетског режима тако близу. Напротив, сматрали смо да ни нама ни нашој деци, на нашу огромну несрећу, није суђено ништа друго.

Наглост промена нас је за извесно време чак лишила унутрашње равнотеже — до те мере нам је ушло у навiku доживотно противљење спољашњем притиску. Тамо где је одувек било нешто гломазно, формирала се празнина — вероватно се с таквим изразом лица устаје с пода након смушеног покушаја да, по сили дугогодишње навике, седнемо у стару фотелју, која тек што је однета на отпад.

Али, нас су ослободили и, изгубивши осећај стварности дешавања, почели смо бојажљиво да се навикавамо на нове услове, да долазимо к себи и откривамо неке, не увек пријатне, ствари.

На пример. У сваком интелектуалном кружоку се природно — уз понос али и са жаљењем — претпостављало да изван граница дотичног друштва од максимум 12—14 људи — влада свеопшта затуцаност и страхота пропадања. А када се све разбистрило, испоставило се да има на стотине сличних кружока.

Или ово. Одједном су с ТВ екрана из уста несимпатичног и дозлабога лажљивог коментатора зазвучале речи истине, што

је на неки начин тренутно учинило поглед његових, колико јуче сасвим бестидних, очију — човечнијим. Наметао се закључак: одистински лоших људи и нема баш тако много — већина гадости чини се из слабости а не добровољно. Далеко је боље да држава и не проверава чврстину својих грађана, свих без изузетка: исход провере се, авај, увек може предвидети. А јунак ће, хвала богу, и сам да нађе подвиг према себи: „живот нам свима даје прилику”, како су нас учили у школи.

И што је најважније, испоставило се да слобода уопште није слатка, како се то нама чинило, да нема боју, мирис и укус, јер је начелно лишена садржине — да је, све у свему, тек повољан стицај околности за реализацију расположивих склоности и порива. А онда је и чувена Еренбургова метафора о „Југовини” изгубила одређеност и своју мање-више позитивну асоцијативност, и окренула нам своје ново лице, испољивши неочекивану нијансу смисла. Југовина у шуми или у дворишту детињства, нагони нас да халапљиво удишемо ваздух који мирише на нешто нејасно, али у исти мах веома драго. А како да реагује чуло мириса на пораст температуре над јамом за изливаче помија или у близини станичног клозета? Када у исто време мирише на озон, али и вуче на измет? Баш тако. И смрад је деловао делотворније него сви аргументи, доказујући да „зрели комунизам” није клика битанги и ништака која терорише невино становништво — далеко било. Пре ће бити да је у питању историјски резултат дугогодишње негативне селекције и неприродног избора, када су се власт и поданици коначно међусобно изопачили. И када миомирис просто нема одакле да нас запахне, када се сав тај преврели трулеж и гњиљеж отопи, и заклокоће, и процури, пред нашим очима.

Из касарне смо доспели право у капиталистичку „џунглу” — клише совјетске штампе нам је баш добро дошао. Одговарала нам је и дечја књига о Могију (Књига о џунгли), поставши одличан водич по изнова нађеној и у суштини непознатој држави. На ђуд овог тешко проходног и опасног шипрага утичу насилни тигрови Ширкани, иза чијих леђа извирује питон Ка, док одрпанци слободе, новинари, трчкарају по крошњама, дижући грају, као орангутан Кинг Луи.

Надокнађујући пропуштено и вршљајући по негда измаштаном Западу, открили смо да је разлика двају светова, противно свим очекивањима, упоредива са њиховом сличношћу, које је у сваком случају, више него што бисмо хтели. И избор се на крају крајева своди на потрагу за најмањим злом — ни трага меду и млеку! Додуше, западњачка „џунгла” делује више као обичан, уређени парк.

Све до средине 80-их година, док сам, у својству радника при експедицији, сновао унутар граница СССР, од Памира до

Чукотке, сматрао сам себе „западњаком”. Сада, када устројство Русије инклинира ка Западу и када је делимично изгубило устаљене координате, моје симпатије губе оријентацију између страна света. Инострана путовања су потврдила правомерност укоренееног комплекса руске националне непуновредности, али су ме у исто време снабдела нерастерећеним виђењем домовине, а успут и самог себе. До зависти се дивим врлинама протестантизма, али су ми, и против моје воље, ближе руске двосмислене навике — па и ја сам такав. То се простире до ситница: неповерење према помпи совјетске пропаганде распростирало се и на овдашње антологијске природне лепоте. После Њујорка, Амстердама, Венеције, схваташ да Петербург или поглед на Москву са Великог Каменог моста може да издржи свако поређење.

И још: барут утопије — овакве или онакве — има неограничен рок трајања, зато што постоје и увек ће постојати обесправљени који, тобоже, немају шта да изгубе, и они добронамерни спремни да им помогну, понекад и по сваку цену. Најзад, вечито буја и обична глупост и злоба. Зато је најбоље сходно својим снагама одупрети се неправди, не само из човекољубља, већ и са циљем самоочувања: јер и оних спремних да принесу шибицу баруту и да се истакну на туђ рачун — такође има и увек ће их и бити. А када букне, тешко нама.

Можда ме је последњих година, као и многе руске интелектуалце, ипак највише обесхрабрило непријатно искуство, везано уз појаву слободног и задовољног руског човека... Додуше, он је сасвим задовољан собом. Вероватно у овом тренутку апатично гледа неке паралишуће глупости на телевизији, и залива их пивом. Има и право. Више немамо кога да кривимо за његову накарадност: слобода је.

А да ли сам ја постао срећан, поставши слободан? Нисам сигуран. Али слобода и није повезана са срећом, шта срећа има ту да тражи? Слобода шири видике, подгрева осећање личног достојанства, надражује живце и увећава знање. А када и кога је то усрећило!?

Задобијање слободе чак је и тужно, попут завршетка детињства са његовим илузијама, па макар и оног из сиротишта. Али то је некаква исправна туга — тако се и Могли сневеслио, одлазећи код људи. А питон Ка се трудио да га утеши: „Кад збацимо стару кожу, у њу се више не увлачимо. Такав је закон”.

2003

Превела с руског
Драгиња Рамадански

ДРАГИЊА РАМАДАНСКИ

ПОТРЕБА ЗА ЗАДИВЉЕНОШЋУ

Разговор са Светом Литвак

Драгиња Рамадански: Драга и уважена Света Литвак, српска публика ће се ускоро упознати са пуним опсегом Вашег стваралаштва. Наиме, бићете гост Фестивала књижевног перформанса, који ће се почетком новембра одржати у Сенти. За које српске писце сте Ви чули?

Света Литвак: Необично ми је пријатно што настављамо традицију вишеструких веза руских и српских писаца. Мени лично то је још увек занимљиво и ново.

Од мене се сигурно очекује навођење сакралног имена: Милорад Павић. Управо то и чиним, сместа и по својој вољи западајући у грех подизања рекламних пирамида, чак ако и нисам поштовалац стваралаштва одређеног писца, већ само његов читалац. Више бих волела да се похвалим познавањем богословских текстова Аниките Лава Филолога, аутобиографије Доситеја Обрадовића и реформаторских дела Вука Караџића — ето куда сам запуцала — па све до Јакова Игњатовића и Милана Ракића, а чак и Давича и Ћосића, имена која познајем само по чувењу. Рецимо тако: код мене је све ствар будућности.

Подразумева ли синтагма „књижевни живот” ону продуктивну и топлу стваралачку атмосферу, која је традиционално одликовала руску књижевност, или је данас све добило ледени печат транзиције? Ваша стваралачка свакодневица.

За удобно постојање у поезији, песник би требало да буде стамено упрт ногама у празнину, док на себи држи исто то

нихил, за длаку теже од оног првог. Али, песник је човек, и њега маме и збуњују најразличитије друштвене околности. Отуда и мешање појма „поезија” са другим терминима, као што је то „потражња”, „књижевна награда”, „антологија”, „салон”, „слава”, „новац” и све остало. Укључујући ту и књижевна дружења. За мене, као и за остале, то је било важно. Посебно на почетку стваралачког пута. Када су ме једном питали, где се налази мој песнички завичај, дрзнула сам се да одговорим „ја сам песничко сироче”, што је било добрим делом кокетерија (још ћете се срести са том мојом особином!). И тако, песничко сироче је почетком деведесетих било прихваћено од данас легендарног московског клуба „Поезија”. То је за мене био прави књижевни живот. Сусрети са чувеним андерграунд песницима, стицање угледа у њиховој средини, читање тек написаних стихова у кругу уважених мајстора, као што је Пригов, Рубинштејн, Друк, Искренко, Бунимович, Иртењев и други — постало је за мене насушна потреба. Често смо се налазили у променљивом саставу по клубовима, улицама, парковима, код нечије куће. Све се завршило смрћу Нине Искренко. Тада сам се стварно осетила као сироче. После су се појавили неки нови књижевни пријатељи. Још није била пресушила традиција кухињских седељки, на којима смо мање читали стихове и прозу, а више разговарали. И то је исто било дивно. Моји ондашњи пријатељи су Герман Лукомников, Павел Мићушев, Николај Бајтов, Олег Дарк, Иван Ахметјев, Владимир Строчков и други. Па се и тај период завршио. Настало је време књижевних салона. Ницали су као печурке после кише. И свугде су се окупљали приближно исти људи. Својеврсна књижевна породица. Нажалост, како је време пролазило, она је све више подсећала на велико књижевно стадо, које су амбициозни пастири терали с једног пашњака на други. Па се окончао и тај период. Сада се, скоро истовремено, сви ти салони један за другим гасе. На смену им долазе концертне сцене-кафеи, где песници наступају заједно с музичким групама и тако забављају клупску публику. Књижевно дружење се одвија за ресторанским столићима, али не у традицији из времена „Монмартра”, већ у духу бифеа Савеза писаца. И ево, све чешће чујем носталгичне уздахе за интимном атмосфером московских кухиња. Ипак, по мом мишљењу, том облику књижевне свакодневице је давно одзвонило. Можда је, ево, дошло време да се осети празнина под ногама, и физичка мука усањености. Да престанемо да тражимо друштво до оближњег кафића, и да најзад кренемо својим путем — зар није јасно да са нама никоме не може бити успут?

Како изгледа Ваш стваралачки пут? Има ли неке константе? Ваша жанровска палета.

Још у школи, када су нам задавали да напишемо или преведемо нешто у стиху, за моје другове из разреда то је била мука, а за мене — празник. Ипак, у дванаестој години, помно проучивши Пикасов албум који ми је тата поклонио, пожелела сам да будем сликар. Уписала сам се на курс цртања и сликања, а потом и у сликарску школу. Тамо сам нашла и прву публику за своју поезију. Охрабрена успехом, осетила сам се истовремено и као песник и као сликар. Познаник, са којим сам се случајно срела у метроу, одвео ме је у поменути клуб „Поезија”. То ми је одредило судбину. Била сам заглашена обиљем поетика и врењем песничких талената. До тада нисам ни слутила да постоји нешто друго осим суморних и лажних совјетских часописа. Током те године у мени се одвијала стваралачка криза, осећала сам да тек што се није родио мој сопствени језик, на коме ћу моћи да комуницирам на равној ноzi са песницима. Тако се и десило. Тада сам почела да пишем стихове, које и данас могу без устезања да објавим. Почела сам без остатка да се осећам као песник. Брзо сам стекла име у андерграунд круговима, појавиле су се публикације у тадашњим самиздатским новинама, изашла ми је књига Разнобојни обећењаци. Након познанства са Нином Искренко и Николајем Бајтовом, посвећујем се књижевном перформансу. Реализовали смо заједно низ пројеката. Године 1996. са Николајем Бајтовом организујемо Клуб књижевног перформанса. Наставила сам и да се бавим сликарством као и графиком. Доста касно сам открила за себе нови, непознати континент прозе. Почев од мале повести Награда Вером за мене се заинтересовао издавач еротске оријентације — у совјетско доба прогањани часопис Још. Тако је настао солидан корпус прича, и ја сам схватила да то није случајно, већ сасвим озбиљно. Изашла је књига еротске прозе и стихова Ово је — љубав. Преплавиле су ме идеје нових прича, поема, перформанса, слика, изложби. Правила сам спискове дугорочних планова чији је већи део остао неостварен. Било је нужно посветити време и пажњу породици, деци. И баш у тој стисци, како ми се чини, настали су моји најбољи стихови. Пре три године почела сам да издајем малотиражни, делом бук-артовски, часопис Фебруар. Некоме ће се, сигурно, све ово учинити неозбиљним. Али стваралачки пут песника није шаблон за масе. То је — мој пут. Додаћу још пар редака, не бих ли коначно покварила утисак: маргинално се бавим mail art-ом и прављењем лутака — портрета књижевних пријатеља, понекад идем у археолошке экс-

педиције, а уза све то сам по природи страшно оклевало и чак упадљиво закочена особа, која велики део времена проводи у апсолутној доколици.

Има ли Ваш уметнички ангажман феминистички карактер?

Па, највероватније има. Али не декларативно. Дотичем многе феминистичке теме, то је последица отворености мог писма. И односи се, пре свега, на сферу еротике. Мада је евидентно управо супротно: довољно је да се на хоризонту појави застрашујућа фигура феминисткиње, па да се нежни Ерос повуче у најдаљи кут. И да од чари фриволне заиграности не остане ни трага. Али најзанимљивије у свему је то што је позиција феминисткиње — исто љубавна поза. Окрутна ратница очекује свог плећатог делију, и жуди за борбом прса у прса, која се лако може претворити у баханал двају монструма. Феминистички прекори и захтеви природно су усмерени на посвемашно изазивање мушке половине човечанства. Што се тиче мојих текстова, то није случај. Они изазивају негодовање како противника тако и противница сексуалних описа. Баш као што има много њихових искрених поклоника и поклоника.

Ваше поимање ауторства, коаторства. Сарадња са Николајем Бајтовом.

Попричаћемо, дакле, о „ready made — second hand”. Николај Бајтов и ја имамо заједнички пројекат: рукујемо архивом рукописа који су остали без родитеља. Аутор доноси своје невољено чедо у наше „сиротиште” и одриче се својих родитељских права, а истовремено и даље бриге и обавеза према свом потомку. Са своје стране ми организујемо сајам ауторских права. Одређеног дана окупљају се људи који добровољно желе да усвоје ово или оно сироче. Након одговарајуће процедуре примопредаје (песме, приче или чланка), будући аутор стиче право на све могуће манипулације са овим текстом, као да је његов, то јест: да га јавно изводи, објави, унесе исправке, изнова препише, уништи као неуспео, одложи у фиоку и заборави на њега, па чак и да га поједе. У време сајамског дана свако може да усвоји бесплатно само један текст. Сваки следећи се усваја по све вишој цени. На то смо се одлучили након што нас је префригани акциониста Николај Виник (ипак) благородно упозорио да ће доћи, усвојити све текстове и одмах их уништити. Овако је успео да откупи само девет (!) прича и повести, и то пошто је позајмио новац од пријатеља.

Шта значи одредница „еротски” у Вашем поетском свету?

Написавши своју прву причу, на коју се у потпуности односи овај епитет, помислила сам да сам, у ствари, рекла све што знам на ту тему. Испоставило се да је то још једна заблуда у мојој представи о себи и свету. Лажна грађевина се срушила, и појавила се јама, која ми се на почетку и није чинила бог зна како дубоком. Моја прва прича је била тек једна циглица, коју сам уградила у темеље непознатог ми дворца. Опрезно сам окренула лист, и написала нову причу. Како сам одмицала с писањем, провалија смислова, у коју сам се усудила да завири, отварала се преда мном незамисливом силином. Али зданье које сам зидала, било је повезано снажном арматуром. Све је више личило на кулу, што лебди између два бескраја. Тема је откривала своју неисцрпност и сложеност, а небо (циљ) све се више уздизало и постајало све недосежљивије. Шта кажете на слику? Знам, опис је двосмислен и може дати повода за карикирање и изругивање. Али ја сам навикла да ризикујем. И у томе је покретачка снага мог стваралачког пројекта. Разумећете да, доспевши на минско поље еротике, стварно много ризикујем. Пажња људи се тренутно усмерава на ту моју страну, и ништа их друго не интересује. Зашто сам се одлучила на то, када ме је и без тога већ био глас доста посебне лирске песникиње која, истина, поштује и традицију и авангарду, али има склоност и ка извесним претеривањима? Ради се о томе да ми је од детињства мрско церекање и кревелење при дотицању сексуалне теме у разговору. Због нечега ме је то јако вређало, и ја сам нејасно осећала протест. Сексуалност је за мене још и област филозофије, која је у Русији практично нетакнута интелектом. Вероватно да то задире и у начине преношења глобалне информације, која се не да спознати на свакодневном нивоу. (Већ чујем и одговор: „А да ти ја, девојко, предам неку глобалну информацију, онако насамо?”)

На парадоксалан начин моја књига еротске прозе и поезије доспела је, књижарски, у ред књига које имају потражњу међу љубитељима јефтине робе, међу читаоце са оним истим прљавим кезом, којег сам се тако гадила у детињству. У тај закутак књижаре ретко завирује озбиљан читалац (уосталом, што сам се окомила баш на тог не-озбиљног, њему је такво штиво намењено исто као и другима). На тај начин на мене је чврсто налепљена етикета популарне московске порно-песникиње. И стварно, не видим да ми је међу руским поетесама иједна равна у овом жанру (управо тако, с прозе на поезију, као у групном сексу), баш као и уопште узев у лирици, која се у мом случају простире и изван зоне испаше песничких музикрава.

(Није ли ово одвећ грубо и отворено за овако солидан часопис?)

Неки сегменти Вашег стваралаштва у знаку су перформативног синкретизма, а други су готово класично строги. Откуда такав протеизам?

Откуда? Ради се о органици. Не схватам како је могуће целог живота писати стихове који личе један на други, или сликати тако. Ни једну своју способност не доводим до аутоматизма. Моје постојање је колебљиво. Ја сам генератор идеја за које је нереално да их оствари један човек. Оно чему сам верна, то су данас прогоњене класичне форме песникована, чији потенцијал је неисцрпан, и које су за мене непроцењива ризница поетских решења и захвата. Новаторска пракса произилази управо из тог искуства. И поред тога мислим да, ако неко претпостави слободни стих римованом, то представља одговоран избор. Тада, међутим, треба писати на нивоу Алојзијуса Бертрана, а не просто — без риме.

Каква је позадина Ваших маскираних преображаја?

Моје клоунаде нису остале непримећене. Колекција маски за одређене преображаје имитира моје омиљене ликове, и ретко се попуњава новима. Једном, на испиту из филозофије, саслушавши мој отресит одговор на питање о категоријама форме и садржине, професорица ме је строго упитала да ли је моја спољашња форма у складу са мојом унутрашњом садржином, узевши у обзир моју смешну фризуру и лакомислени имиџ. Насмејала сам се. Наравно да је у складу. Сви моји ликови: доколичари-лењивци, мрачњаци-мрзовољници, заљубљеници, агресивци, стидљивци — у складу су са мојим душевним ритмом, који је пренапрегнут и несамерљив сам са собом, час лаган и гибак, час задихано темпераментан, час затворен разним блокадама. Све те међусобно различите персоне представљају учеснике тихог узлета, за који знам само ја. Тај тихи узлет се одвија изнад, невисоко над, по-над површине ствари, догађаја и речи, ради њиховог помног осматрања и упражњавања нежне наклоности. Учесник тихог узлета не руши и не зида, и учествује у тихом узлету не са свог урођеног опреза, већ из потребе за задивљеношћу. Тим пре што тихи узлет уопште није безопасан, јер се одвија у границама домашаја испружене руке и рушитеља и градитеља. Без обзира на то, и уопште насупрот свему, учесници тихог узлета велики део живота проводе у стању спокоја, будући при томе тврдоглави, фуриозни и ватре-

ни. Они остварују ту опасну замисао и доводе је до краја, ма колико их то кошта. И не из неких принципијелних разлога, већ просто тако, из сопственог задовољства.

Како разумете концептуалну презентацију текста? Кома је она намењена? Зар није осуђена да остане штиво за невелики круг истомишљеника?

Горка или слатка судбина „штива за невелики круг истомишљеника” није непосредно повезана са концептуалном презентацијом текста. Свака презентација текста је у извесној мери концептуална. И перформативна. Наш Клуб књижевног перформанса укључује у област свог изучавања сваку могућу акцију с текстом.

Друга је ствар што поједини критичари теже да уз сваког посленика књижевности и уметности, који завреди њихову пажњу, прилепе одређени концепт. И баш као за инат, мене и Николаја Бајтова сматрају произвођачима акција и гестова без изразитог механизма концептуализације, што у очима и најповршнијег „културолога” не одговара иоле пристојном нивоу артикулације и није погодно за сценску „озвученост”.

Тако испада да је управо екстремна концептуализација презентације — пут за стицање подршке савременог књижевног и уметничког култур-трегерства.

Андерграунд је постао салонски? Ваш коментар.

Јесте, постао је. Оно што је у њему било јасно, приступачно артикулисано. Игор Иртењев је од организатора андерграунд песничког друштва израстао у миљеника телевизије, сатиричара на актуелне теме. Евгеније Бунимович, духовити бунтовник, попео се званичним лествима до Думе, Лав Рубинштейн шансоњерски интерпретира песме из совјетског времена по кафићима, уз пијучкање публике, Дмитриј Александрович Пригов је свугде где постоји сцена за наступе. Ја поштујем и волим те људе. То вам је њихова историја. И то су најмаркантнији случајеви. Оне ситније салонске фигуре нису занимљиве. У подземљу су остали само најзагриженији нонконформисти. И не само зато што су превише поносити. У сваком случају, сви желе да објављују. Али код нас је свако, у свим временима, за одбрану своје независности био кажњаван шибама. Заузврат је свако од нас — и онај салонски и онај шибани — пресрећан због свога дара. И не би га мењао за туђи хлеб.

Могућности објављивања и комуникације с публиком у светлу традиционалних и модерних медија.

Сада, са појавом светске мреже, могућности публикавања и комуникације са читаоцима су грандиозне. Напишеш — објавиш — сместа добијеш одговор. Предности интерактивности. Запањила ме је, тако, судбина моје песме Соловки. Објављена је на канадском сајту http://www.solovki.ca/writers_023/litvak.htm; Скоро сваки њен стих постао је полазиште у одређено информационо поље! Песма се претворила у енциклопедију, водич. Наравно, није сваком књижевном тексту од користи то додатно оптерећење. У овом случају испало је сасвим примерено. И сами стихови су били засићени информативношћу. А најновија технологија је само појачала тај квалитет.

У књижари вашу књигу купују сасвим непознати људи. Читалац је неухватљив, макар га тражио Интерполом. Али дешавају се невероватне ствари. Једна ме је дубоко дирнула. Жени у годинама неко је поклонио моју књигу еротске прозе. Она није никуд излазила и комуницирала је са својим старим пријатељем само телефоном. Читала му је најупечатљивије одломке из књиге. Он је замолио да та читања буду свакодневна, а затим и по неколико пута на дан. Читање је, тако, постало за њих опроштајни рандеву, пошто је он умирао од рака. Помисао да су моје приче биле у нечијем животу (!) последњи књижевни утисак и последња копча са вољеним човеком — прилично је потресна. А књига се и зове једноставно Ово је — љубав.

У оквиру неке могуће антологије савремене руске женске поезије, у друштву каквих имена бисте волели да будете? Зашто?

Што се више бавиш најадекватнијим окружењем, то су веће и шансе да погресиш. По свој прилици, упутније је бити равнодушан у односу на то у какве гомилице те сврставају. Безосећајност је ту блиска савршенству. С друге стране, има имена чије друштво ми је непријатно. Тешко ми је да се одлучим треба ли да потиснем ту антипатију, или пак има смисла да је култивишем. Вероватно да ме понешто параноична усамљеничка гордост чува од припадања било којој групацији. Бити крај Беле Ахмадулине је свакако престижно, скоро као уз Андреја Вознесенског. То одмах и лако гарантује поштовање и пажњу највећег дела читалишта. Крај Ри Никонове је весело — она је авангардна не по дефиницији већ по својој суштини. И избирљива преко сваке мере, некаква вегетаријанка у поезији — само звуци и слова. Али како моћно употребљени! Нина Искренко је за мене жива и драга, као део мог живота и веома

вредна песникиња. Јулија Скородумова је јарка и мила. Фаина Гримберг — чудна. Татјана Куцубова, повучена у провинцију и скоро непозната, није ни свесна да је сасвим спонтано створила нешто, чиме се поноси наш језик. Укратко, волела бих да избегнем досадне људе.

Москва — Сента, 1—5. септембра 2005

КЛАСИЦИСТИЧКА СУЗДРЖАНОСТ ЕСЕЈА

Јован Христић, Изабрани есеји, Српски ПЕН центар, Београд 2005

Први сусрет са књигом Изабрани есеји Јована Христића обраду је читаоца који познаје његово стваралаштво зато што му даје прилику да се опет сретне са неким текстовима које је годинама налазио у часописима или зборницима, којима се враћао када се бавио писцима о којима Христић говори, или када је желео да освежи сећања на неке ликове наше књижевне прошлости. Али га већ преглед садржаја примора да почне да размишља о више ствари и нагони га да себи и Христићевој књизи постави неколико питања. Тај процес је, уосталом, и циљ сваког доброг есеја, а поготово есеја писаних руком великог уметника тог „малог” жанра којим се могу изрећи „велике” мисли и критике. Разматрања и питања која се затим отварају подстакнути су пре свега неким снажним утисцима које књига оставља. Склапајући последњу страницу, пажљиви читалац одлаже књигу са осећањем да је дошао до краја изузетно складно компоноване целине, упркос разноликости тема о којима Христић говори и његовој подели есеја на четири тематски повезане групе. Чини му се као да је пратио класање неке античке скулптуре, веома богате ликовима и орнаментима, али необично јединствене по општем утиску који оставља. Покушавајући да сабере утиске о ономе што је прочитао, он се и нехотице враћа на један од есеја у првом поглављу (посвећеном домаћим писцима), на текст „О јединству у делу Исидоре Секулић”. Много тога што је у овом есеју изречено може се применити на начин писања и односа према свету и књижевности самога Христића. Почиње да му се чини како је Христић у овом тексту несвесно написао одличну анализу сопственог критичарског рада и оцртао неке личне особине. Ако издвојимо неколико кључних реченица у овом раду, почев од ироничне констатације „да је есеј, по својој природи, као амеба: он се увек прилагођава сврси у коју је писан, а без сврхе готово да никада није писан”, или „он се не пише као лирска песма и има великих есејиста који не би ништа написали да им уредници нису поручивали”, почињу да се оцртавају обриси и Христићевог есејистичког портрета и настајања, особености и вредности Изабраних есеја. Када Христић каже

за Исидору да је „имала огромно хуманистичко образовање и интересовање ... То ће рећи антика ... ренесанса, деветнаести век, модерне књижевности...” он као да описује себе. А реченице као „не дивимо се само свему ономе шта је Исидора читала него и томе како је читала” или „оно што највише задивљује у читању Исидоре Секулић јесте један чврст и сигуран систем духовних вредности са којим је она приступала свему о чему је мислила и о чему је писала”, или „њена уметност била је уметност и утврђених личних вредности и погледа на свет”, наводе нас да помислимо да је довољно заменити Исидорино име Христићевим како бисмо добили тачну дефиницију онога што бисмо и сами желели рећи и о Изабраним есејима и о њиховом аутору.

Пошто је, говорећи о Исидори Секулић, Христић тако лепо и тачно, у неколико потеза окарактерисао и себе и своје есеје, не бих се усудила да томе додајем своја мишљења, па бих се ограничила на то да напишем нешто о оном делу есеја о коме могу да говорим са довољно знања и разумевања. Молим да ми буде опрштено што ћу своје „читање” значења и вредности књиге отпочети тако што ћу из њене целине издвојити један део, друго поглавље, у коме су окупљени Христићеве текстови о српској драми. Ово чиним не само зато што је то предмет који ми је лично најближи и најдражи, већ и зато што су драма и позориште (посматрани увек као нераздвајна целина — театар) били Христићева велика страст. Њој можемо да захвалимо за настанак његових драма, за теоријске расправе о драми, за томове сјајне позоришне критике и за овде окупљене врхунске анализе дела и писца наше драмске традиције. Ова група есеја оставља такође утисак изузетне међусобне повезаности, као да садржи наговештај нечега што је, свесно или подсвесно постојало у позадини њиховог настајања, нечега што превазилази тренутне захтеве уредника или инспирацију који су условили писање појединачних текстова.

Читајући још једном, изван контекста књиге, ову групу текстова опет ми се појавила асоцијација на античку уметност. Имала сам утисак да прелазим погледом преко делова неког великог, али само у фрагментима сачуваног античког мермерног фриза, као што су они Елџин Марблз које су Енглези однели са Партенона и које Грци данас траже од Британског музеја. Из тог почетног утиска почела су да се рађају питања: да ли је Христић желео нешто да нам поручи када је те есеје издвојио и овако средио у књизи? Какав је однос те групе есеја према мноштву његових непоновљивих позоришних критика? Какав је однос ових радова према Христићевим текстовима о теорији театра или страног драми (О трагедији, Студије о драми, Чехов, драмски писац)? И, најзад, постоји ли некаква веза између онога што је писао о драмама својих претходника и његовог драмског стваралаштва?

Одговор на ова питања наметнуо се сам. Прегледајући текстове које сам у два наврата писала о Христићу не бих ли ухватила неку нит

размишљања која би ме водила као Аријаднин конач крај тумачење есеја уочила сам скоро идентичне закључке. Први текст, написан о Христићевим драмама пре више од тридесет година („Апокрифи Јована Христића”, Књижевна историја, 1971) завршава се реченицом: „Било да се ослања на мит или историју, Христић одржава један доследан угао посматрања”, а други, приказ књиге есеја О трагедији (Летопис МС, 1999) закључком „слику трагедије ... Христић гради постепено, уверљиво, аналитички, полазећи са своје чврсто утемељене тачке гледишта”. Није било потребно много размишљања да схватим да бих и овај текст могла мирне душе да завршим истим или сличним реченицама, које бих могла да применим и у анализи његових радова о европској драми или позоришних критика. Оне се, истовремено, поклапају са реченицама цитираним из есеја о Исидори Секулић које сам „препознала” као Христићев аутопортрет, а то ме охрабрује да мислим да ме Аријаднин конач води правим путем кроз лавиринт Христићевих есеја. Слични закључци у вредновању разноврсних облика његовог књижевног и критичарског рада траже, међутим, у сваком посебном случају детаљније и предмету примереније објашњење.

У трагању за адекватним објашњењем свог још неформулисаног, а наговештеног закључка о есејима чији је предмет српска драма, било је најприродније да пођем од испитивања односа ових есеја са Христићевим позоришним критикама, са „позоришним рефератима” како их је сам насловио. Јован Христић је стекао заслужену славу једног од најбољих српских позоришних критичара. Његово умеће тумачења позоришних извођења о коме сведоче четири тома критика писаних током више деценија, углавном у часопису Књижевност (Позориште, позориште, 1976, Позориште, позориште II, 1982, Позоришни реферати, 1992, Позоришни реферати II, 1996), спада у врхове наше позоришне критике. Мислим да његове критике припадају једној специфичној вертикали, изузетној и по ауторима који јој припадају и по квалитетима, унутар историје наше позоришне критике. Њу сачињавају Лаза Костић, Тодор Манојловић и Јован Христић. Сва тројица су у себи обједињавали песника, драматичара и критичара, сва тројица су развила свој лични начин писања позоришних критика, било да су се њом бавили само узгред, као Лаза Костић, или трајно и доследно, као Манојловић и Христић. И сва тројица су обожавала антику и Медитеран колико и позориште. Занимљиво је да Христић, када говори о српској позоришној критици поводом књиге Милана Предића Еуфрозина или судбина глуме („Управник као критичар”, у Трагање за позориштем, 2003) не спомиње ни једног ни другог и истиче Грола, Предића и Дединца као велику тројку ове критичарске делатности у нас. Усуђујем се да му противречим и да кажем да спој стваралачке интуиције, ширине и лакоће у тумачењу позоришног феномена, благе ироније и осећања за јединство сценског и драмског у далеко већој мери поседују писци мог него његовог избора. Само њихове критике

сценских остварења пружају нешто што превазилази критику и прераста у доживљај драме на сцени.

Признање квалитетима Христићевих „позоришних реферата” које су му одавали и они који су имали сасвим другачије схватање театра, а неретко и сасвим другачије вредновање позоришних представа о којима је говорио, обично се ограничавало на истицање његове само својности и оригиналности, његове спремности да се каже само оно што мисли и у мери која му као критичару одговара. Али чини ми се да се нико није озбиљно запитао шта је основни предуслов таквог умећа. Шта стоји иза њега: критичарево знање, образовање, осећање, љубав према театру? Мој одговор на то питање гласио би да је у темеље Христићевог умећа позоришног критичара било уграђено друго велико умеће — способност дубинског читања драмског текста које превазилази чак и границе оног „помног” читања (*close reading*) о коме говори модерна критика. То ће рећи способност схватања и прихватања могућности садржаних у драмском тексту. Од тог полазишта могло се ићи даље у танане анализе редитељских, глумачких, сценографских, костимографских и свих других поступака који позоришну представу чине великом, просечном или неуспелом, у вредновање сваког сценског подухвата и решења која су у њој понудили редитељ и глумци. И онда када о тексту изведеног комада каже неколико реченица или када о њему говори нешто више да би прешао на анализу представе, па и онда када говори само о извођењу, Христић негде „у оку духа свог”, што би рекао Хамлет, „чита” текст на основу кога је представа настала и самерава га са „читањем” које су му понудили позоришници, па на основу тога ствара свој суд. Ти мали одломци, сведени некад само на реченицу-две, које Христић изриче о текстовима српских драматичара унутар позоришних критика достојно допуњавају слику о оним делима и писцима чије нам је вредновање изложио у есејима окупљеним у другом поглављу књиге.

Упркос томе што је у овим радовима акценат сада на драмским текстовима, преварићемо се ако помислимо да се тачка гледишта са које Христић полази у анализу појединачних остварења или целокупног стваралаштва неколицине одабраних српских писаца померила у односу на ону која се налази у основи његових позоришних критика и коју назиремо и у свему осталом што је писао у вези са драмом. Доследно и упорно Христић анализира, тражи и налази у делима о којима говори знаке (или одсуство) нераскидивог јединства између текста, сценске интерпретације и публике којој је она првобитно намењена, наговештава како се и где текст може допунити интерпретацијом, како се та интерпретација може усагласити са почетним намерама писца, и како из тих усаглашавања и њима (не)постигнутих сазвучја израњају нова значења и вредности неког драмског текста или ауторовог опуса у целини. Такав поступак доводи га до сјајних тумачења, „читања” аутора и дела наше драмске баштине која је могао да-

ти само неко ко дубоко осећа јединство свих елемената који у то сазвучје улазе.

Да наведемо само неке примере Христићевих читања и вредновања међу овим есејима. Почнимо од његовог виђења Траедокомедије Мануила Козачинског које из основа помера наша устаљена схватања о намерама писца, о природи датог дела и о главном јунаку драме. Убедљиво изложеном тезом да се у овом тексту не ради о историјској драми о пропасти царства српскога и смрти нејаког Уроша него о почном барокном спектаклу чији је циљ величање митрополита Викентија Јовановића, Христић не мења само жанровске одреднице Траедокомедије и не излаже ново тумачење о главном јунаку и структури комада. Будући да делом Козачинског отпочиње наша драмска традиција и да се трагови теме и тумачења у њему протежу на српску драму од Рајића па дубоко у деветнаести век, Христићevo читање посредно утиче и на многе елементе слике о историјској драми која је настајала на трагу Козачинског и његовог ученика и прерађивача Јована Рајића. У тумачењима Стеријиног и Трифковићевог драмског рада Христић нам на свекупност њиховог стварања баца сасвим ново светло тиме што њихове драме посматра наглашавајући елементе окружења, друштвеног, позоришног и културног у којима је настајало дело сваког од њих и истиче промене које су у њиховим особинама одређивали управо услови у којима су настајала. Наглашавајући одређене црте у менталитету њихове публике, поједина ограничења која им је наметало време и место, а посебно театар за који су писали, Христић мења и изоштрава слику о нашој драми деветнаестог века уопште. На позадини те измењене слике појављују се онда и нова значења у Стеријиним и Трифковићевим комедијама, наговештавају се дубине у њима о којима нисмо досада размишљали, и, што је за самог Христића свакако било најважније, а нама је најзанимљивије, отварају се путеви нових сценских тумачења наших аутора. Анализа Дуровачке трилогије Ива Војновића коју нам Христић излаже овде у есеју посвећеном овом аутору можда најбоље открива токове његовог начина размишљања приликом „читања” драмског дела. Требало је имати веома јасну слику о томе какве су драматуршке везе и могућности сакривене унутар појединих драма у Војновићевој трилогији да би се могло предложити њено извођење какво нам описује Христић. Оно би Војновићевом делу дало јединство и дубину, квалитете који нам обично измичу пред сликом прошлости обојеном носталгијом која нам се тако лако наметне при читању или гледању ове три једночинке. Овај предлог за извођење Војновића је истовремено одличан пример Христићевог тумачења драме јер открива на чему оно заправо почива.

После поновног читања текстова о српској драми као посебној целини у оквиру књиге почињу да нам се намећу нови, а у суштини стари одговори на питања која смо себи поставили на почетку. Потврђује се утисак о свеопштој повезаности и монолитности Христиће-

вог писања о драми, у било ком облику да се оно формира — теорија, драма, позоришна критика, анализа драме. Без обзира на неизбежну фрагментарност позоришне критике или на узак избор тема у есејима о драми овде окупљеним (нажалост, само их је шест на броју!) открива нам се јединство става које је у темељу свега тога. Оно је „у оку читаоца”, да парафразирамо опет Хамлета, који свој предмет увек доживљава и тумачи полазећи од већ наговештеног става: драмски текст, сцена и публика су нераскидиво јединство, а читање драмског текста подразумева схватање и прихватање могућности које пружају све три тачке овог јединства. То је читање какво нам Христић пружа као пример у анализи Војновића. И опет нам он сам, као у тексту о Исидори Секулић, даје најбоље објашњење онога што пише и о драми и о конкретним позоришним представама. У тексту „Мала психологија позоришне критике” (Позоришни реферати II, 1996) Христић о себи каже:

„И зато да одмах признам; ја сам промашени позоришни редитељ ... мислим ... да је позоришна представа најбоља иманентна анализа једног драмског текста ...” Али: „Редитељски посао захтева степен дослуха са душама глумаца за који никад нисам био, и никада нећу бити способан ... Али још увек, можда наивно, верујем како је драмски критичар у ствари редитељ који своје представе не режира на позорници, где је изложен унакрсној ватри талената, амбиција и таштина својих сарадника, него их пише у безбедности своје собе где га ништа не може изненадити ни изневерити. И био бих најсрећнији када бих о једној драми могао да говорим као редитељ, то јест као онај који је прво види као живот у простору позорнице, једном речи као нешто опипљиво, јер у драми све мора да почне од опипљивог.”

Није тешко уочити да у свом приступу личностима или делима српске драме Христић управо тако поступа, „као редитељ који своје представе не режира на позорници ... него их пише у безбедности своје собе”. Његова тумачења драма или драмских опуса су „читања” великог али никада у правом медијуму оствареног позоришног редитеља. Ослобођен притиска позоришта као институције он је могао не само да „читањем” гради своје представе него и да „режира” сва Стеријина или Трифковићева дела, бирајући само оно што сам жели да замисли на позорници. Постављена у одређен хронолошки распоред, његова „читања” откривају нам и то одакле онај почетни утисак великог, недовршеног или можда чак и поломљеног античког фриза. Велики мермерни фрагменти окупљени овде заправо су наговештај једне свесно или несвесно сањане целовите слике о традицији српске драме. Они су, чини ми се, делови неостварене историје српске драме писане руком врхунског редитеља који се на сцени није могао остварити јер на њој није могао делати на начин који му је одговарао. Али је зато хартији поверавао делове свог свесног или подсвесног хтења, које опет није могао остварити јер је увек тако прецизно био свестан

својих могућности или својих ограничења. Човек лишен те свести отишао би у редитеље и постао рђав редитељ, или би почео да пише историју српске драме и написао би рђаву књигу. Христића су његова класицистичка суздржаност и способност самоспознања сачувале од оба греха. Он је остварио управо онолико од својих жеља колико је знао да може успешно остварити — развио је своје могућности и жеље тиме што је постао сјајан позоришни критичар и сјајан аналитичар неких писаца и дела унутар српске (и не само српске) драмске традиције. Тој суздржаности и самосвести, тој способности да се каже само оно што се жели и може сувисло рећи дугујемо фрагменте велике недовршене скулптуре, Христићеве недовршене историје српске драме. Можемо само зажалити што Христић тој скулптури није стигао да дода још понеки фрагмент који бисмо могли читати са уживањем са којим смо читали постојеће фрагменте у Изабраним есејима.

Марта ФРАЈНД

О НЕСПОКОЈСТВУ ИСТОРИЈСКОГ САЗНАЊА

Ксенија Марицки Гађански, О миту и религији: огледи и критике, Београд 2003

Збирке огледа имају једну лепу особину — могу се читати на прескок, без бриге савести да тиме нарушавамо интегритет или смицао књиге. Настали различитим поводима и у различитим временским периодима, огледи Ксеније Марицки Гађански представљају кохерентну феноменологију духовног света древности, која није без утицаја на мене нашег времена и властитог саморазумевања.

Духовни свет древног човека магијског је или религиозног карактера и можемо се сложити са Малроовим речима да је сва наша прошлост религиозна прошлост. Аутори класичних студија не држе до апстрактних претпоставки, као што је она да човек мора нужно трансцендирати расположиво бивство, већ радије пишу о ономе што се поуздано може рећи о митским веровањима, ритуалима и култовима, не прелазећи „границу документованог”. Форме трансценденције реалности су епохалне и зато нас ова књига може подстаћи да повучемо јаснију разлику између паганских и хришћанских историозофских схватања и да уједно отклонимо опасност од потцењивања оних духовних тековина које не признаје неомарксистичка историозофија.

Оглед О пореклу културе садржи снажну историјску димензију: „Мада научна историософија сматра да људска историја почиње с писаним подацима, језички подаци пружају још старија сопштења о садржини људске свести и о њиховом погледу на свет и на збивања у

њему, на космос и на природу, што је заправо и основа сваке филозофије историје. Тако, парадоксално, испада да о најстаријој филозофији историје можемо нешто докучити још пре но што је историја и настала.” Битне језичке податке је Милан Будимир назвао изворима вишег реда или источницима. Наш коментар схватања Ксеније Марицки Гађански иде у правцу критике нововековне методе. Становиште које ауторка прихвата, у великој мери се коси основним ставом нововековне методе: Знање = моћ (Френсис Бекон). Умеће организованог записивања настало је и развило се унутар државних формација, па је писана историја историја државне моћи. Ово историозофско схватање убедљиво износи Хегел, по коме је историја развој идеје слободe кроз велика „светскоисторијска царства” или епохалне државе.

Ауторка сагледава наводну или стварну разлику између термина „историја” и „повест”, што нас може довести до пропитивања смисла историозофских схватања: „Најпре је ту грчка реч *historia*, латинско *res gestae*, наше повест, немачко *Geschichte*, итд. Такође је више пута цитирано Хегелово запажање да *Geschichte* у немачком језику значи истовремено и подједнако оно што се латински каже *res gestae* као и *historia rerum gestarum*, дакле, збивања сама и извештавање о тим збивањима. То у ствари за немачки и није сасвим тачно, односно јесте тачно за немачку језичку праксу Хегеловог времена — тридесетих година 19. века, али не и за све раније епохе немачког израза. Тек од средњевисоконемачког тај израз се односи на ’низ збивања’, а ’извештај о ономе што се збило’ значи тек од 15. века. Појам *Geschichte*, историја, као *Geschichtswissenschaft* ’наука о историји’ тек је у 18. веку конципирао Хердер ... Што се тиче грчког или нашег израза, ситуација није мање занимљива. *Historia*, или како је отац историје Херодот фактички говорио *istorie*, изведено је од *histor* ’онај који зна’, израза насталог од глагола *oida* — знати (од *voida*). А зна онај који је нешто видео, и та грчка реч *voed* истог је порекла, или корадикална, са латинском речи *videre* и нашом видети. Повест је такође настала од те исте основе за видети.” С обзиром на заједничко формално и семантичко порекло израза историја и повест, нема смисла, држи ауторка, од две речи правити два техничка термина.

Образложено становиште можемо додатно појачати Окамовом бритвом (усвајање оног решења које у себи садржи мање техничких или апстрактних термина) или Аристотеловим трећим човеком (одбацивање оних решења која воде умножавању мисаоних ентитета). Усвајање термина повест за развој свести о слободи, води тзв. конструктивистичкој грешци, дискурзивном интервенционализму у свет живота, када стварност самеравамо и подређујемо химерама ума. Здрав разум и критичка свест дају за право уваженој ауторки.

Додуше, ствар тиме још није решена. Хегеловци разликује повест и историју, па тако и крајем 20. века, Френсис Фукујама разлику-

је повест (Universal History) и историју (history), да би уопште могао да формулише идеју о крају историје (Universal History). Ради се о крају развоја најопштијих политичких начела. Либерална идеја, по Фукујами, данас нема конкурената, историја је у битном завршена а траје само емпиријска историја, збир чињеница а не и (далеко драгоценија) борба идеја. И Роберт Колингвуд разликује спољашњу историју (збирку догађаја) и унутрашњу историју (њихову мисаону подлогу), која захтева различит али аналоган појмовни спектар.

Чини ми се да историјско погађа ону „документовану” страну историје која се позива на чињенице, а хегелијанци, обично, са чињеницама не стоје баш најбоље. И најстарија цивилизација, сумерска, Хегелу је остала сасвим непозната. Ради се о једном нивоу апстракције, који делегитимише оне народе и државе који се не могу самерити према модерној идеји слободе. То је проблематично у двоструком смислу. По својој историјској судбини народ који не представља идеју слободе постаје слепо средство, чије се уништење оправдава теоријском апотеозом моћи. Зато ауторкино поштовање према Милану Будимиру није само израз лепог васпитања (историја је пуна малициозних ђака), него део једне шире и суптилније оријентације у истраживању, мимо парадигме моћи и државних формација које је оваплоћују. Додуше, ни страна унутрашње историје није мање важна, а једној филозофској дисциплини, филозофији историје, до ње је највише стало.

Ксенија Марицки Гађански испитује и хеленске почетке у филозофији историје. Демокритов фрагмент из 5. века пре нове ере даје оптимистичку слику развоја људског друштва и културе, блиску данашњој научној слици преисторије и еволуционистичком објашњењу историје. Теорија катастрофа коју су сасвим озбиљно испитивали Платон и Аристотел, у светлу садашњости има задивљујућу релевантност: „Аристотел чак митове тумачи као сећање на знање које су људи имали пре тако неке катастрофе. За стоичаре то је било екpyrosis — уништење света огњем, света који се, у старом облику, опет понавља ... Данашњи човек не сме очигледно веровати ни у обнављање свега после евентуалног нуклеарног пожара само на једној ситној честици козмоса — на нашој планети земљи. Тако, парадоксално, будућност може угрозити не само садашњост, ову нашу, већ и сву прошлост, ако уништи човечанство и његова културна достигнућа.” Брига и одговорност тако постају фундаменти једне нове филозофије историје. Највише доводи до неспокојства сазнање да наше време само умножава знања, а да се у погледу мудрости није ни приближило антици. Осећај неспокојства већ је сам по себи знак да признајемо одговорност и то не само за властиту будућност, него и за заједничку прошлост.

У тексту Богови и митови старе Европе, написаног поводом објављивања Лексикона религија и митова древне Европе (Цермано-

вић-Кузмановић, Срејовић), посебно је драгоцен један херменеутички хиполепсис уважене ауторке. Познату мисао Драгослава Срејовића о духовности која се утемељила у преисторији Подунавља и Балканског полуострва и истакла у хеленској култури, поставши главном одредницом народа хришћанске Европе, Ксенија Марицки Гађански употрепуњује мишљењем да је овако географски детерминисан простор донекле вештачки издвојен од старијих афро-азијских култова, ритуала и других претеча. У смислу филозофије историје ово надовезивање није случајно ни неважно. Ради се о становишту које избегава идеју историјског субјекта, односно делотворног народа који у историји има посебну мисију (идеја „изабраног народа” јавља се на идеолошком, идејном и есхатолошком плану, опасно отеловљујући дискурс моћи). Уместо субјект-центрираног дискурса моћи, јавља се идеја једне другачије филозофије историје, која у дубини времена налази рој „извиискри” која потичу од различитих етникума. Модернијим језиком речено, комуникативно делање није тек пука химера. Зато, чини се, морамо поново послушати Јасперса. Познавање класичне филологије или психологије није у служби преузимања једне филозофије стране методе, него пре начин да се, како бисмо ми данас рекли, избегне конструктивистичка грешка, тј. да се не заплете у мрежу сопствених појмова, остваривши хоризонт слободнијих увида.

Употреба Његошеве речи „извиискра” у контексту овог приказа није била тек реторичка: „Као један од наших водећих стручњака за Његоша, професор Флашар је своје иначе крајње концизно излагање освежио и мало познатим стиховима из Слова о Игоровом походу у препеву Његошевом, који гласе:

Запјевајмо све кâно је било.

Ову стару словенску формулацију о шаману врачу, певачу и пророку професор Флашар посматра паралелно са хеленском, нама и другима због нечега познатијом причом о хеленском певачу Орфеју. Наравно, то 'све кâно је било' неодољиво подсећа и на санскртску формулацију из Веда: *itihâse* 'тако је заиста било' или *rigane* 'тако је било раније'. У овој древној индо-аријској традицији без историографије и фактицитета, то 'пјевање кâно је било' доприносило је миленијумском индивидуализовању и интегрисању народних заједница, као код Срба толико касније."

Певање одлучује о ономе „кâно је било”, јер у историји, пише уважена ауторка „никад и ништа није коначно”. И ова наша, назовимо је „критичка свест” (филолошка, филозофска, итд.) на крају се битно своди на митологем или на причу о ономе шта се не да испричати, а тиче се људског удеса у времену. Тиме дијагноза садашњег и историјског времена постаје егзистенцијал. Недостатак мудрости на супрот порасту знања узрок је данашњег, све дубљег, неспокојства.

Срђан ДАМЊАНОВИЋ

ПРОЛЕГОМЕНА ЗА СУМРАК ЕВРОПЕ

Сава Живанов, Русија и раскол Европе, Службени лист СЦГ — Информатика, Београд 2005

Књига Русија и раскол Европе од Берлинског конгреса до Првог светског рата (1878—1914) је у ствари својеврсна темељна, пространа и фактографски богата пролегомена за планирану велику студију Русија и Европа у Првом светском рату, који Живанов сматра најдубљим историјским преломом у историји савременог света. То је рат којим се и хронолошки и суштински завршава дуги XIX, а почиње кратки XX век. Најдужи и најкраћи векови у историји како их срећно дефинише Ерик Хобзбаум. Уз то рат 1914—1918. је и највећи „грађански рат” у историји старог континента, што Живанов, опет с правом, прихвата од неких аутора.

Трагајући помно за коренима тог прелома, Живанов се окренуо, ренуеновски речено, „дубинским снагама”, покретачима процеса и збивања, чија ће круна и исход бити Први светски рат, којим ће започети тумбање и преображавање историје у правцу времена у којем ми живимо.

Те корене и изворишта Живанов је потражио пре свега у систему међународних односа, места и улоге Русије у њима, у раздобљу које се у науци најчешће дефинише као империјалистичка епоха, како ју је дефинисао Лењин, позивајући се на Енглеза Џона Хобсона и Аустријанца Рудолфа Хилфердинга, или време империја како је, у наслову своје вишетомене историје Европе, назива Ерик Хобзбаум.

Студирајући међународне односе у овој епохи, као врело и најснажнији покретач прелома започетог 1914, Живанов се суочио с неколико важних историографских и методолошких проблема.

Први проблем с којим се сусретне сваки истраживач је научна продукција и баштина од које се мора поћи, њени резултати и степен истражености и исцрпљености одабране проблематике. У овом погледу, Живанов се позвао на упозорење, управо поменутог Хобзбаума, који свакако није први писац и мислилац историје, који га је упутио интелектуалној и читалачкој јавности. Оно полази од проверене и безброј пута спознате чињенице да не постоје дефинитивне историјске истине, нити коначни судови и закључци о великим историјским појавама, догађајима и личностима за којима би врата истраживања за свагда била затворена. „У историји модерног света”, каже Хобзбаум, „имамо посла са скоро бесконачном акумулацијом јавних и приватних записа”, у којој свака генерација, а и сваки оригинални истраживач може трагати за питањима, која претходницима нису падала ни на памет, или им се бар нису чинила значајним. Сваки нараштај, наиме, „поставља своја посебна питања о прошлости и наставиће то да чини...”. Нема никога ко то може зауставити или спречити. Јер,

свако ново поколење доноси нова сазнања и искуства, открива и препознаје нове резултате и последице идеја и поступака како ближих, тако и даљих претходника, и на основу тога преиспитује и проверава резултате и судове претходних истраживања, што не мора неизбежно да значи њихову ревизију или поништавање.

Кад је о књизи Саве Живанова Русија и раскол Европе реч, која припада области историје међународних односа, мора се имати у виду да су о тој проблематици, па и о раздобљу од 70-их година XIX века до Првог светског рата, написане библиотеке књига. Али, чак и у таквом научном амбијенту може се открити вредност и допринос сваког новог дела. Ако је његов творац истински даровит, оригиналан и предан трагалац, он ће и кад хиљадупрви пут пише о неком феномену саопштити нешто било фактографски било интерпретативно свеже, ново и самосвојно што хиљаду претходника није саопштило или наслутило. Књига Саве Живанова својом концепцијом и интерпретацијом таквих новина има и за то заслужује високу оцену.

Друго питање с којим се сусретне сваки истраживач времена империја јесте где започети истраживања. Дакле, питање периодизације. Нећемо се на томе дуже задржавати. Рећи ћемо само да доследна марксистичка методологија доњу границу те епохе ставља на 1870/71. годину, англосаксонска најчешће на 1875 (како чини и Хобзбаум), понеки, рецимо француски историчари, чак и у 60-е године XIX века. Сава Живанов је отпочиње 1878, везујући је за Берлински конгрес и систем међународних односа који је њиме створен у Европи, односа који су на старом континенту трајали преко 3 деценије, обезбеђујући му дужи период релативне стабилности и континенталног мира.

Оваква периодизација упућује на треће методолошко становиште да корене и порекло Првог светског рата треба тражити у сфери политичких и дипломатских односа међу европским државама, нарочито великим силама овога доба, у чијем је концерну била и Русија. Раскол међу њима био би по таквом тумачењу изазивач „Великог рата” 1914—1918, тог пресудног догађаја светске историје новог века. Такав закључак о поступку и концепцији Саве Живанова не би био сасвим тачан. У својој књизи он подробно претреса све кључне политичке догађаје, спорове и сукобе на међународној сцени, све политичке и дипломатске околности које су водиле груписању сила у савезничке блокове међу којима је постепено нарастао сукоб, да би 1914. експлодирао невиђеном снагом. У тим груписањима која су довела до непомирљивог раскола Европе с посебном пажњом приказивани су и анализирани противречан положај и променљива улога Русије у свим крупним збивањима и претећим европским кризама крајем XIX и почетком XX века. Ту је заправо све што је било важно и одређујуће на европској и светској сцени међународних односа: снаге и моћи сила које су диктирале природу и фазе тих односа, противречности њихових интереса, трагање за путевима повезивања великих учесника

светске политике, који су нашли начина да превазиђу или ублаже своје међусобне сукобе и оформе савезе (Централних сила, односно Срдачне антанте), борба међу њима да поремете или очувају равнотежу снага међу собом, дубоке и опасне кризе у које су те борбе бацале Европу у последњој деценији мира (анексиона 1908—1909, мароканска 1911, балкански ратови) завршно са судбоносном јулском кризом 1914.

Упркос реченом, била би озбиљна грешка свести методолошку концепцију Саве Живанова у проучавању међународних односа само на анализу дејства политичких фактора. Извођење, дакле, политичких односа и догађаја из себе самих. Сава Живанов је много свестранији истраживач, зналац синтетичког метода, истраживач модерног типа који добро разуме да је политика само појавни облик и ударна резултанта дејства веома различитих „дубинских снага” (*les forces profondes*) чије дејство, укрштено и истовремено, образује политичке интересе који обележавају краћа или дужа раздобља у историји. Од природних, преко демографских, економских и социјалних, до војних, идејних и духовних, ти фактори заправо формирају политичке односе, изазивају њихова дејства која затим своје резултате враћају покретачким (дубинским) снагама историје и повратно на њих делују. Полазећи од такве методолошке премисе, чије порекло треба тражити у посезању тзв. социолошке историографије (школе аналита) за синтезом у историји, а посредника до историје међународних односа нашла у концепцијама Пјера Ренувена и Жана Батиста Дирозела, Сава Живанов је раскол Европе и место Русије у њему уклопио у широке контексте свих најважнијих области европске и светске историје у последњим деценијама XIX и на почетку XX века. При том, он није залазио у разноврсне, неусаглашене методолошке концепције разних правца „теорије међународних односа” које настоје да „превазиђу” тобожњу ускост историографских интерпретација. У једном погледу, међутим, одступио је донекле и од методолошког модела аналитичке и ренуеновске школе. Оне, наиме, основе, покретачке снаге и њихове манифестације распоређују у три слоја: структуре, конјунктуре и догађаје. Само прва два слоја могу у себи садржати појаве тзв. дугог трајања. Догађаји то, са становишта историјског континуитета, никад не могу бити, чак и ако се одигравају и по неколико деценија, као што је то случај с међународним односима у деценијском раздобљу „оружаног мира” 1871—1914. Они су дуготрајни са становишта једног људског века, а не са становишта историјског времена и континуитета. Али, ако пођемо од претпоставке да је човек (личност) творца историје и мера свих њених вредности, онда у историографији распрострањени израз „догађаји дугог трајања” и није за одбацивање. О неким другим инспиративним и изазовним темама и научним решењима у овој изврсној књизи, можда у некој следећој прилици.

Чедомир ПОПОВ

ЛОША РУТИНА

Зоран Ђирић, *Gang of four*, „Народна књига”/„Алфа”, Београд 2005

Иако је текст на корицама нове прозне књиге Зорана Ђирића срочен врло добро, по свим маркетиншким правилима, сам садржај у толикој мери не одговара ономе што на корицама пише да се након читања књиге, у најмању руку, читалац осећа превареним. Јер, да таксативно побројим негативно се одређујући према ономе што тамо пише, ово Ђирићево прозно остварење: није београдска књига прича, није реализација „пројекта какав српска књижевност до сада није имала”, није „једна врста бурлеске” чији ликови (Чика Добрица, Академик Матија, Председник Воја и бележник Магични Ђира) „подстичу и гасе транзициони пламен”, није „неодољиво духовито” нити „магично” остварење. Једино можда заиста јесте, у извесној мери, трагично остварење — како по себи самом, тако и по теми којом се бави.

Да образложим наведене тврдње. Најпре, збирка прича, или лабаво уланчан роман (теми жанровског одређења вратићу се касније) *Gang of four* никако не може бити прва београдска књига прича Зорана Ђирића из простог разлога што је сам град Београд у овој прози често и мање од кулисе у приповедању. Пре успутни топоним, назив улице или дела града, а нимало супстанца приповедања, простор који на одређене начине мотивише и саучествује у делању главних ликова. Београд је само локација на коју Ђирић смешта своје јунаке, али између њих и града нема преплитања; заправо, „радња” овог дела могла се одвијати и на било ком другом месту у Србији (штавише, некој дубокој провинцији би много боље пристајала) и Ђирић овом књигом сасвим сигурно није постао београдски писац.

Затим, у објављивању између једних корица низа прича које су се у току 2004/2005. појавиле у недељнику Европа и које сада чине књигу *Gang of four* ја, и поред најбоље воље, не могу да видим ма какав литерарни „пројекат”, а понајмање неки „какав српска књижевност до сада није имала”. Напросто, у овој књизи наилазимо на педесетак кратких и жанровски тешко одредивих Ђирићевих текстова које само исти јунаци који се појављују у сваком од њих одржавају на каквом-таквом окупу, симулирајући целовитост. Главни јунаци се сусрећу у разним приликама и дискутују о разним темама (спорт, дневна политика, популарна музика, блиска прошлост). Реч је пре свега о новинским текстовима с врло ниским литерарним амбицијама, који су најближи бурлесци, али то најчешће нису, јер већина њих једноставно није смешна, с обзиром да не надилазе ниво прости досетке и благог језичког карикирања. На пример: „Ако се баш мора, ја бих радије пио 'Карађорђа'. Чуо сам да је богат калцијумом, а то јача кости. Крте кости могу да буду опасне за старце од акције.” „Е, мој Добри-

це”, скоро да завапи Академик Матија, „даба нама спремање за акцију кад је Србија постала костурница акционара.” Ђирић, наравно, као слободан грађанин има право да буде поштовалац Добрице Ђосића, Матије Бећковића и Војислава Коштунице, али баш због те евидентне блискости, или боље рећи нескривене наклоности, његови ликови Чича Добрице, Академика Матије и Председника Воје нису (сем у ретким тренуцима) истински смешни и тиме Ђирићева бурлеска губи свој основни смисао. Он карикира наведене ликове више него благо и козметички, и тако испада да је најсмешније, или најоштрије што нам наратор — записивач, Магични Ђира, саопштава о њима, то што Чича Добрица стално конзумира завичајну ораховачу, а Председник Воја завичајну нановачу, док Академик Матија принципијелно не пије алкохол. (Истовремено Коста Чавошки се описује као „јајоглави”, док Александар Вучић има „уснати стајлинг”, а Драгослав Михајловић је „зуболик”.) Све ово скупа још једном сведочи о ноторној чињеници да се од некритичке адорације не може начинити ни хумореска, а камоли ваљана бурлеска или сатира. Овде је пре реч о пучкој забави која намерно или хотимице пацификује ма какав критички тон на рачун својих јунака и која своје главне актере представља у светлу доброћудних шерета, а не људи који су у деценији иза нас били, али и данас су директни или индиректни актери врло важних политичких превирања чије трагичне консеквенце сада носимо и носимо их, савим сигурно, још много, много времена. На тим темељима се не гради иоле озбиљна литература. Толико о Gang of four као литерарном пројекту, бурлески чији су јунаци у вртлогу транзиције неодољиво духовити и магични.

Напоменуо сам раније да књига Зорана Ђирића може бити квалификована и као трагична по себи и по теми којом се бави. Она је, у релативном смислу речи, трагична по себи јер аутор у њој показује небригу о форми свога дела и квалитету садржаја. Приче/поглавља се ређају једна за другом као на покретној траци без јаснијих и смисленијих међусобних веза. Тон приповедања (аорист као покушај да се архаичним призвучком насмеје читалац) је исти, актери су исти и то су једина два обједињујућа елемента ове књиге. Све остало је дисперзивно и то се може прихватити као последица недељног ритма писања у тренутку иницијалног настајања текстова, али је неприхватљиво и представља одраз стваралачке небриге када се такав необрађен и сиров материјал напросто укоричи без додатног рада с намером да чини књигу — целовит литерарни текст. Затим, честа исклизнућа у баналност, као стална Ђирићева приповедачка навика, и овога пута су присутна, па срећемо реченице попут ових: „Када та реченица допре до Јашиног надимајућег мехура, он сместа пожелеле да се давителским старинама унереди у старачку браду, али ни Чича Добрица, ни Академик Матија немаху ниједну неизбријану чекињу на лицу.” „Научи тај каријерни јуришник како постати невидљив попут бешумног пржежа,

те располагаше својим блокчетом и оловком као да се радише о даљинском управљачу.” Сем функције кафанско-пијачног вица, тренутне забаве за исподпросечног читаоца, овакви сегменти новог Ђирићевог дела немају другу структуралну или естетску функцију. И читава књига *Gang of four* заправо јесте пишчево играње на карту дневног ангажмана, те су неки од ликова у књизи већ након пар месеци пали у потпуни заборав (Бранко Крга, на пример). Због тога се сада, након ове књиге, може без оgrade констатовати да је задржавање на површини (и тематско и стилско) и недостатак уметничке амбиције постало трајна списатељска карактеристика Зорана Ђирића. Овај несумњиво даровит аутор (показао је то пре свега својим ранијим збиркама прича) већ је много година на српској књижевној сцени и већ је много (можда и сувише) књига иза њега на које је сасвим нерационално и беспотребно потрошио свој таленат, а да је заиста мало тога релевантног за сада остало. Међутим, имајући у виду Ђирићево животно доба (рођен 1962.) и величину опуса, такав однос према сопственом делу, писању уопште и списатељском дару, несумњиво је ствар личног избора на којем овај аутор истрајава. И због тога му више не треба приговарати.

Најзад, Ђирићево опредељење за нашу друштвенополитичку стварност као тему своје књиге, показало је, у крајњем исходу, све мањкавости која та тема супстанцијално садржи. И уз најбољу ауторову вољу и благонаклоност према главним актерима није било могуће отклонити сву трагичну баналност, јаловост и испразност главних актера нашег политичког живота који већ годинама странпутицама и беспућем воде ову земљу, не водећи рачуна о жртвама и не сумњајући у сопствену компетентност и позваност за оно у шта су се упустили. Од таквог материјала тешко се може правити макаква, а понајмање квалитетна књижевност. *Gang of four* убедљиво сведочи о томе, али би, истини за вољу, сасвим сигурно и неки амбициознији писац него што је то Зоран Ђирић, тешко изашао на крај са таквим тематским оквиром.

Наш јавни живот и овако је препун сваковрсних најгорих баналности и непотребно је нетрансформисане, неосмишљене и необрађене преводити их у књижевност поништавајући тако њену уметничку суштину, а поготово је непотребно да то чине интелегентни и талентовани аутори. Заправо, у таквим случајевима чини се да спаса нема и да се и наша књижевна уметност неповратно утапа у свеопшти транзициони кал.

Младен ВЕСКОВИЋ

ТУЖНЕ КОМЕДИЈЕ ЗОРАНА БОЖОВИЋА

Зоран Божовић, Бомба у позоришту и друге комедије. „Народна књига”/„Алфа”, Београд 2004

Међу српским позоришницима кружи пошалица да је савремена српска драма тренутно најуспешнији српски извозни производ. Оди-ста, драме Љубомира Симовића, Душана Ковачевића, Биљане Србљановић, Милене Марковић... игране су и играју се на бројним европским сценама. Унеколико парадоксално, овај успех је, добрим делом, постигнут без систематске и континуиране бриге за објављивање нових драмских текстова. Поред специјализованих позоришних часописа — Сцене¹ и Театрона — потом издања Удружења драмских писаца Србије и повремених публикација позоришних кућа, готово да нема издавача општег профила који би се систематски бавио издавањем савремене драме. Тим значајнија постаје библиотека „Драма”, издање „Народне књиге” и „Алфе”, у којој су објављене и две књиге драма, Зорана Божовића: Свадебни марш, 2002. године и Бомба у позоришту 2004.

Ова друга књига садржи четири драме које аутор, насловљавајући књигу, жанровски одређује као комедије. То су: Бомба у позоришту; Викторија. Комедија у два дела; Ђавоље племе. Шпијунска комедија и Изданци стаљинског племена. Иако састављена као избор драма насталих у различито време, Божовићева књига поседује зачудну целовитост. Тој целовитости свакако доприноси то што његове комедије нису увек и нису искључиво смешне, већ више асоцирају на Чеховљево поимање овог жанра, чиме се, вероватно, остварује веза између ауторовог научног ангажмана (он је професор руске књижевности на Катедри за славистику Филолошког факултета у Београду и предани изучавалац А. П. Чехова)² и његовог књижевног рада. Ипак, горчина која прати Божовићев смех пре свега извире из његових тематских преокупација и конкретног социјално-историјског искуства које он претаче у драму. Време велике инфлације, економског расула и грабежа, доба рата и поремећаја укупног система вредности на коме је „до јуче” почивао свет његових јунака и испливавање мутних талога прошлости — основ су хуморног несклада, али и особене опомињуће туге.

У комедији Бомба у позоришту млади глумац Борис нуди реди-тељу идеалан пројекат: „...Избор текстова из двеју књига с врха то-плисте. Један глумац, једна сцена, минимална улагања, максимална зарада! Наслов: 'Године расплета које су појели скакавци!'" Овим се

¹ Посебно значајно за популаризацију српске драме у иностранству било је издање Сцене на енглеском језику.

² Одбранио је докторску дисертацију Чехов као драмски писац код Срба (1978) и објавио истоимену монографију (1985).

хуморно сумирају тематске преокупације свих драма окупљених у књизи и, истовремено, експлицира природа Божовићевог хумора. Без непосредне намере да направи политичко позориште или текст заострене идеологизованости, он успева да очува драгоцену дистанцу у сагледавању хаоса у коме су се нашли и његови виртуелни јунаци и њихови стварни гледаоци. Трагикомични у свом напору да одрже привид нормалности у свету који се расипа и руши на њихове очи и под њиховим ногама — они сви заједно носе и свој удео кривице, за оно што су учинили и за оно што нису.

Демократија, родољубље, хуманост, љубав и породичне везе имају у свету Божовићевих комедија своју (невелику) цену, његови јунаци их — без разлике — размењују као оне „фаличне банке” класичне српске комедије. Тако, у комедији Бомба у позоришту (по мом суду једној од најуспелијих Божовићевих драма уопште), Мату Татамату, позоришног секретара, то што је био доушник комитета и забрањивао представе не спречава да влада и у „годинама расплета”, сада с позиција западњачке демократије. У маскирној униформи, окарактерисана гротескним ратничко-родољубивим идиомом, Мила је „српско дете од главе до пете”, које открива антисрпски карактер Чапекове Беле болести, али, истовремено, припада и кријумчарском ланцу којим се преноси роба са ратишта и „ослобођених територија”. Као „српско дете од главе до пете” и родољуб чија је једина намера да помогне угроженом позоришту представља се и опскурни бизнисмен Јохан Јоханович, који претвара позориште у коцкарницу да би, како тврди у финалу комедије, помогао својој земљи и народу да се „што пре интегришу у Европу”.

Па и они који су привидно недужни, или бар мање криви, попут манипулисаног, вечно пијаног управника позоришта Косте, младих глумца Аделе и Бориса, или шанкерке Секе — носе свој део кривице. Адела се лако одриче од занесености позоришним прваком Миком и враћа Борису, када јој он понуди уноснији ангажман. Борис се без устезања одриче својих уметничких пројеката и амбиција и, „преко три ноћи”, прелази у певаче. Док Сека, иза привидне беспомоћности, испољава аморални витализам и способност преживљавања по сваку цену.

Посебно успео јесте лик редитеља Пашића, препознатљив комички тип надриуметника, који номинално живи за своју уметност, али је, када му се то довољно исплати, без оклевања одбацује и постаје церемонијал мајстор у коцкарници, тврдећи и даље да то чини у интересу позоришта: „Најгоре је прошло, предстоје нам лепши дани... Заједничким снагама обновићемо зграду ... репертоар ... плате ... За то нам неће бити потребно ... ни триста ... ни двеста ... ни сто година ... Најважније је сачувати Позориште.” Попут Пашића и лик Аце, глумца-малог привредника, који се на пробама бави стањем на берзи, те ликови нерадника — Паје и Раје — који проводе дане картајући се у

позоришном салону, употпуњавају трагикомични хаос и Божовићевог позоришта и времена у коме оно узалуд покушава да преживи.

Исто одсуство морално чистих ликова важи и за друге комедије у књизи. У Викторији, која се „дешава у Београду, у години која је донела скок немачке марке од 20 на 40 динара” — распада се брак јунакиње и она се одриче своје девојачке љубави, лекара Владе, због богатих спонзора — из света криминала или власти свеједно. Ови Викторијини пратиоци пролазе сценом у водвиљском колоплету, изједначени и по моралу и по делању. Међутим, ни Влада није недужан. Овај млади лекар, идеалиста који за послом одлази у Тутин, обраћа пажњу на Викторију тек када она „заради” скупу гардеробу. Па и Викторијина баба Теодора, упркос свом грађанском пореклу и отмености, дочекује Викторијине љубавнике и помаже јој да обманује мужа.

Сличан водвиљски динамизам карактерише и „шпијунску комедију” Ђавоље племе, која се дешава „негде на Јадрану, јула 1985”, у породичном пансиону пуном сукобљених страних шпијуна и „нашијенаца”, који с лакоћом распродају државне тајне, породични морал, воду за пиће, закупљени материјалним и телесним аревизмом. Богданово истеривање „ђавољег племена” из куће, заједно са сином, снахом и унуцима, којим се комедија завршава, не окончава наговештено расуло, већ га само привремено одлаже. Последње што писац нуди свом читаоцу (потенцијалном гледаоцу) јесу мрак и бесни псећи лавез.

Морално супериорног јунака нема ни у Изданцима стаљинског племена, пошто два драмска приказа истих збивања, чији су аутори голооточки робијаш и његов иследник, иницирају рашомонску ситуацију у којој се границе између целата и жртве замагљују и померају, а и један и други, и сама истина пре свега, постају предмет особене политичке манипулације.

Истовремено Божовић у своје комедије поред друштвенкритичких тонова уноси и особену лиричност и топлину. Тако се између Теодоре, удовице краљевог официра, и њеног девера Славка, комунисте и револуционара, кроз свађе и сукобе слути особена сирановска љубав, која се тек на крају, пред Славкову смрт, коначно исказује. Без псовки и драстичних сцена насиља и секса — комедије Зорана Божовића успевају да пруже оштру, критичку слику смутног времена којим се баве и наших нарави и карактера. Написане са високом мером литерарности, оне су, истовремено, пре свега позоришни текстови, намењени игрању. У свима њима, у хумору који примарно проистиче из драмске ситуације, а тек потом је вербални, садржана је виртуелна игра, па објављивање ове књиге буди и наду да ће се досадашњим извођењима Божовићевих драма придружити и нека нова позоришна упризорења.

Љиљана ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ

ДВИЖЕНИЈА ТАЈНОГА УДА ПОЕТИЧЕСКОГ

Граждански еротикон: Еротске странице српске књижевности XVIII и почетка XIX века, друго, допуњено издање, приредио Сава Дамјанов, „Stylos“, Нови Сад 2005

Прво издање Гражданског еротикона („Градина”, Ниш 1987) појавило се исте године кад и темат Читање традиције — српска књижевност искоса који је Сава Дамјанов приредио за часопис Поља и у њему објавио своју значајну, већ насловом индикативну студију Видаковић, модернији од Вука..., потврдивши тиме оно што се већ добро знало: да је његов научни циљ интерпретација хетерогеног формативног доба нове српске књижевности с обзиром на писце и појаве традиционално сматране маргиналним. Основна тежња Саве Дамјанова да у њима препозна естетску вредност и смисао који комуницира са савременим тренутком српске књижевности збирку еротске поезије из рукописних песмарица учинила је у његовом читању не само важним историјским документом културне ситуације српског грађанства у осамнаестом и почетком деветнаестог века, већ и артефактом који данашњем читаоцу открива запостављену старију традицију која је значајно утицала на формирање поетског израза Бранка Радичевића и осталих стваралаца оног тока који се у српској књижевности сматра магистралним. Ту читалачку интенцију Дамјанов је објавио у предговору првом издању Гражданског еротикона, најсинтетичнијем од пет текстова посвећених овој теми, а који у његовом зборнику студија Ново читање традиције: Изазови историје српске књижевности („Дневник”, Нови Сад 2002) чине целину у којој се испитују опште особине еротске лирике у различитим рукописним песмарицама и оцртава књижевноисторијски лук њеног развоја, врло прецизно показујући да се у песмарицама временом смањује број еротских песама, али и њихова отвореност: праву еротску поезију смењују песме са еротским мотивима. Различите превасходно у експлицитности, заједничка им је усмереност на телесно која их разликује од љубавних песама, изразом блиских стилизованијим песмама са еротским мотивима, али битно другачијих с обзиром на слику човека, нарочито жене у њима — иако нису експлицитне као праве еротске песме, песме са еротским мотивима и даље приказују човека као доминантно телесно биће, док се љубавна поезија концентрише на духовност у односу мушкарца и жене. Зато је у њој хумор сасвим редак, док у еротској поезији заузима изузетно значајно место, то значајније што је песма експлицитнија; анализом хумора у еротској поезији, вођен схватањем блиским добро познатом запажању о досетки као средству заобилажења онога што пречи задовољење жеље, Дамјанов је прецизно описао однос еротске поезије према моралу, као и њен различити третман мушке и женске сексуалности. Супротстављајући се мишљењу о ерот-

ским песмама као слици стварног живота и доминантне моралности, указао је на примарни задатак ове поезије да у језику оствари жељу која се не може испунити у стварности.

Еротизација књижевног живота чији су рукописне песмарице биле израз одвијала се — упркос неким заједничким својствима песама, попут хумора — изградњом различитих еротских модалитета, у зависности од порекла песама. За грађанску поезију је уопште карактеристично да се тешко може одредити као књижевни жанр — то се чини углавном негативним и описним дефинисањем као анонимне поезије стваране у ужем друштвеном кругу, ширене преписивањем и никада објављиване — па Сава Дамјанов зато, као и већина новијих истраживача, „грађанском поезијом” (коју увек ставља под наводнике) именује специфичан културни феномен рукописних песмарица које су по свом саставу синкретичне — у њима се „преплићу и прожимају текстови врло разноликог порекла: неки припадају српској усменој традицији, неки су део нашег писаног литерарног стваралаштва (односно производи анонимних аутора, тзв. ’грађанских песника’, или преписи објављених поетских радова мање или више познатих књижевних имена), има ту и превода, као и песама на страним језицима, а осим тога и прозних, драмских, па и некњижевних текстова” — али се доживљавају и рецепирају као целине: свака песмарица представља особени пресек књижевног укуса њеног власника и средине у којој се кретао. Зато је одлука да Граждански еротикон прати хронолошки ред настанка песмарица најбоља могућа: иако се у по неким новијим песмарицама могу наћи песме очигледно веће старости, ипак је њихова варијанта у тим рукописима последица времена у којем су забележене, а што сведочи и о трајању песама и мотива у њима. Како је реч о антологијском избору, општа тенденција опадања експлицитности не може се тако лако препознати: избор се завршава песмом Лепо друштво, сасвим експлицитном, готјеовски сликовитом и разиграном, приписаном Лукијану Мушицком који ју је вероватно однекуда само преписао. Иако хронолошки устројен, али одражавајући синкретичност рукописних песмарица из којих је потекао, Граждански еротикон читаоцу најпре пружа слику вертикалне диверсификованости еротске поезије коју су српски грађани и грађанке читали, преписивали, а врло често и певали. Осим отвореношћу језика, те песме се разликују и стилским особинама којима остварују заједничку усмереност на телесно и на хумористичке мотиве: рецимо, у песмама усменог порекла, или онима „на народну”, лако се препознаје принцип формулативности, како у пародирању устаљених формула да би добиле еротски смисао, тако и успостављањем особених еротских формула, попут стандардизованог описа гаћа или формуле за удају блуднице: „у петак је испросише, / у суботу доведоше, / у недељу чедо роди”, а затим каталогом очева тог чеда који својом предимензионираношћу упућује на гротескно поимање телесности, по Сави Дамја-

нову још једну карактеристичну особину грађанске еротике уопште: „фундаменталну визију наших еротских остварења XVIII и почетка XIX века можемо именовати као гротескну визију тела, која се најчешће реализује као гротескна слика женског тела”. Ова гротескност се, међутим, од карневализованости народне културе разликује ограниченошћу на испољавања телесности која се сматрају нормалним: педерастије, содомије, скатофагије и осталих — по мерилима грађанског друштва — перверзија, тако уобичајених у фолклору (рецимо збирци Фридриха Крауса, код нас објављене у избору под насловом Мрсне приче), у овим песмама нема, што указује на управљање сексуалношћу старије од грађанског морала, будући одређујуће и за облике еротике и за моралне принципе грађанства.

Са друге стране песничког хипертрофираног испољавања за грађанско друштво нормалних жеља, налазе се — и то је најзначајнија допуна другог издања — одломци из аутобиографија Александра Пишчевића и Саве Текелије. Док неколико песама које су сада такође први пут објављене не мењају битно статус еротског, ове две аутобиографије у Граждански еротикон уносе нову осећајност, што Сава Дамјанов није пропустио да примети у предговору који је, изузимајући делове који се односе на те аутобиографије, прештампан из првог издања. Док еротска поезија рукописних песмарица у језику остварује жељу коју не може реализовати у стварности — и што је родно место гротескно-хуморних елемената њене визије — аутобиографије Пишчевића и Текелије извештавају о доживљеним еротским искуствима, која су њихове писце битно одредила. Текелијино је приповедање натуралистичко, понекада и превише веристичко, као рецимо када описује како је од супруге приликом прве конзумације брака добио полну болест, иако таква отвореност није била страна ни тадашњој европској литератури. Приповедање Александра Пишчевића открива, међутим, правог човека галантног века — фриволно, дистанцирано од дубљих доживљаја, задржавајући пажњу на телесном, експлицитно онолико колико је то центлмену допуштено, оно објављује могућност еротског искуства налик на Казановино, сасвим различитог од искуства претходне генерације пишчевог оца. Аутобиографија Симеона Пишчевића није лишена извесног еротског набоја, али се до њега стиже тек помним читањем и у контексту већих целина, што јесте условљено особитошћу генераловог приповедања, али је и последица другачијег схватања еротике, које није усмерено само на телесно. Због тога странице Пишчевића оца (иако је он дуже део српске књижевности него син који у њу тек последњих година ступа и чему ова антологија даје значајан допринос) и нису могле да се нађу у Гражданском еротикону, као ни неке друге странице — рецимо из Видаковићевих романа — које еротичност свог приповедања прекривају јачањем моралистичког дискурса.

Еротско одређено тематски, усмереношћу ка представљању телесне љубави ласцивним језиком (експлицитним или алузивним), омогућава да се у Гражданском еротикону сусретну два тако различита сензибилитета као што су гротескна хипертрофираност неиспуњене жеље и либертинско присећање проживљених еротских собитија. Тематика, међутим, може и да заведе, па у појединим пословицама из две збирке Јована Мушкатиновића Сава Дамјанов препознаје тежњу да се „еротски дискурс ослободи искључиво еротског значења, те да му се подари знатно шири, универзалнији, надеротски смисао, што се може довести у везу и са ауторовим просветитељским интенцијама”. Да ли је, међутим, икада постојало примарно еротско значење пословица као што су „Ласно је с туђим курцем глогиње млатити” или „Они у једну тикву прде”? Не говори ли сасвим јасно превод пословице „Кад курјаку дупе зарасте” са „Ad Graecas calendas” да Мушкатиновић у њој није осећао никакву еротизованост? Наводећи и такве пословице, Дамјанов открива да у свакој опсцености и експлицитном именовању телесног покушава да пронађе еротичност, што изгледа као пренаглашавање важности тематске усмерености на тело као дистинктивног својства грађанске еротике. Оправдано одбијајући да еротiku дефинише преко уметничких поступака зависних од поетике из које поједине песме грађанске лирике израстају — и које су стога, поетички посматрано, сродније не-еротским песмама исте врсте него еротским песмама другог поетичког порекла са којима деле песмарицу — Дамјанов као да је пренебрегао важност сензибилитета који управља евокацијама тела одређујући степен и начин његове еротизованости, као и да ли ће уопште бити еротизовано. То се нарочито добро види у другом издању Гражданског еротикона допуњеном са неколико одредница Малог буквара за велику децу Михаила Максимовића, јер описе ниског морала српских грађана с краја осамнаестог века у овом хумористичко-сатиричном делу јозефинског духа Сава Дамјанов чита као еротску прозу — занемаривањем њихове критичке димензије, описи сексуалних преступа појављују се као да су сами себи циљ. Такво читање иде толико далеко да се из одреднице „Посрнути”, која садржи две реченице, у антологију уноси само прва: „Док су наше девојке сниске папуче носиле, нису посртале, а сад от како високе штикле носити почеше, свакиј час посрћу”. Друга реченица, којом Максимовић поентира — „Али ако ћемо право рећи, свакиј човек посрнути може” — изостављена је, јер она смисао уопштава уписујући могућност посртања у саму људску природу. Изоставивши ту поенту, Дамјанов је посртљивост везао само за женски пол, такође у тако изолованој реченици опозицију ниске папуче—високе штикле усмеривши одлучније према домену (не)еротизованости, иако је она и знак промењених обичаја. Максимовић је, наравно, одлуком да мену обичаја прикаже евоцирањем изузетно фетишизованог одевног предмета и двосмисленом сликом посртања свесно еротизовао свој говор, али је

поентом у другој реченици повећао напетост између еротског и моралистичког смисла одреднице, коју је Дамјанов њеним изостављањем одбацио, усмеривши сву пажњу на еротско. Ако је у пословицама (присутним већ у првом издању) које се служе телесним али ипак нису еротичне покушавао да препозна еротско значење надограђено надеротским смислом морала просвећености, зашто Дамјанов из Максимовићеве одреднице изостављајући другу, „надеротску” реченицу искључује управо такво кретање? Није ли онда тврдња о ширењу смисла пословица и ван еротског била превасходно практично потребна да би се оправдало њихово уношење у збирку само због именованга телесног, што сада, заједно са укидањем културолошки продуктивније напетости између еротског смисла и надеротске моралне поуке у одредници која је парадигматска илустрација у предговору описане и тражене тенденције, сведочи о хипереротизованости херменеутичке ситуације Саве Дамјанова која доводи до накнадне еротизације књижевних дела која у време настанка нису имала еротски смисао, сугеришући истовремено и мању заинтересованост за статус еротике у ширем културном контексту и већу жељу за чистом естетиком ероса? Није ли та ситуација антологичара — који је, није неважно, и писац маштовитих Прички — условљена и једним од битних интерпретативних циљева, да Граждански еротикон открије и представи традицију из које је пропевао Бранко Радичевић, која је дејствовала у поезији Ђуре Јакшића, која се препознаје и у књижевности двадесетог века, што онда закономерно условљава да се као еротско прими и оно испољавање телесности које би могло данас бити еротично, а које није увек тако доживљавано?

Савремено схватање еротике и хипереротизованост позиције са које се Граждански еротикон склапа омогућило је — са једне стране — да се у њему појаве и неки текстови, углавном међу пословицама и моралистичким минијатурама, који у време свог настанка нису имали примарно еротски смисао; са друге стране, скрупулозност састављача није допустила да се у репрезентативној антологији нађе ишта што би било инцидентно, што би излазило из оквира нормалне сексуалности грађанског друштва, па је на тај начин културолошки контекст очуван иако је у занемаривању напетости између еротских жеља и њихових моралистичких ограничења у корист издвајања чисте еротичности изгледало да губи на важности. Заправо, иако је његов значај заиста смањен када је реч о напетости унутар културе, епистема која одређује шта се уопште у култури може наћи није ни у једном тренутку неверена, а што је врло очигледно поређењем Гражданског еротикона и фолклорних Мрсних прича. Могућности еротског унутар грађанске културе су у првом издању Гражданског еротикона биле ограничене на њихову објаву кроз феномен рукописних песмарица који упркос својој специфичној разгранатости ипак није заузимао читав простор културе, у другом, допуњеном издању шире покривен аутобиограф-

ским пасажима Александра Пишчевића и Саве Текелије. Невелика обимом, ова допуна је знатно проширила опсег еротског, али и самог појма грађанског из наслова антологије, који се више не односи само на грађанску поезију као феномен рукописних песмарица, већ подразумева читав спектар испољавања грађанске културе, дакле и у штампаним књижевним делима, међу којима централно место заузима аутобиографија, доминантни жанр доба просвећености у Европи, а који је и код нас најпродуктивнији и естетски најпродуктивнији жанр епохе. На тај начин се у Гражданском еротикону препознаје раслојавање између испољавања неостварених жеља и приповедања о доживљеним задовољствима, које се потом даље разлистава на експлицитно, хумористичко, гротескно... представљање телесности и алузивније, сублимираније објављивање еротског импулса, односно опуштено, хладнокрвно, галантно приповедање еротских доживљаја и помало узрујано, узбуђујуће извештавање о искуствима која у себи повремено имају и нечег садовски преступничког. Другим, допуњеним издањем Гражданског еротикона Сава Дамјанов је употпунио своју антологијску слику српске еротике осамнаестог и почетка деветнаестог века — у овом издању и визуелно обogaћену лепим еротским илустрацијама (којима, нажалост, није наведено порекло) — и обезбедио новој генерацији читалаца још бољи итнерер кроз један недовољно познат простор српске књижевности.

Ненад НИКОЛИЋ

СЈЕЋАЊЕ И МЈЕСТО У КЊИЗИ „БАРКА СВЕТОГ ПЕТРА” ГАРА ЈОВАНОВИЋА

Гаро Јовановић, Барка Светог Петра, „Октоих”, Подгорица 2002

У књизи Барка Светог Петра Гаро Јовановић прави још један искорак у изазивању постмодерних граница, тако што уводи збирку фрагмената, сопствених сјећања, вјеровања, митова, сусрета да би реконструисао личну историју. Ову историју пише у виду одвојених факата, слажући сјећања и мјеста у синхроној и дијахроној равни и фикционализујући их у овом роману. Радња романа условно се одвија сада, мјесто се зове Барка Светог Петра, земља је море.

Главни јунак романа, истовремено наратор, успоставља интертекстуалне релације према различитим текстовима које константно препознаје у траговима мора, у унутрашњости, изворима усменог предања, Библији, свјетској књижевности, појављује се као дух, лик праћен сопственом сјенком с циљем да открије библијске и архетипске везе у односу према сопственој историји. Путујући морем, он открива

збирку сурових фрагмената и из ових фрагмената покушава да префигурише библијску причу о Нојевој барки, да своју варијанту Историје свијета у 10 и по поглавља. Намећу му се многе тајне које покушава да открије. Развија специфичан однос према мору, посебно својој Барци Светог Петра, али и српској традицији, нарочито према усменом предању.

Одредивши овим временским и просторним границама радњу романа, Гаро Јовановић остаје на трагу своје већ одређене поетике; он само успоставља везу између историје и фикционалне нарације. Присутна је његова само-свјест о текстуалној природи прошлости, оној прошлости која нам је данас позната из књига, архива, записа, чак сјећања. Као и у претходном књигама (Псолики, Црни сој, Ђавоља кадионица, Вилењак, Тако је казано, Кокот пјева мртвима, Кад црни вук однесе моју душу, Љубавно писмо) Гаро Јовановић смјешта овај роман у постструктуралистички и постмодернистички контекст. И у овом тексту се природно и спонтано преплићу историјска, библијска, митолошка рекапитуалција и реминисценција, антрополошке и психолошке генерализације, а неријетко и дубље филозофске медитације. Ватрен по природи, Гаро Јовановић у овом тексту са страшћу развија своје бројне слутње; испитује и понире у неиспитане дубине човјековог бића; трага за рецептом како да очува људско достојанство приликом суочавања са насиљем и злом, како у себи тако и у околном свијету. Ауторова потрага биће испуњена низом малих „епифанија”, снажно поетски озрачених призора, иначе сасвим обичних сусрета и доживљаја који у свијести писца попримају готово мистичко симболичко значење.

Као и у ранијим књигама, Гаро Јовановић је своје слутње претворио у покрет имажинације: народно искуство и предање, поготово магија и мит, Библија и свијет, садрже у себи сазнање о стално супротстављеним странама живота и свијета. Тако се већ на почетку Барке Светог Петра наговјештава централна тема дјела, па и унеколико и читавог стваралаштва Гара Јовановића: контраст и конфликт између два супротстављена принципа у којима лежи примарни извор људске среће, с једне стране, и трагедије, с друге стране, како на индивидуалном тако на колективном плану. Аутор их формулише као љубав према животу и љубав према смрти, што је у крајњој конвенци само варијација познатих фројдовских начела ероса и танатоса. Између је потрага. У том контексту није необично што се као крајње граничне тачке постављају почетак и крај свијета: библијске приче поново испричане. У овом дјелу Гаро Јовановић се одлучује за оно што Линда Хачион описује „средишњим пољем референце”, креирајући „историографски” референт. Он је двострук зато што постаје дио двије „реалности”, личне и осталих. Овдје процеси писања о историји и причања историје чине дио самог текста. Они стварају мрежу референци која укључује разне интертекстове (сјећања, имена,

дјелове текстова), како књижевне тако и историјске. Ради се заправо само о Јовановићевом начину како да заведе ред међу хаосом историјских факата, и сјећања, да би створио организовану историју свијета. Сам почетак романа отвара питање крајњег интертекста који би увукао у себе сјећања и мјеста како опште историје свијета тако и личне. Почетак показује ауторову намјеру да и даље истражује границе између факта и фикције, живота и умјетности, историје и идентитета.

Читаоци се уводе у Барку Светог Петра ауторовим грађењем фикционалног моста између два пола: Библије и фикције („вода је гађала и рибе и рибаре, јер је бог тако хтио”). Тако се већ на почетку уводи добро скривени интертекст — наслов Јовановићеве раније збирке поезије Тако је казано. На специфичан начин уводи се историја као предмет и тако се шири мрежа интертекстуалних референци. Уводи се молитва, потом и аутопоетика којим се дефинише жанр овог текста („Ко би то памтио да није дневника, дневни записи су ти који памте, и замах веслом, и бол у руци, и уловљена риба, а тек она враћена у море”). Тако је казано има снагу заповјести и у Барци Светог Петра, јер наратор подсећа да је је „ово рибарски дневник”, и наредује „нека га не читају непосвећени, ето њима параграфи и кафански јеловници, а помишљају ли ко је донио рибу у ту кафану, а што је учинио у зору рану, и како је гледао жива Божја бића док репом ударају, док им пераја, док крв, док крљушти”. Читаоци су дакле одабрани — право на текст, умјетност, могу имати само посвећени.

Јовановићев рибарски дневник биљежи дан за даном и проширује мрежу референци: посвећени лако могу да се крећу по њој. Они разговарају са Едгар Алан Поом, мачком Целалудином, Стаљином, Голубом Капетаном, Мопасаном, Чеховом, Бабељом, Јудом, Светим Василијем, Ћосићем, Љубишом, Хемингвејем, светим Јованом Крститељом, Симоном Петром, светом Петком, светим Николом, Булгаковим, Орфејем, Даницом, Дон Кихотом од Манче, Бором Станковићем, Црњанским, Страхињићем Баном, Кара Мустафом, Раблеом, Сервантесом, Југ Богданом, Царем Лазарем, Бошком Југовићем, Понтијем Пилатом, Светим писмом, Јованом Владимиром, Јесењиним, Рембоом, светим Петром. Бројне референце на које се читалац упућује приликом описивања дана за даном у рибарском дневнику стављају нагласак на елементе стила и саму ријеч. Истовремено, нарушава се нарација, наративна времена: влада типично постмодернистичка фрагментација. Читалац се суочава са ситуацијом коју је Р. Д. Ланг назвао „радикалном онтолошком несигурношћу”. Просто као да је аутор дигао руке од жеље да поврати старе културне вриједности и као да ужива у постмодернистичком делиријуму. Ескапизам се, дакле, може једино наћи у умјетности, религији, архетиповима, Јовановићевој једној те истој причи.

Барка Светог Петра показује присуство у теорији три већ описана нараторолошка поступка: зачараног круга (када не можете раздвојити

текст и свијет, а коју Грегори Бејтсон описује као неспособност да се разликују различити нивои текста, када се границе између буквалног и метафоричког никада у потпуности не формирају, и у којој се једно не може одвојити од другог), што јесте главна одлика ове нарације; потом поступка који се дефинише као кратак спој, или прекинути ток наративног електрицитета (када аутор улази у сам текст) и двоструке везе (када се појављују ликови или фрагменти из историје или стварног живота). Аутор стално улази у текст, бавећи се или аутопоетиком, или саморефлексивношћу („још једном да кажем, ово је рибарски дневник”, ко не зна нека чује, „за мном читаоче, што рекао Булгаков”, „јер страшно је написати и једну ријеч против Силе и Таме, против Силе и власти, а лако је на свој народ ужигрити очима, на свој народ завијати њушкама претилим”, „и кад већ ово пишем”, „гдје сам оно стао”, „да бих завршио своју рибарску причу, а трудим се да будем што тачнији, а и дневник ме обавезује, јер ово је прича од истине, само је понеки детаљ промијењен, остало је тачно онако како је било”). Ту је и још један интертекст, одломак, из Јовановићеве књиге Кокот пјева мртвима. Наратор се повремено поставља као посматрач са стране, понекад као учесник, док понекад заузима одређену временску дистанцу. Тако, да би увео референцу која се тиче великог српског сна, Косовског боја, он прелази са индивидуалног на колективни план, поставља се између 1351. и 1389. и отуда упућује на сан као архетип: „Два су сна која походе људе смртне / један се за живота сања / а други сања у смрти”.

Већ су поменути неки ликови из историје, умјетности и Библије, који упућују читаоце да доврше овај дневник, али присутан је број ликова или фрагмената из стварног живота, ликова који припадају ауторовој фамилији или пријатељима (отац, Ања, Вук, Соња, вино из Големада, Андрија, Томо Павићевић, Наод Зорић, Бриле Мијач). Присутни су и други видови интертекстова: молитва, клетва, враџбина, вјеровање (шта значи сањати шкарпину, хоботницу, угора, зубаца, ражу, сарагу, барбуна, салпу, грдобину, пагра, мурину), видови који су на трагу већ наговјештене поетике у збирци Тако је казано. И ови фрагменти поново потврђују да је ето и књижевна критика коначно постмодернистички жанр, јер омогућава и аутору овог текста да направи један кратак спој и унесе један дио из ранијег текста који покушава да тумачи Јовановићеву збирку поезије Тако је казано, што омогућава да се покаже само-рефлексивност књижевне критике: „Гаро Јовановић је суптилно осјетио да су тематске и језичке могућности за стварање префињене поезије у народном говору, народном предању, у бајалицама, именима магијских трава, ритуалима који су везани за послове у одређене дане, у причама о злим чинима, вјештицама и здувама, урекљивости и сугребу, гатању у овчју лопатицу, крв и угљевље...” И додајмо: у Барци Светог Петра Јовановић је нашао тематске и језичке могућности у причама о Господу, Библији, постању, барци

светог Петра, умјетности, оловци, човјеку и његовој души, сну, води, мору, риби, мушкарцу, жени, човјеку и његовој сјенци. Међутим, направио је још један корак даље: помјерио се од магијских табуа збирке поезије Тако је казано ка тајни постања, „оку својем варљивом”.

Да око не би варало у Барци Светог Петра, Господ је ту да се побрине, подсјећа аутор поднасловом Не рибари се на Преображење, упућујући на референ „ваља се, не ваља се” из поменуте збирке поезије Тако је казано. То је онај Јовановићев дужи фрагмент у коме се брише граница између текста и свијета, али, у складу с постмодернистичким познатим поступцима, нуди и могућност два краја приче. Први завршетак приче наговјештава нестанак рибара који је прекршио Божје упозорење, јер „И када се са хриди повукао, већ ничег није било, море је убило и барку и капетана, и видјели смо то и знали, када се са хриди повукао талас. ... Ми смо запањено гледали како се барка одваја, како се уздиже из воде, како клизи ваздухом, како лети и пење се ка облацима, њена сјена је прешла преко обале и преко наших глава, сјена дрвене птице. Барка је била високо у небеском плаветнилу, а ми смо још гледали за њом, потпуно заборавивши огромни талас који се разбијао о хриди, прскајући надалеко пјеном.”

Оваквом употребом поменутих постмодернистичких рјешења, међуигром интертекстова који стално упућују на нове интертекстове, Гаро Јовановић разрешава главну тезу свог романа-дневника. Све је подложно преговарању: од вјечитих тајни о постању, преко митова, вјеровања, сјећања (због њихове варљиве нарави), прошлости, „ока варљивог” које на самом крају овог текста не види. „Ни да махнем нисам успио, а барка Светог Петра је већ као галеб летјела, као галебић бијели, ни да махнем нисам успио, а она је већ негдје била на хоризонту, на пучини црној, и више сам барку срцем својим наслућивао, као капљицу пјене, него што сам је оком видио, оком варљивим”, и које на самом крају овог текста побија и ауторово постмодернистичко уживање у делиријуму. Та зера хуманости, њежност синовљеве љубави према оцу побједа је над свим техничким решењима текста, свим постмодернистичким нестабилностима значења, фрагментаризацијом, „оком и ухом варљивим”, историјом као палимпсестом, дијахроничком и синхроничком конструкцијом. Јер, очев лик константно израња у виду поетичног лајтмотива:

... 'мој отац је крушкову ракију пио', 'зелено вино пије мој отац', 'мој отац и ја', 'о чему ми говори отац', и он неће умријети, јер подсјећа нас наратор, 'И у свог оца сам вјеровао, и да је јака његова рука, и да се не мути његово око. Тако је говорила и моја сестра, моја Ањусја, говорила је да сви могу умријети, само он неће, само мој и њен отац неће никада.' Јер 'поред Светог Петра, поред самог кормилара, био је мој отац на клупи за веслање, познао сам његову дивљу браду, и руке запошљене нечим, руке које нису никада мировале, и сада су у колут намотавале коноп, да не буде у нереду, намотавале коноп онако како треба.' ... 'Па су

у море упловили, и мој отац је вичним покретима једру троугло разапео, и пречку прихватио, причврстио је омчом, па се платно само трен колебало, и онда је ухватило вјетар, надуло се и запуцкетало једру, и барка је клизнула водом' ... 'И ја сам свог оца гледао, у његове руке, у његову браду, и није ме чудило што не подигне руку на поздрав, што не искочи из барке да ме загрл, некако сам знао да сам ја за њега невидљив, да је међу нама нека копрена разасута, прозирна само с моје стране, а да њему није дато да ме види. И брзо клизи барка, а ја сам у свог оца гледао, како једру троугло разапиње, како конопо веже.'

Нараторово око варљиво није сигурно кога је и шта је видјело на крају романа-дневника Барка Светог Петра, али жеља наратора да оца још једном загрли варљива није била. Она покреће Барку Светог Петра кроз лавиринте постмодерне. Праћена, сјећањима, открила је многе архетипске, библијске, индивидуалне и колективне слике. Сустрет са овим откривањима јесте сустрет с мистеријама простора, времена и сјећања. Он показује како при реконтекстуализацији фрагментата, са повећаном брзином нарације долази до компресије времена. Не само историје, већ и географије. Једну верзију дихтомије између времена и простора представља осцилација између географије и историје, простора и сјећања, која се не може ријешити као побједа једног пола над другим. И то је садржано у језгру овог текста. Зато се Барка Светог Петра Гара Јовановића може читати као поетичан, узбудљив и савремено конципиран роман-дневник.

Радојка ВУКЧЕВИЋ

МАГИЈА ПИСАЊА

Пол Остер, Пророчка ноћ, „Геопоетика“, Београд 2004

Упркос томе што је саветовано да је у просуђивању књижевног дела најбоље остати унутар „књижевног света“, савремена се литература врло често опире том начину интерпретације тако што инклинира да наруши све постојеће границе између света фикције и стварности. На тај се начин интензивира однос писаца — читалаца, с обзиром да се штиво, које се на крају таквог подухвата нађе у читаочевим рукама, може учинити готово волшебним. Пол Остер је, свакако, један од стваралаца који се могу подвести под овај образац.

Пророчка ноћ представља ускомешани свет прича које стварају нове, ликовне који се појављују и нестају, мењају идентитет, тј. све препознатљиве Остерове мотиве комбиноване у нов роман. Као и у својим ранијим романима, Остер и овде приказује крхкост реалности, релативност истине, као и увереност у потребу стварања, што је и

експлицирао изјавивши: „Писање за мене више није чин слободне воље, то је ствар преживљавања.”

Главни протагониста романа, Сидни Ор, писац у успону, опоравља се после фаталне болести, чудом избегавши смрт. Лутајући по крају, наилази на папирницу и купује плаву свеску заводљивих корица. После болести и неколико месеци опоравка, ово му је први покушај писања, а плава свеска се показује као невероватно инспиративна. Позајмивши премису о човеку који све оставља и почиње нов живот јер је избегао смрт, а коју му је предложио његов пријатељ Џон Траус, Сидни почиње да ствара сопствену верзију Флиткрафта, Ника Боуена. Затим следи приповест о њему, која ће се спорадично, у епизодама, испреплетена са чудним детаљима из Оровог живота развијати док аутор не одлучи да је прекине. Ник Боуен је уредник у извесној издавачкој кући. Једног јутра му поштом стиже рукопис изгубљеног романа Силвије Максвел, ауторке с почетка 20. века. Наслов романа је Пророчка ноћ. Непосредно после тога појављује се унука поменуте ауторке коју Ор ствара као духовну двојницу његове обожаване супруге. Враћајући се кући, глава каменог украса са фасаде неке зграде пада и обруши се неколико центиметара испред њега. Он то схвата као да му је дат нови живот, те одлази директно на аеродром и лети за Канзас Сити, носећи са собом и рукопис романа. Протагониста Силвијине приче је војник, који, несрећом изгубивши вид, постаје нека врста пророка. У једном од таквих стања, он види превару жене коју воли и одузима себи живот. У Канзасу, Ник упознаје чудног возача таксија, који заправо јесте покретач пројекта званог „Биро за очување историје”, што се испоставља као огромна колекција старих телефонских именика.

Већ у овом делу оно што бисмо назвали реалитетом приче почиње да долази у сумњу. Како Ник запада у низ чудних околности, тако се и мноштво детаља у Сиднијевом животу полако компликује. Најпре, у посети Џону Траусу, случајно примећује исту такву свеску. Траус га упозорава да свеска може да буде једнако благослов као и проклетство, мора се пазити како се с њом поступа. Такође постоје индиције да кад пише у њу, Сидни физички нестаје. Када то спомене Траусу, овај то правда неурачунљивошћу писаца, али прилично неуверљиво. Тако се моћ плаве свеске уздиже и готово изједначава с амајлијом, окултним предметом. На тај начин се писање дословце преводи у алхемију речи, а Остер свој роман поставља на пут мрачне је истине. Прича се показује исто тако амбивалентна — с једне стране спасоносна, с друге стране опасна, у крајњој линији и смртоносна. То је сјајно илустровао у епизоди о Французу који ствара поему о смрти детета у реци, после чега се његова ћерка дави и он је убеђен да је речима убио своје дете, те се заклиње да више ни реч неће написати. Мистификација списатељског чина тако постаје опсесивна тема романа. У исто време, донекле, поприма и обрису хорор приче, јер ако је

писање еквивалентно стварању, онда је еквивалентно и деструкцији, јер је деструкција иманентна стварању. То је репрезентовано сликом на крају романа где он повест о Грејс и Џону написану у плавој свесци чепа и баца у ђубре, након чега Џон умире.

Сиднијева и Никова прича заправо су минијатура мита о сусрету са смрћу и ускрснућу у један нов живот. Сусрет са смрћу открива не само другачији поглед на живот и неке нове приоритете, већ буди и открива скривене слојеве свести, древне моћи човека растерећене цивилизацијских представа о стабилности извесних категорија као што су истина, стварност, јава, време. И кроз писање свог романа Сидни Ор схвата да такве границе заправо не постоје и да једино релативитет и случајност влада светом. У другом делу романа, његова жена, Грејс, пролази кроз чудну фазу живота и Сидни се по први пут плаши да ће је изгубити. С обзиром на њихов прећутни договор о задржавању права на сопствену интиму предбрачног живота, иако наслућује да је нешто у вези с тим, он остаје немоћан и уплашен. Ситуација се погоршава када Грејс остаје у другом стању и нестаје од куће на један дан. Паралелно, његов јунак, Ник Боуен се грешком закључава у једну просторију. Ту се, заправо, прича о њему и завршава, јер ће се његов аутор касније одлучити да исцепа све исписане странице плаве свеске. Интересантан је и Грејсин сан који прати управо заплет романа који Сидни пише. У другој половини романа на сцену ступа Џонов син, Џејкоб, проблематични наркоман, који ће у покушају да се домогне новца убити Грејсино нерођено дете. Увођење Џејкобовог лика у роман омогућиће писцу да наведе Сиднија на траг разрешења мистерије. Као у бунилу, он исписује своје претпоставке у вези са дугогодишњом афером између његове жене и Џона Трауса. Та прича се показује као истинита и он је заједно са причом о Нику Боуену чепа и баца. Завршетак романа је оптимистично стварање илузије о некој будућој срећи супружника.

Из досад споменутог, јасно се види сугерисање брисања граница на четири нивоа. Први би обухватао однос између фантастичног света књижевности и (наше, читалачке) стварности. Тиме што је свом роману Остер дао наслов приче која је прича унутар приче унутар приче, остварује јединство свих, може се рећи, концентричних кругова прича с артефактом, који нам доспева у руке. Томе сведоче и фототипске странице варшавског телефонског именика из 1937/38. године. Други би представљао брисање граница између нараторовог света и света његових ликова. Исписивање Никове судбине утиче на његову сопствену; док пише он губи свој идентитет, чак дословце нестаје. Трећи ниво сугерише јединство између сна и јаве. Поткрепу налазимо у Грејсином сну. Четврти ниво остварује јединство сва три степена времена — прошлог, садашњег и будућег. Исписујући сценарио за екранизацију Велсовог Времплова, Ор ствара два лика, мушкарца из прошлости и жену из будућности, који се заљубљују и остају негде у

шездесетим годинама. Ова идеја свеукупне релативности, која је и идеја — водила романа провучена је кроз Траусову изјаву: „Речи су стварне. Све што је људско стварно је, а ми понекад знамо за неке ствари и пре него што се оне догоде, чак и ако нисмо свесни тога. Живимо у садашњости, али је и будућност сваког тренутка у нама. Можда је у томе васколики смисао писања, Сид. Не у бележењу догађаја из прошлости, већ у стварању оних који ће се догодити у будућности.”

Појам приче у причи, која се овде усложњава до вртоглавости, чини се као намера писца да Орову приповест издели тако како би читаоца спречио да не поверује, држећи његову пажњу на врло високом нивоу. Овом структуром аутор и нама, читаоцима, имплицитно поставља питање колико је и реалност, коју перципрамо, стабилна категорија и не постоји ли и над нама неки Велики Писац који нашим животима пуни странице своје плаве свеске. Но, овај лавиринт прича носи још једну поруку — иза сваке од њих исијава анксиозност која покатакд прераста у праву клаустрофобију, клаустрофобију човека који себе закључава у собу без излаза (Ник Боуен тако постаје метафора), собу у којој се говори а нико не чује. То је Остерова парадигма ужаса, јер пишчева основна потреба јесте комуникација с читаоцем.

Роман Пророчка ноћ обогаћен је обиљем необичних фуснота, које на први поглед представљају позадинске податке о ликовима, али заправо прерастају у њихову карактеризацију потискујући каткад главни ток приче у горњу маргину странице одводећи нас тако с главног курса и нарушавајући линеарност и на овај, додатни начин. Фусноте омогућавају један другачији приступ читању. Таква форма сугерише основну идеју.

Други део не испуњава квалитет обећан првим делом. Започету причу о Нику Боуену оставља незавршену, уместо ње уводи кратак синопсис за сценарио Времплова, за који и сам претпоставља да је најгори икад написан. Наговештај о фантастичним моментима живота Сиднија Ора, човека с границе живота и смрти, који проналази готово магичну свеску и исписује роман при којем нестаје, претвара се у мелодраматичну причу о превари жене са његовим добрим пријатељем. Уз то аутор уводи Џејкобов прилично неуспели лик, који није ништа више од типа, затим уводи (готово беспотребну, немотивисану) епизоду о пљачки стана, и све то у грубим назнакама, па је завршетак романа више штура скица, него снажно поентирани расплет. Због свега тога овај роман, упркос свим квалитетима које поседује, не може се сматрати најбољим Остеровим остварењем.

Бранислава ВАСИЋ

ЈЕЗИК КОЈИ САЊА

Петко Војнић Пурчар, У недоглед, „Петко студио”—„Орфеус”—„Апо-строф”—„Дора Крупићева”, Нови Сад—Београд—Загреб 2004

Познатији као прозни писац (романи Дом, све даљи — НИН-ова награда, Љубави Бланке Колак, Вечерње буђење и други, збирке приповедака Светови и сатови, Прстеновани гавран и др.), Петко Војнић Пурчар (Суботица 1939) аутор је и неколико песничких збирки. У најновијој, под насловом У недоглед, налазимо нове (првих пет циклуса) и изабране песме. А књига је компонована обрнутим редоследом, тако да су најстарије песме, из збирке Камено жито, на крају књиге, а онда, идући према почетку, ређају се песме из друге књиге Сол у вјетру и потом нове и најновије. За читаоца који се први пут суочава с Пурчаровом поезијом можда је препоручљиво да баш тако чита — циклус по циклус од краја ка почетку. Тако ће боље моћи да прати развојни пут овог песника.

У песмама из првих књига, које се већ одликују култивисаним песничким изразом (а са доста нарације, као последице његовог рада на прози), П. В. Пурчар без бојазни открива лирске подстицаје и доживљаје, са пуно страсти и интимних промишљања. То су доживљаји детињства, завичаја, традиције, језика. Песник, рођен „у длану панонске коре”, каже (у песми Камено жито): „Копам ноктима топлу црницу / Не бих ли нашао заборављени пејзаж”. И даље: „Тражим претке да себе видим”. Такође су речити стихови из песме Отоци: „Осама ме лудости спашава и шетња којој смисла не тражим / Мисли слободно ко јутарње птице одлијећу и вазда ми се враћају”. И у другим песмама пуно је сличних исказа, који се одликују отвореношћу срца и јасноћом мисли. „Жубори несигурно сјећање.”

Новије песме, иако и оне садрже битне карактеристике Пурчарове поезије, разликују се утолико што су шкрте у разголићавању интима, сведеног израза, који једва пропушта искрзане мисли и тамне одјекке унутрашњих доживљаја. Песник записује стихове као неминовност, као предано вршење дужности. А ипак, чак и у наизглед недокучивим стиховима, често заискре просјаји спутаних емоција и потискиваних мисли. У њима рецензент З. Ђерић види „лирске мантре”.

П. В. Пурчар је песник знатне ерудиције и познавалац света. Његова песничка географија (ако изузмемо просторе душе и излете у онострано) простире се широм планете, од Палића, Новог Сада, даље на све стране; Загреб, Дубровник, Париз (опседнут је Паризом!), Бордо, Атлантик, Лондон, Даблин, Пафос, Констанца, Букурешт, Египат, Црно море, Кинески зид... Језеро детињства, море младости, равничарске реке, опсенарски градови, светилишта. У путовањима, стварним или песничким, слави лепоту, живот, уметност, љубав. „Дах по дах Живот”, каже песник, али и смрт је у средишту живота и у темат-

ском мисаоном склопу: „Све ли је између изненадна живота и непоновљиве Смрти”. Смрт је чак и предмет игре речима: „Смрти смртна самрт сама смионо сачекујеш”.

Као и сваки добар песник, Петко Војнић Пурчар помаже читаоцима, скривеним или директним исказима, да схвате његову поетику. Песма Пјесник, у целини, гласи: „Случајност налази праведника / Пјесник даривану уклетост”. Песма Пјесник II има један стих више: „Усуд одабире свога бесједника / Пјесник своју другу несрећу / Или своју прву срећу”. А у песми Трагање стоји стих: „Наћи стих да пристаје на гробу сваког човјека”.

Језичка игра и пустоловина — то је можда најбитнија особина Пурчарове поетике. У овој књизи могу се сагледати многобројне могућности песничке употребе језика. Језик је чак и песничка тема, као у песмама из циклуса Рјечници. У неким другим песмама остварена је бриљантна игра речи: Љубавна, Водењаков ход, Уста глине, Вјечна сол, Сонет, Пучка бројаница (на буњевачком дијалекту). Концизност израза (кадикад херметичност), не оамо у новим песмама, често иде на штету мисаоне јасноће или песничке слике, али даје и одличне резултате. У збирци има неколико десетина сасвим кратких сјајних песама (од којих су неке попут хаikuа, и формално и суштински), а три песме састоје се само од једног стиха — Гроб: „Зелени трбух уздиже се и спушта у земљу”, Жена: „Уснула ружа на усни”, Мото: „Писати језиком који сања”.

Петко Војнић Пурчар (који живи и ствара у Новом Саду) себе сматра хрватским писцем, али, објективно, припада (како би рекао Перо Зубац) и корпусу српске књижевности. И баш с тим у вези његов је језик посебан „случај”. У трагању за изражајним могућностима језика, у свом перфекционизму, Пурчар се канда мало удаљио од завичајне језичке матрице, коду чини говор Хрвата у Војводини, приклањајући се новом, званичном хрватском (загребачком) граматичко-правописном (и лексичком) стандарду. То је можда варљив утисак, чија се основаност може проверити само стручном, лингвистичком анализом ове поезије.

Анђелко ЕРДЕЉАНИН

БРАНИСЛАВА ВАСИЋ, рођена 1977. у Новом Саду. Пише есеје и критике, објављује у периодици.

МЛАДЕН ВЕСКОВИЋ, рођен 1971. у Земуну. Пише књижевну критику и есеје. Објављена књига: Размештање фигура, 2003.

ИВАН ВИШЕВСКИ (Иван Јочић), рођен 1977. у Сврљигу. Пише поезију. Књига песама: Мирења, 2001.

МИРО ВУКСАНОВИЋ, рођен 1944. у Крњој Јели (Горња Морача). Управник је Библиотеке Матице српске и потпредседник Матице српске. Пише прозу, поезију и есеје. Објављене књиге: Клетва Пека Перкова, роман, 1977, 1978; Горске очи, приповетке, 1982; Немушти језик, записи о змијама, 1984; Вучји трагови, записи о вуковима, 1987; Градишта, роман, 1989; Тамоони, поеме и коментари, 1992; Морачник, поеме, 1994; Далеко било, мозаички роман у 446 урочљивих слика, 1995; Семолъ гора, азбучни роман у 878 прича о ријечима, 2000, 2001; Точило, каме(р)ни роман у 33 реченице, 2001; Кућни круг, роман у концентричном сну, 2003; Семолъ земља, азбучни роман о 909 планинских назива, 2005.

РАДОЈКА ВУКЧЕВИЋ, рођена 1952. у Беранама у Црној гори. Англиста, бави се америчком књижевношћу, преводи с енглеског. Објављене књиге: Фокнер и мит — митолошки мотиви у Фокнеровом приповиједању, 1997; У сјенци мита — огледи о америчкој и канадској књижевности, 2003. Приредила: An Anthology of American Literature I—II, 1988, 2000; Завјештање — антологија женских гласова на енглеском језику, 1999; Reading American Literature: A Critical Anthology, 2002; Критика данас (коаутор М. Ђукић), 2004; A Revised Anthology of American Literature, 2005.

СЕРГЕЈ МАРКОВИЧ ГАНДЛЕВСКИ, рођен 1952. у Москви. Песник, есејиста и романописац, дипломирао на Филолошком факултету у Москви на смеру русистика. Веома рано се афирмише као песник и сарађује у заграничним, а потом и домаћим часописима. Води низ емисија преко радија, руководи семинаром посвећеном савременој руској поезији. Био је члан жирија за награду „Руски Дека-

мерон” (2003) и „Деби” (2004). Тренутно ради као уредник за критику и публицистику часописа Иностранаја литература. Живи у Москви. Књиге песама: Прича, 1989; Празник (награда за најбољу књигу године), 1995; Концепт, 1999; 29 песама, 2001. Романи: Трепанација лобање (награда „Мали Букер”), 1996; НРЗБ (награда „Аполон Григорјев”), 2001. Књиге есеја: Песничка кухиња, 1998; У потрази за ловцем, 2002; Чудне блискости, 2004. Превођен је на енглески, француски, немачки, италијански, пољски, словачки, фински, холандски и јапански језик. (Д. Р.)

СРЂАН ДАМЊАНОВИЋ, рођен 1968. у Новом Саду. Професор филозофије, пише филозофске и текстове из теорије уметности, објављује у периодици.

АНЂЕЛКО ЕРДЕЉАНИН, рођен 1941. у Војки код Старе Пазове. Пише сатиричне песме и приче, афоризме, књиге за децу, књижевну критику и радио драме. Објављене књиге: Памет против ума, 1970; Полутешке белешке, 1976; Заврзламе, 1977; Лаке песме, 1979; За интимну негу, 1985; Свет је мали, 1985; Мој пријатељ Кузман Накрајкућин, 1988; Нешто слатко, 1994; Кокоштркља, 1996; Војка — хроника сремског села, 1997; Српски афоризми, 1997; Бездушна опасност, 1999; Смешне песме, 2002; Ником ништа, 2004; Ситне зверке и барабе, 2004; А мени непријатно, 2005.

ДОБРИВОЈЕ ЈЕВТИЋ, рођен 1936. у Азбресници код Ниша. Пише поезију, критику и есеје. Објављене књиге: Вештина дна, 1964; Пут и перо, 1972; Савез ветрова, 1972; Тројански певач, 1979; Планинске жетва, 1980; Пејзажи као стање духа, Поништавање празнине и Листање Пикасових цртежа (библиографско трокњижје), 1981; Шара (у бр. 5 часописа Градина), 1986; Предел (на македонском 1981), 1989; У атељеу код Велизара Крстића, 1991; Un pomeriggio con le armi (Поподне с оружјем), 1993; Кап/и/ја, 1997; Парабола о звону, 2005.

ВЛАДЕТА ЈЕРОТИЋ, рођен 1924. у Београду. Психијатар, пише студије, огледе и есеје, преводи с немачког, академик. Главна дела: Личност младог наркомана, 1974; Психоанализа и култура, 1974; Болест и стварање, 1976; Између ауторитета и слободе, 1980; Неуротичне појаве нашег времена, 1981; Дарови наших рођака I, II, III, IV, 1984, 1993, 1999, 2002; Неуроза као изазов, 1984; Психодинамика и психотерапија неуроза (коаутор М. Поповић), 1984; Човек и његов идентитет, 1988; Јунг између Истока и Запада, 1990; Мистичка стања, визије и болести, 1992; Путовање у оба смера, 1992; Како замишљам да бих разговарао са владиком Николајем Велимировићем, 1993; Разговори са православним духовницима, 1994; Психолошко и религиозно биће човека, 1994; Вера и нација, 1995; Само дела љубави остају,

1996; Посете, одломци, 1996; Старо и ново у хришћанству, 1996; Учење светог Јована Лествичника и наше време, 1996; Учење светог Исака Сирина и наше време, 1997; Духовни разговори, 1997; Хришћанство и психолошки проблеми човека, 1997; Свети Марко Подвижник и други огледи, 1998; Светозар Самуровић — сликарство, 1998; Индивидуализација и/или обожење, 1998; Моја путовања — Европа и Европљани, 1999; Изабрани огледи, 2000; 50 питања и 50 одговора из хришћанске психотерапеутске праксе, 2000; Мудри као змије и безазлени као голубови, 2000; Повратак оцима, 2000; Србија и Срби — између изазова и одговора, 2001; Божанска и људска мудрост у Давидовим Псалмима, 2001; Најлепши есеји Владете Јеротића, 2002; Приближавање Богу, 2002; Путовања, записи, сећања: 1951— 2001, 2003; Старе и нове мрвице из православних српских манастира: 1979—2000, 2003; Нова питања и одговори из хришћанско-психотерапеутске праксе, 2003; Постојаности Владете Јеротића: постојбина душе, одбрана живота, адресе времена (разговарао М. Јевтић), 2004; Хришћанство и његове претече: Лао-Це — начела Таоа, 2004.

МИРОСЛАВ ЈОСИЋ ВИШЊИЋ, рођен 1946. у Стапару. Лексикограф, пише поезију и прозу. Књиге песама: Азбука смеха, 1966; Осим света (за децу), 1978. Романи: Чешка школа, 1971; Роман о смрти Галерије (новела), 1974; Приступ у светлост, 1975; Одбрана и пропаст Бодрога у седам бурних годишњих доба, 1990; Приступ у кап и семе, 1992; Световно тројство, 1996; Приступ у починак, 1999; ТБЦ, 2002; Роман без романа, 2004; Док нас смрт не растави, 2004. Књиге приповедака: Лепа Јелена, 1969; Дванаест година, 1977; Квартет, 1994; Групни некролог и сличне приче, 1995; Нови години, 1998; Најлепше приче Мирослава Јосића Вишњића, 2002; О дуду и гробу — нових једанаест година, 2005; Стари и нови години, 2005. Књиге есеја, разговора, текстова, записа и полемика: Про/за 30, 1982; Моје бурне године, 1993; У другом кругу, 1995; Писац против Агенције, 1997; Дневник о Београду, 2001; Суданија, 2002; Ратна пошта (пролеће '99, e-mail), 2003; Ђердан од дивана, 2005. Објавио речник Азбучник придева у српској прози двадесетог века, 1991, Антологију српских приповедача XIX и XX века, 1999, две књиге о сликару Коњовићу: Речима по платну света, 1978. и Столеће Милана Коњовића, 1998. У седам књига су му објављена Изабрана дела, 1995.

ИНА АЛЕКСАНДРОВНА КАБИШ, рођена 1963. у Москви, где је одрасла и где и данас живи. Дипломирала је на Педагошком факултету. Поезију је објављивала у часописима *Јуностаь*, *Новий мир*, *Дружба народов*, *Знамя* и др. Аутор је књига: Личне тешкоће, 1994; Дечији свет, 1996; Место сусрета, 2000; Детињство. Дечаштво. Детињство, 2003. Добила је награду „Пушкин” за 1996. годину, коју додељује фонд Алфреда Топфера из Хамбурга. (Р. М.)

БОЖИДАР КОВАЧЕК, рођен 1930. у Босанској Дубици. Бави се историјом књижевности и културе, председник Матице српске од октобра 1999. Објављене књиге: Доситеј Обрадовић, 1961; Јован Ђорђевић, 1964; Критичари о Вељку Петровићу (коаутор Д. Ређеп), 1965; Матица српска, фотомонографија (коаутор Д. Ређеп), 1967; Писци Сенте (коаутор И. Сели), 1967; Књижевност на основама уметничког образовања (коаутори Д. Живковић, М. Коларич, Р. Пејовић), 1970; Преписка између Јована Ђорђевића и Антонија Хаџића, 1973; Позоришно дело Јоакима Вујића (коаутори П. Марјановић, Д. Михаиловић, Д. Рњак), 1988; Талија и Клио, 1991; Текелијанумске историје XIX века, 1997; Срби у Пешти марта 1848, 2000; Матица српска — *Szerb Matica 1826—1864*, 2001; Матица српска 1826—2001, 2001; Црногорске и приморске теме у првих сто бројева „Летописа Матице српске”, 2003; Непозната писма Михајла Пупина и архивалије у вези с њима, 2004; Милутин Миланковић и Матица српска, 2005.

СВЕТА ЛИТВАК, рођена 1959. у Коврову у Русији. Завршила је уметничку академију, од почетка 80-тих живи у Москви. Стални је сарадник многих часописа. Објавила је две књиге поезије: Разнобојни обешањаци, 1992; Песме ученика, 1994. и две прозне књиге: Моје путовање на Исток, 1998; Ово је — љубав, 2002. Заједно са Николајем Бајтовым организатор је Клуба књижевног перформанса у Москви и уредник књижевног часописа при Зверевском центру савремене уметности. Бави се визуелном уметношћу, book-артом, mail-артом и перформансом. (Д. Р.)

ГОРАН МАКСИМОВИЋ, рођен 1963. у Фочи (данашње Србиње). Бави се књижевном историјом и критиком. Објављене књиге: Умјетност приповиједања Бранислава Нушића, 1995; Магија Сремчевог смијеха, 1998; Домановићев смијех, 2000; Српске књижевне теме, 2002; Тријумф смијеха — комично у српској умјетничкој прози од Доситеја Обрадовића до Петра Кочића, 2003; Критичко начело — књижевнокритички огледи, 2005. Приредио више издања српских писаца и саставио антологије: Још љубити могу, (српска љубавна лирика XIX и XX века), 2002; Антологија нишких приповедача, 2002.

РАДМИЛА МЕЧАНИН, рођена 1953. у Котражи, Драгачево. Пише књижевну критику и преводи с руског (О. Фрејденберг, С. Соколов, В. Шаламов, В. Војнович, Е. Лимонов, А. Гуревич, А. Штејнберг, С. Довлатов, Ј. Мелетински, В. Иванов, Љ. Пољаков, М. Епштејн, В. Јерофејев).

ЖИВОРАД НЕДЕЉКОВИЋ, рођен 1959. у Краљеву. Пише поезију. Књиге песама: Погрешна прогноза, 1991; Мајка, 1994; Тутин и још 50 песама, 1998; Језик увелико, 2000; Тачни стихови, 2001; Сушти послови, изабране и нове песме, 2002; Негде близу, 2003.

МИЛИВОЈ НЕНИН, рођен 1956. у Локу, Шајкашка. Књижевни критичар и историчар. Објављене књиге: С-авети критике, с-окови поезије, 1990; Светислав Стефановић — претеча модернизма, 1993; С мером и без ње, 1993; Суочавања, 1999; Ствари које су прошле, 2003; Стари лисац, 2003. Приредио: А дуња пукла (еротске народне песме), 1988; Мони де Були: „Крилато злато” и друге књиге, 1989; Владислав Петковић Дис: „Песме”, 1995; Епистоларна биографија Светислава Стефановића, 1995; Светислав Стефановић: „Песме”, 1997; Светислав Стефановић: „Погледи и покушаји”, 1997; Сретен Марић: „Огледи. О књижевности”, 1998; Илија Ивачковић: „О српским писцима”, 1998; Милан Ракић: „Песме”, 1998; Алекса Шантић: „Песме”, 1998; Сима Пандуровић: „У немирним сенкама”, 1999; Вилијам Шекспир: „Кориолан” (коаутор В. Гордић), 2000; Милош Црњански: „Лирика Итаке и све друге песме”, 2002; Душан Радовић: „Свако има неког”, 2002; Крфски забавник, фототипско издање, 2005; Милета Јакшић: „Велика тишина”, 2005.

НЕНАД НИКОЛИЋ, рођен 1975. у Београду. Проучава нову српску књижевност и теорију књижевности, пише критике и студије. Објављена књига: Кастриране јуноше: Жеља и приповедање у романима Милована Видаковића, 2004.

БОРИС МИХАЈЛОВИЧ ПАРАМОНОВ, рођен 1937. у Лењинграду. Дипломирао филозофију на ЛГУ и одбранио дисертацију „Достојевски и позни словенофили”. Насилно прекинуту каријеру универзитетског професора наставља 1977. у Италији. Од 1980. године живи у Њујорку, где од 1986. води сталну рубрику на руском радију. Бриљантан стилиста, један од најоригиналнијих и најшокантнијих руских савремених мислилаца. Незаобилазне су његове студије посвећене стваралаштву Цветајеве, Платонова, Еренбурга, Шкловског, као и другим темама руско-совјетске историје и културе. Стални је сарадник и члан уредништва руског књижевног часописа Звезда. Превођен је на енглески и италијански језик. (Д. Р.)

ЉИЉАНА ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ, рођена 1954. у Фекећићу, Бачка. Пише радове о народној књижевности, историји књижевности, драми и позоришту. Објављене књиге: Послови и дани српске песничке традиције (коаутор З. Карановић), 1994; Змај Деспот Вук — мит, историја, песма, 2002.

ЧЕДОМИР ПОПОВ, рођен 1936. у Меленцима, Банат. Историчар, академик. Објављене књиге: Француска и Србија 1871—1878, 1974; Од Версаја до Данцига, 1976; Србија на путу ослобођења. Борба за политички преображај и државну независност 1868—1878, 1980; Историја српског народа (пета књига, први том: Од првог устанка до

Берлинског конгреса 1804—1878), 1981; Историја српског народа (шеста књига, први том: Од Берлинског конгреса до уједињења 1878—1918), 1983; Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији, 1985; Грађанска Европа (1789—1878), I—II, 1989; Аутономија Војводине — српско питање (коаутор Ј. Попов), 1993; Политички фронтови Другог светског рата, 1995; О историји и историчарима, 1999; Српски биографски речник I (главни уредник), 2005. Приредио: Светозар Милетић, О српском питању, 2001; Светозар Милетић — сабрани списи I—III, 1999—2002.

ДРАГИЊА РАМАДАНСКИ, рођена 1953. у Сенти. Магистрирала и докторирала на наративним стратегијама В. Розанова односно Ф. Достојевског. Од 1980. прати одређене ствараоце из руске књижевности, преводећи и коментаришући њихова дела (Дневник М. Башкирцеве, Сеновите приче Ф. Сологуба, Скакач В. Шкловског, Пацоловац М. Цветајеве, есејистика М. Епштејна и А. Гениса, представници руског концептуализма, поезија Ј. Бродског, теоријска продукција Ј. Тињанова итд.). Осим превода с руског, мађарског и енглеског, у књижевnoj периодици објављује чланке и приказе.

МАРТА ФРАЈНД, рођена 1938. у Београду. Историчар књижевности и театролог, бави се историјом и теоријом драме и компаративним изучавањима, преводи с енглеског. Објавила више научних радова и приказа о драми, највише српској и енглеској, као и књиге: Драмска илузија у енглеској ренесансној комедији, 1973; Енглеска књижевност I (коаутори В. Костић и И. Ковачевић), 1979; Историја у драми — драма у историји, 1996. Приредила више књига.

АЛЕКСАНДАР ШЕВО, рођен 1952. у Чебаркуљу, Русија. Преводи с руског, пише кратку прозу, поезију и есеје. Књиге превода: Здравко Крстановић, Приче из хада (превод на руски, коаутор), 1995; Тамо где престаје ружичасти свет, савремена руска прича, 2000; 101 прича за малу и велику децу, 2001; Алексеј Сергејенко, Како је Толстој причао бајку о краставцима, 2001; Генadiј Циферов, Зрнашце, 2001; Пахуље маслачка — југословенско хаику песништво у преводу на руски језик, 2002; Матија Бећковић, Вера Павладољска (превод на руски), 2003; Мића М. Тумарић, Виза (превод на руски, коаутор), 2004; Небеско огледало, 2004. Приредио: избор руских и српских загонетки Загогонетке (коаутор), 1998; Урош Шево, Отето од заборав, 2003.

Приредио
Бранислав КАРАНОВИЋ

